

STATYSTYKA PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO
W LATACH 1879-1913



WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
Łódzkiego

XVIB, 967

WIESŁAW PUŚ
STATYSTYKA PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO
W LATACH 1879-1913
MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE



WYDZIAŁ FILOZOFICZNO-HISTORYCZNY
UNIwersytetu Łódzkiego

Łódź 2013

Biblioteka IH UW



1076095202

2994196
109 550219

Wiesław Puś – Katedra Historii Polski XIX w., Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

BIBLIOTEKA HISTORYCZNEGO
Uniwersytetu Łódzkiego

RECENZENT

Jerzy Szczepański

PROJEKT OKŁADKI

Wojciech Puś

Wydawnictwo
Uniwersytetu Łódzkiego

W. Puś Nr 123 654-B

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UEŁ
przez Wydział Filozoficzno-Historyczny

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydanie I. W.06390.13.0.M

ISBN 978-83-7525-991-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Druk i oprawa: Quick Druk

28.02.2014 uk-62/19/2014

14.73

WSTĘP

Pomysł opublikowania statystyki przemysłu jest rezultatem prowadzonych przez autora wieloletnich badań nad dziejami przemysłu Królestwa Polskiego. Dane statystyczne, które znajdują się w prezentowanej publikacji zostały opracowane na podstawie informacji zawartych w skorowidzach i spisach zakładów przemysłowych za lata 1879, 1884, 1893, 1900, które zostały wydane przez P.A. Orłowa i W.E. Warzara oraz księgi adresowe za lata 1904 i 1913 publikowane przez L. Jeziorańskiego, A.R. Srokę i D.P. Kandaurowa¹. W związku z tym, iż skorowidze P.A. Orłowa i W.E. Warzara nie zawierają danych statystycznych dla przemysłu ciężkiego, wykorzystano wydawnictwa rosyjskiego Departamentu Górnictwa w Ministerstwie Przemysłu i Handlu za lata 1879, 1884, 1893 i 1900². Powyższe wydawnictwa źródłowe były już częściowo wykorzystywane przez badaczy zajmujących się historią industrializacji ziem polskich. Zostały one także wysoko ocenione przez specjalistów³. W przeciwieństwie do sumarycznych danych oficjalnej statystyki, gdzie najczęściej do przemysłu zaliczano także zakłady rzemieślnicze i chałupnicze, skorowidze i spisy zawierają oddzielne informacje dla każdej firmy z podaniem

¹ *Ukazatel fabryk i zawodov Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finlandskim*, opr. P.A. Orłow, S. Petersburg 1881 (dalej skrót UFZ); *Ukazatel fabryk i zawodov Jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego*, opr. P.A. Orłow, S. Petersburg 1887 (dalej UFZ); *Ukazatel fabryk i zawodov okrain Rossii, Carstwa Polskiego, Kawkaza, Sibirii i srednieazjatskich wladienij*, opr. P.A. Orłow, S. Petersburg 1895 (dalej UFZ); *Spisok fabryk i zawodov Jewropejskoj Rossii*, opr. W.E. Warzar, S. Petersburg 1903 (dalej SFZ); *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906 (dalej KAP); *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A.R. Sroka, Warszawa 1914 (dalej PH); *Fabryczno-zawodskie predprijatia Rossijskoj Imperii*, opr. D.P. Kandaurow, Piotrograd 1914 (dalej FZPR).

² *Gornozawodskija proizvoditel'nost Rossii (1879, 1884)*, S. Petersburg 1881, 1886 (dalej GPR); *Sbornik statističeskich swiedienij o gornozawodskoj promyslennosti Rosii (1893, 1900)*, S. Petersburg 1895, 1903 (dalej SSSGPR).

³ Zob. I. Ihnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 27–41.

daty założenia, nazwiska właściciela, adresu, liczby zatrudnionych, asortymentu i wartości produkcji, liczby maszyn parowych i ich mocy. Dane te pozwalają na oddzielenie zakładów drobnych, zatrudniających do pięciu robotników, które najczęściej niewiele miały wspólnego z produkcją przemysłową (poza przemysłem spożywczym). Umożliwiają także, w miarę pełne, opracowanie struktury wielkościowej i gałęziowej przemysłu, jak również na wyodrębnienie okręgów (regionów) co jest niemożliwe przy wykorzystaniu statystyki urzędowej (np. w dość obiektywnej statystyce Inspekcji Fabrycznej: *Swody otczetow fabrycznych inspektorow* albo *Staticzeskije Jeżegodniki*, które zawierały materiał statystyczny grupowany jedynie wg gałęzi produkcji lub guberni).

Wyżej wymienione wydawnictwa źródłowe, jak już wspomniano, były wykorzystywane przez historyków. Najczęściej służyły do opracowania historii niektórych gałęzi, okręgów lub ośrodków przemysłowych⁴. Nigdy jednak nie zostały w pełni wykorzystane, także przez autora niniejszego opracowania, który w publikacjach obejmujących dzieje przemysłu Królestwa Polskiego (*Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, jak również *Rozwój przemysłu Królestwa Polskiego*) w badaniach zagadnień struktury terytorialnej, gałęziowej oraz struktury wielkości zakładów przemysłowych, posługiwał się jedynie liczbami względnymi. W związku z tym celem prezentowanej publikacji jest udostępnienie badaczom historii gospodarczej szczegółowych danych statystycznych obrazujących rozwój produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego w latach 1879–1914. Okres ten jak wiadomo z dotychczasowych badań historycznych charakteryzował się zdecydowanym przyspieszeniem procesu industrializacji w Królestwie Polskim. Głównym czynnikiem tego przyspieszenia była zmiana polityki celnej państwa rosyjskiego. Przejście Rosji w 1877 r. do protekcyjnej polityki celnej (tzw. złote cła) umożliwiło ekspansję produktów przemysłu Królestwa Polskiego na niezwykle chłonne rynki rosyjskie. Warto przypomnieć, że w latach 1890–1913 lokowano tam od 60% do

⁴ K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1979; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego 1864–1914*, Warszawa 1977; *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970; B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, Łódź 1976; W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, Łódź 1984; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa 1864–1914*, Łódź 1994; D. Klemantowicz, *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź 2008; W. Ziomek, *Rozwój przemysłu drzewnego Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, Łódź 2009.

90% globalnej produkcji Królestwa, głównie wyrobów przemysłu włókienniczego oraz metalowo-hutniczego⁵. Obok protekcyjnej polityki celnej państwa rosyjskiego ważny wpływ na rozwój niektórych gałęzi przemysłu w Królestwie Polskim miały bezpośrednie zamówienia rządowe. Ich rola była szczególnie widoczna w produkcji hutniczej, w okresie rozbudowy kolejnictwa w Rosji od lat siedemdziesiątych do początku XX wieku⁶. Ważnym czynnikiem dynamiczującym rozwój przemysłu były także przeobrażenia techniczno-technologiczne. W końcu XIX i na początku XX wieku w Królestwie Polskim większość gałęzi przemysłu była już zmechanizowana. Mechanizacja produkcji wkraczała także do małych i średnich firm przemysłowych dzięki upowszechnieniu silników elektrycznych i spalinowych⁷. Prezentowane materiały statystyczne w pełni potwierdzają proces dynamicznego rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim od końca lat siedemdziesiątych XIX wieku do wybuchu I wojny światowej.

Całość danych statystycznych została przedstawiona w trzech rozdziałach. W pierwszym znalazły się materiały w postaci tabel charakteryzujących rozwój przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 z uwzględnieniem następujących mierników: liczby zakładów, wartości produkcji, liczby robotników oraz mocy urządzeń energetycznych w KM (koniach mechanicznych). Ponadto w rozdziale tym przedstawiono zmiany w strukturze wielkościowej przedsiębiorstw przemysłowych w badanym okresie, jak również przeobrażenia w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego. Z kolei w rozdziale drugim znalazły się materiały statystyczne ukazujące zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym przemysłu Królestwa Polskiego oraz szczegółowe dane charakteryzujące rozwój czterech głównych okręgów (regionów) przemysłowych: łódzkiego, warszawskiego, sosnowiecko-częstochowskiego i staropolskiego. Natomiast w trzecim rozdziale zostały przedstawione materiały statystyczne charakteryzujące rozwój przemysłu poza głównymi okręgami. We wszystkich trzech rozdziałach podstawowymi miernikami ukazującymi zmiany strukturalne oraz rozwój przemysłu były: liczba zakładów, wartość produkcji, liczba zatrudnionych oraz moc energetyczna w KM.

Przy analizie struktury wielkościowej przemysłu wyróżniono siedem grup wielkości zakładów: od 5 do 20 robotników, 21–50, 51–100, 101–200, 201–500, 501–1000 i powyżej 1000 zatrudnionych. Podział ten został wprowadzony przez funkcjonującą od początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w Rosji Inspekcję Fabryczną⁸. Należy dodać, że w stosunku do zakładów przemysłu spożywczego

⁵ A. Jeziński, *Problemy wzrostu gospodarczego Polski w XIX wieku*, [w:] *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1977, s. 111.

⁶ Pustuła, *op. cit.*, s. 51–70.

⁷ Puś, *Rozwój przemysłu...*, s. 13.

⁸ Zob. *Swód otczotow fabrycznych inspiektorow za 1901–1913 gody*, S. Petersburg 1901–1913.

i drzewnego (gorzelnie i tartaki) autor do pierwszej grupy firm zaliczył również zakłady zatrudniające poniżej pięciu robotników.

Ogółem dane statystyczne obejmują 12 gałęzi przemysłu (wydobywczy, hutniczy, metalowo-maszynowy, włókienniczy, papierniczo-poligraficzny, drzewny, chemiczny, skórzany, mineralny, spożywczy, konfekcyjny oraz tzw. inne). W latach 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913 łącznie analizie poddano 17 521 zakładów przemysłowych, dane każdego zakładu oddzielnie. Materiał ten został przedstawiony w 321 tablicach statystycznych.

Rozdział I

ROZWÓJ PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO W LATACH 1879–1913 STRUKTURA WIELKOŚCIOWA I GAŁĘZIOWA

Rozdział pierwszy obejmuje zagadnienia rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego ogółem (wszystkie gałęzie produkcji) w latach 1879–1913, strukturę wielkościową w sześciu przekrojach chronologicznych (1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913). Ponadto strukturę gałęziową oraz strukturę wielkości poszczególnych gałęzi produkcji przemysłowej.

1. Rozwój przemysłu w latach 1879–1913

Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1879–1913 był bardzo dynamiczny. W okresie 34 lat liczba zakładów przemysłowych zwiększyła się ponad dwukrotnie, wartość produkcji wzrosła prawie ośmiokrotnie, liczba zatrudnionych robotników ponad 4,5-krotnie, natomiast moc maszyn energetycznych 23 razy. Ten ostatni wskaźnik świadczy o zdecydowanym postępie w mechanizacji produkcji przemysłowej we wszystkich gałęziach produkcji.

Tabela 1

Rozwój przemysłu (wszystkie gałęzie produkcji) w Królestwie Polskim 1879–1913

Lata	Zakłady	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Moc w KM	%
1879	1 922	100,0	116 609	100,0	90 558	100,0	17 432	100,0
1884	2 518	131,0	180 928	155,1	117 886	130,2	31 036	178,0
1893	2 788	145,0	231 963	198,9	156 740	173,0	73 376	420,9
1900	2 761	143,6	405 375	347,6	254 131	280,6	200 000	1147,3
1904	3 592	186,9	596 187	511,2	324 702	358,5	217 373	1246,9
1913	3 940	204,9	897 664	769,8	412 437	455,4	406 186	2330,1

Źródło: UFZ 1879 r.; UFZ 1884 r.; UFZ 1893 r.; SFZ 1900 r.; KAP 1904 r.; PH 1913 r.; FZPR 1913 r.; GPR 1879 r.; GPR 1884 r.; SSSGPR 1893 r.; SSSGPR 1900 r.; obliczenia własne.

2. Zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłowych

Wraz z rozwojem produkcji przemysłowej zachodziły zmiany w strukturze wielkościowej zakładów i przedsiębiorstw. Stopniowo następowała koncentracja produkcji w zakładach dużych i wielkich. Udział zakładów małych, zatrudniających do 20 robotników w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wyraźnie spadał. Największe zmiany udziału zakładów małych (zatrudniających 5–20 i 21–50 robotników) i średnich (zatrudniających od 51–100 i od 101–200 robotników) następowały w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych. Przewaga przedsiębiorstw dużych (201–500 robotników) i wielkich (501–1000 i ponad 1000 robotników) była szczególnie widoczna w mechanizacji produkcji mierzonej liczbą KM.

Tabela 2

Struktura wielkości zakładów w przemyśle (ogółem) Królestwa Polskiego
w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1 376	71,6	18 951	16,2	10 391	11,5	.	.
21–50	240	12,5	10 798	9,3	7 623	8,4	.	.
51–100	132	6,9	11 906	10,2	9 156	10,1	.	.
101–200	72	3,7	13 712	11,8	10 234	11,3	.	.
201–500	70	3,6	17 382	14,9	20 125	22,2	.	.
501–1000	24	1,2	21 350	18,3	15 878	17,5	.	.
Ponad 1000	8	0,4	22 510	19,3	17 151	18,9	.	.
Razem	1 922	100,0	116 609	100,0	90 558	100,0	17 432	100,0

Źródło: UFZ 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle Królestwa Polskiego w liczbie zakładów zdecydowanie przeważały firmy małe, które stanowiły ponad 84% ogółu przedsiębiorstw. Ich udział w ogólnej wartości przemysłu także był znaczny i przekraczał 25%, natomiast w liczbie zatrudnionych jedynie ponad 19%. Z kolei firmy średniej wielkości stanowiły jedynie ponad 10% ogółu zakładów, a ich udział w wartości produkcji wynosił 22%, w zatrudnieniu zaś ponad 21%.

Przedsiębiorstwa duże, mające niewielki udział w ogólnej liczbie zakładów – 3,6% skupiały prawie 15% globalnej wartości produkcji i ponad 22% ogólnej liczby robotników. Mimo iż zakłady wielkie stanowiły jedynie 1,6% ogółu firm przemysłowych, to jednak w globalnej wartości produkcji ich udział był

znaczący i wynosił ponad 37%, podobnie w ogólnej liczbie zatrudnionych skupiały one ponad 36% robotników przemysłowych (tab. 2).

Zmiany, które nastąpiły w czasie kolejnych 5 lat do 1884 r. były znaczące. Przede wszystkim zwiększyła się liczba przedsiębiorstw przemysłowych o ponad 500 firm, wartość produkcji o ponad 64 mln rb, liczba zatrudnionych o ponad 27 tys. robotników oraz moc maszyn energetycznych o ponad 14 tys. KM (tab. 3).

Tabela 3

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego
w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1876	74,5	35 863	19,8	12 786	10,8	758	2,4
21–50	298	11,8	16 827	9,3	9 711	8,2	1 001	3,2
51–100	134	5,3	11 382	6,3	9 478	8,0	1 742	5,6
101–200	83	3,3	13 868	7,7	11 832	10,0	2 953	9,5
201–500	89	3,5	34 219	18,9	29 300	24,9	6 857	22,1
501–1000	25	1,0	23 548	13,0	15 549	13,2	7 470	24,1
Ponad 1000	13	0,5	45 221	25,0	29 230	24,8	10 255	33,0
Razem	2518	100,0	180 928	100,0	117 886	100,0	31 036	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W poszczególnych grupach wielkości zakładów przemysłowych w 1884 r. w stosunku do 1879 r. największy przyrost odnotować należy w grupie zakładów małych, których liczba wzrosła o 558 firm. Świadczy to o dobrej koniunkturze gospodarczej w tym czasie. Zakłady te zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji od 3,6% do 29,1%, natomiast poziom zatrudnienia pozostał na tym samym poziomie – 19%. Firmy średniej wielkości nie zwiększyły swego udziału w ogólnej liczbie zakładów, jednak dość wyraźnie obniżył się ich udział w globalnej wartości produkcji do 14% oraz w zatrudnieniu do 18%. Znacznie wzrosła liczba przedsiębiorstw dużych o 19 firm, jednak ich udział w ogólnej liczbie zakładów pozostał na poziomie 3,5%, zdecydowanie zwiększył się ich udział w wartości produkcji, prawie do 19% oraz w zatrudnieniu, prawie do 25%. Zakłady duże skupiały także znaczną liczbę mocy energetycznej, ponad 22%. Zakłady wielkie nie zwiększyły swego udziału w ogólnej liczbie firm, mimo ich wzrostu o 6 przedsiębiorstw. Nieco zwiększył się ich udział w globalnej wartości produkcji do 38% i w ogólnej liczbie zatrudnionych także do 38%. Przedsiębiorstwa wielkie zdecydowanie przodowały w liczbie mocy energetycznej, skupiając 33% KM (tab. 3).

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1 888	68,3	43 995	18,9	13 212	8,4	3 341	4,6
21–50	392	14,2	16 151	7,0	11 289	7,2	3 800	5,2
51–100	206	7,4	19 081	8,2	13 546	8,6	4 529	6,2
101–200	107	3,8	13 440	5,8	14 174	9,0	3 732	5,1
201–500	110	4,0	39 059	16,8	33 782	21,6	16 170	22,0
501–1000	45	1,7	43 512	18,8	28 461	18,2	9 575	13,0
Ponad 1000	19	0,6	56 725	24,5	42 276	27,0	32 229	43,9
Razem	2 767	100,0	231 963	100,0	156 740	100,0	73 376	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., po załamaniu kryzysowym w 1892 r., nastąpił dalszy zdecydowany rozwój przemysłu w Królestwie Polskim. W strukturze wielkościowej zakładów nastąpiły wyraźne zmiany, spada udział firm małych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw do ponad 82%, natomiast ich udział w globalnej produkcji również się zmniejsza do 26% oraz w zatrudnieniu do nieco ponad 15%. Mimo wzrostu udziału zakładów średnich w ogólnej liczbie firm do ponad 11%, nie zmienia się ich udział w globalnej wartości produkcji – 14%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych spada do 15,8%. Przedsiębiorstwa duże poza nieco wyższym ich udziałem w ogólnej liczbie firm – 4,0%, zmniejszają swój udział w globalnej wartości produkcji do 16,8% oraz w zatrudnieniu do 21,6%. Zdecydowanie rośnie natomiast liczba zakładów wielkich z 38 w 1884 r. do 64 w 1893 r., a ich udział w ogólnej liczbie firm przekracza 2%, zaś w globalnej wartości produkcji wzrasta do ponad 43% i w ogólnej liczbie robotników do ponad 45%. Przedsiębiorstwa wielkie dominują w procesie mechanizacji produkcji skupiając prawie 56% mocy urządzeń energetycznych (tab. 4).

W 1900 r., mimo narastającego kryzysu, po okresie niezwykle dynamicznego inwestowania w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1893–1899, nastąpiły wyraźne zmiany w strukturze wielkości przedsiębiorstw, a w konsekwencji postępująca koncentracja produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich (tab. 5).

W 1900 r. nastąpił dalszy spadek znaczenia małych firm, których udział w ogólnej liczbie zakładów obniżył się do 73,8%, a w wartości produkcji do 12,7%, w zatrudnieniu do 13,6%. Rośnie natomiast znaczenie zakładów średnich, w ogólnej liczbie przedsiębiorstw do 17%, w globalnej wartości

produkcji do ponad 17% i w ogólnej liczbie robotników do ponad 18%. Zdecydowanie wzrosła także liczba zakładów średnich z 316 do 470 firm. W grupie zakładów dużych mimo wyraźnego zwiększenia ich liczby ze 111 do 163 i udziału w ogólnej liczbie firm do 5,9%, jedynie wyraźnie wzrosła ich partycypacja w ogólnej wartości produkcji do ponad 20%, natomiast udział w ogólnym zatrudnieniu nieco spadł poniżej 21%. Powyższe dane świadczą o wzrastającej wydajności produkcji nowo powstających przedsiębiorstw. Firmy wielkie, których liczba wzrosła z 64 do 90, zwiększyły swój udział w ogólnej liczbie zakładów do 3,2%, w globalnej wartości produkcji do 49,9% oraz w ogólnej liczbie robotników do 47,5% (tab. 5). Niestety spis zakładów za 1900 r. nie uwzględniał danych na temat mocy w KM, co nie pozwala na odpowiednie porównania z danymi za 1893 r. Można jedynie stwierdzić, że w tym czasie ogólna moc urządzeń energetycznych zainstalowanych w całym przemyśle wzrosła z ponad 73 tys. KM do 200 tys. KM.

Tabela 5

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	1 413	51,2	21 395	5,3	14 222	5,6
21–50	625	22,6	29 848	7,4	20 324	8,0
51–100	290	10,5	29 103	7,2	20 812	8,2
101–200	180	6,5	41 040	10,1	25 550	10,1
201–500	163	5,9	81 730	20,2	52 246	20,6
501–1000	53	1,9	53 446	13,2	36 355	14,3
Ponad 1000	37	1,3	148 813	36,7	84 622	33,2
Razem	2 761	100,0	405 375	100,0	254 131	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., kiedy zakończył się kryzys lat 1899–1903, w przemyśle Królestwa Polskiego nastąpił proces dynamicznego inwestowania. Ogółem w stosunku do 1900 r. liczba przedsiębiorstw zwiększyła się o ponad 830 firm. Najwięcej zakładów przybyło w dwóch pierwszych grupach, w pierwszej 480, a w drugiej 189. Przedsiębiorstwa małe zwiększyły swój udział w ogólnej liczbie zakładów do ponad 75%, w globalnej wartości produkcji do ponad 15%, a w zatrudnieniu przekroczyły 14%. Podobnie w grupach zakładów średnich liczba firm zwiększyła się z 470 do 601, a ich udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw pozostał na poziomie prawie 17%, natomiast wzrósł ich udział w globalnej wartości produkcji do ponad 20%, podobnie w zatrudnieniu do ponad 19%. Zakłady duże mimo wzrostu ich liczby o 20 firm zmniejszyły swój

udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, a w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej liczbie robotników ich udział pozostał na poziomie z 1900 r., nieco ponad 20%. Przedsiębiorstwa wielkie, podobnie jak duże, mimo wzrostu ich liczby z 90 do 101 zakładów także zmniejszyły swój udział w ogólnej liczbie firm do 2,8%, wyraźnie spadł także ich udział w globalnej wartości produkcji do 44,1% oraz w zatrudnieniu do 45,8%. Zaznaczyła się natomiast ich dominacja w udziale w ogólnej mocy energetycznej w stosunku do 1893 r. (jak wspomniano wyżej brak szczegółowych danych odnośnie mocy w KM za 1900 r.) do prawie 65% (tab. 6).

Tabela 6

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego
w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1 893	52,7	36 527	6,1	18 262	5,6	5939	2,7
21–50	814	22,7	54 358	9,1	27 619	8,5	7911	3,6
51–100	377	10,5	55 690	9,3	28 815	8,9	12 677	5,8
101–200	224	6,2	65 784	11,0	35 242	10,9	17 227	7,9
201–500	183	5,1	120 974	20,3	65 831	20,3	33 090	15,2
501–1000	58	1,6	74 356	12,5	41 431	12,7	22 011	10,2
Ponad 1000	43	1,2	188 498	31,6	107 502	33,1	118 518	54,6
Razem	3 592	100,0	596 187	100,0	324 702	100,0	217 373	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 7

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego
w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1868	47,4	44 767	5,0	20 949	5,1	19 188	4,7
21–50	959	24,3	67 925	7,6	32 524	7,9	18 915	4,7
51–100	451	11,5	80 965	9,0	35 431	8,6	21 848	5,4
101–200	288	7,3	94 568	10,6	44 332	10,7	28 561	7,0
201–500	230	5,8	177 045	19,7	79 892	19,4	66 123	16,3
501–1000	86	2,2	143 081	15,9	61 018	14,8	51 612	12,7
Ponad 1000	58	1,5	289 313	32,2	138 291	33,5	199 939	49,2
Razem	3940	100,0	897 664	100,0	412 437	100,0	406 186	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do 1904 r. nie nastąpiły w strukturze wielkościowej firm przemysłowych istotne zmiany. Przy ogólnym wzroście liczby przedsiębiorstw o 348 zakładów, jedynie w pierwszej grupie zakładów małych (5–20) odnotowujemy spadek ilości firm, a w związku z tym także spadek udziału tej grupy w ogólnej liczbie przedsiębiorstw do 47,4%. W pozostałych grupach nastąpił wyraźny przyrost liczby zakładów i ich udział w ogólnej liczbie firm. Natomiast pozostałe wskaźniki, a więc udział w globalnej wartości produkcji, w ogólnej liczbie zatrudnionych oraz w ogólnej mocy energetycznej w KM, pozostały w zasadzie bez zmian (tab. 7).

Wydaje się więc, że ukształtowana struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego na początku XX w., pozostała bez większych wahań do 1914 r. Warto jednak dodać, że między 1879 r., a 1913 r., nastąpiły w strukturze wielkości zakładów zasadnicze zmiany, są one zdecydowanie widoczne w grupie pierwszej (5–20), której udział w ogólnej liczbie firm obniżył się z 71,6% do 47,4%, w globalnej wartości produkcji z 16,2% do 5% i w zatrudnieniu z 11,5% do 5,1%. Wyraźne zmiany miały miejsce także w grupie zakładów wielkich, zatrudniających ponad 1000 robotników, której udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wzrósł z 0,4% do 1,5%, w globalnej wartości produkcji z 19,3% do 32,2%, a w ogólnej liczbie pracowników przemysłu z 18,9% do 33,5% (tab. 2 i 7).

3. Struktura gałęziowa przemysłu w latach 1879–1913

Kolejnym ważnym problemem w badaniach nad historią przemysłu jest ukazanie roli w procesie industrializacji poszczególnych gałęzi produkcji. Źródła, które są podstawą naszego opracowania statystyki przemysłu Królestwa Polskiego, dają taką możliwość. W kolejnych tabelach statystycznych przedstawimy zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913.

W strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w 1879 r. pozycję pierwszą zajmował przemysł włókienniczy, jego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 42,5%, a w ogólnej liczbie robotników 32,6%. Drugą pozycję zajmowała wytwórczość artykułów spożywczych, która skupiała największą liczbę zakładów, ogółem 37,7%. Udział firm tej gałęzi produkcji przemysłowej w globalnej wartości produkcji przekraczał 21%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych ponad 25%. Kolejne pozycje zajmowały gałęzie przemysłu ciężkiego, udział hutnictwa w ogólnej wartości produkcji przekraczał 10%, a w zatrudnieniu prawie 9%.

Tabela 8

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w 1879 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	105	5,5	5 104	4,4	11 930	13,2
Hutnictwo	61	3,2	12 234	10,5	8 113	8,9
Metalowo-maszynowy	100	5,2	8 983	7,7	7 574	8,4
Tekstylny	474	24,7	49 587	42,5	29 511	32,6
Papierniczo-poligraficzny	21	1,1	1 292	1,1	804	0,9
Drzewny	71	3,7	1 560	1,3	1 640	1,8
Chemiczny	58	3,0	1 842	1,6	718	0,8
Mineralny	133	6,9	2 797	2,4	4 617	5,1
Skórzany	152	7,9	7 635	6,5	2 438	2,7
Spożywczy	725	37,7	25 046	21,5	22 757	25,1
Inne	22	1,1	529	0,5	456	0,5
Razem	1 922	100,0	116 609	100,0	90 558	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Przemysł wydobywczy (górnictwo węgla kamiennego, rud żelaza i cynku oraz kamieniołomy) mimo niewielkiego udziału w globalnej wartości produkcji – 4,4%, skupiał ponad 13% ogółu robotników przemysłowych. Piątą pozycję zajmował przemysł metalowo-maszynowy, którego udział w produkcji wynosił 7,7%, a zatrudnieniu 8,4% (tab. 8).

Tabela 9

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w 1884 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	111	4,4	5 513	3,0	10 581	8,9
Hutnictwo	53	2,1	16 322	9,0	9 856	8,4
Metalowo-maszynowy	164	6,5	11 671	6,5	8 802	7,5
Tekstylny	420	16,7	72 989	40,3	43 661	37,0
Papierniczo-poligraficzny	27	1,1	2 051	1,1	2 255	1,9
Drzewny	132	5,2	2 916	1,6	3 310	2,8
Chemiczny	106	4,2	3 626	2,0	1 251	1,1
Mineralny	191	7,6	3 661	2,0	6 767	5,7
Skórzany	143	5,7	6 947	3,8	3 027	2,6
Spożywczy	1 133	45,0	54 636	30,2	27 755	23,5
Inne	38	1,5	596	0,3	621	0,5
Razem	2 518	100,0	180 928	100,0	117 886	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego były w stosunku do 1879 r. raczej niewielkie. W dalszym ciągu dominującą pozycję zajmowała wytwórczość włókiennicza, której udział w globalnej produkcji przekraczał 40%, a w zatrudnieniu powiększył się o kilka punktów do 37%. Drugie miejsce zajmował w dalszym ciągu przemysł spożywczy, który wyraźnie zwiększył swój udział w ogólnej liczbie firm do 45%, a w globalnej wartości produkcji również, prawie o 9 punktów do ponad 30%. Kolejne pozycje zajmowały gałęzie przemysłu ciężkiego, w kolejności: hutniczy, górniczy i metalowo-maszynowy (tab. 9).

Tabela 10

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w 1893 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	129	4,7	8 946	3,9	19 310	12,3
Hutniczy	36	1,3	18 878	8,1	11 156	7,1
Metalowo-maszynowy	238	8,6	15 406	6,6	11 636	7,4
Tekstylny	533	19,2	100 473	43,3	65 503	41,8
Papierniczo-poligraficzny	53	1,9	3 826	1,6	3 871	2,5
Drzewny	146	5,3	3 681	1,6	4 990	3,2
Chemiczny	113	4,1	4 875	2,1	2 054	1,3
Mineralny	191	6,9	3 617	1,6	7 207	4,6
Skórzany	206	7,4	6 096	2,6	3 389	2,2
Spożywczy	1 091	39,4	65 663	28,3	27 013	17,2
Inne	31	1,1	502	0,2	611	0,4
Razem	2 767	100,0	231 963	100,0	156 740	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego w 1893 r., wyraźnie zwiększyła swój udział produkcja włókiennicza. W ogólnej liczbie zakładów do ponad 19%, w globalnej wartości produkcji do ponad 43% oraz w zatrudnieniu prawie do 42%. Wytwórczość przemysłu spożywczego zajmowała w dalszym ciągu drugą pozycję, skupiając ponad 39% firm, jednak jej udział w produkcji globalnej spadł o prawie 2%, a w ogólnej liczbie robotników o ponad 5% w stosunku do 1884 r. Trzecią gałęzią przemysłu pod względem udziału w ogólnej wartości produkcji było hutnictwo – ponad 8%, czwarte miejsce zajmował przemysł metalowo-maszynowy 6,6%, a piąte górnictwo z udziałem prawie 4%. Z kolei w ogólnej liczbie robotników przemysłowych trzecie miejsce zajmował przemysł wydobywczy ponad 12%, czwarte metalowo-maszynowy – 7,4% oraz piątą pozycję hutnictwo – 7,1% (tab. 10).

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w 1900 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	347	12,6	19 561	4,8	26 710	10,5
Hutnictwo	34	1,2	34 298	8,5	17 954	7,1
Metalowo-maszynowy	284	10,3	53 835	13,3	30 142	11,9
Tekstylny	592	21,4	181 551	44,8	113 841	44,8
Papierniczo-poligraficzny	127	4,6	10 668	2,6	8 110	3,2
Drzewny	213	7,7	8 541	2,1	8 763	3,4
Chemiczny	63	2,3	12 037	3,0	3 677	1,4
Mineralny	260	9,4	10 597	2,6	14 829	5,8
Skórzany	141	5,1	12 985	3,2	4 743	1,9
Spożywczy	700	25,4	61 302	15,1	25 362	10,0
Razem	2 761	100,0	405 375	100,0	254 131	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. włókiennictwo powiększyło swoją przewagę nad pozostałymi gałęziami przemysłu osiągając udział w globalnej wartości produkcji, jak również w zatrudnieniu sięgający prawie 45%. Na drugiej pozycji w produkcji pozostawał przemysł spożywczy, jednak jego udział zmniejszył się do 15,1%, a w ogólnej liczbie robotników do 10% i znalazł się na czwartym miejscu za przemysłem metalowo-maszynowym i górnictwem. Zakłady metalowo-przemysłowe zdystansowały górnictwo i hutnictwo, zajmując pod względem udziału w globalnej wartości produkcji trzecią pozycję – 13,3%, a drugą w ogólnym zatrudnieniu – 11,9%. W stosunku do 1893 r. nastąpił wyraźny wzrost udziału w globalnej produkcji, jak również w zatrudnieniu kilku innych gałęzi produkcji przemysłowej, w tym głównie przemysłu chemicznego, drzewnego, papierniczo-poligraficznego i mineralnego (cementownie, cegielnie, huty szkła) (tab. 11).

W 1904 r. przemysł włókienniczy w dalszym ciągu zajmował pierwszą pozycję wśród pozostałych gałęzi produkcji. W globalnej produkcji zakłady tekstylne w stosunku do 1900 r. zwiększyły swój udział do ponad 46%. Drugą pozycję w ogólnej wartości produkcji zajmowała wytwórczość przedsiębiorstw spożywczych, skupiając ponad 14%. Trzecie miejsce w globalnej wartości produkcji zajmował przemysł metalowo-maszynowy – ponad 11%. Natomiast w ogólnej liczbie robotników, podobnie jak w produkcji dominowało włókiennictwo skupiając ponad 42%, na drugiej pozycji znalazł się przemysł metalowo-maszynowy z udziałem prawie 14%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej wyraźnie traciły na znaczeniu górnictwo i hutnictwo. Udział

górnictwa w globalnej produkcji spadł w stosunku do 1900 r. z 4,8% do 4,5%, a w zatrudnieniu z 10,5% do 8,8%. Z kolei przemysł hutniczy zmniejszył swój udział w tym czasie w produkcji z 8,5% do 6,1%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 7,1% do 5,6% (tab. 12). Powyższe dane wskazują na zdecydowany spadek znaczenia przemysłu ciężkiego Królestwa Polskiego w skali Cesarstwa Rosyjskiego w związku z dynamicznym rozwojem hutnictwa i górnictwa w rosyjskich okręgach przemysłowych.

Tabela 12

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego
w 1904 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	221	6,2	26 868	4,5	28 555	8,8
Hutnictwo	24	0,7	36 400	6,1	18 074	5,6
Metalowo-maszynowy	531	14,6	69 569	11,6	44 949	13,8
Tekstylny	760	21,2	275 832	46,3	137 793	42,4
Papierniczo-poligraficzny	216	6,0	15 492	2,6	10 529	3,3
Drzewny	327	9,1	17 257	2,9	16 026	5,0
Chemiczny	141	3,9	24 252	4,1	6 258	1,9
Mineralny	325	9,1	19 290	3,2	20 226	6,2
Skórzany	155	4,3	17 992	3,0	5 252	1,6
Spożywczy	774	21,6	83 809	14,1	30 253	9,3
Konfekecyjny	108	3,0	9 153	1,5	6 506	2,0
Inne	10	0,3	273	0,05	281	0,1
Razem	3 592	100,0	596 187	100,0	324 702	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., mimo zdecydowanie pierwszej pozycji przemysłu tekstylnego, w stosunku do 1904 r., zakłady tej gałęzi produkcji straciły 6 punktów procentowych w globalnej wartości produkcji osiągając 39,8% oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych ponad 2 punkty do 39,7%. Zyskał natomiast przemysł spożywczy, który w produkcji globalnej zajął drugą pozycję z udziałem 16%. Z kolei w ogólnej liczbie robotników drugie miejsce zajął przemysł metalowo-maszynowy z udziałem 15%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej zdecydowany postęp, tak w globalnej wartości produkcji, jak również w ogólnej liczbie robotników można odnotować w przemyśle chemicznym, skórzanym, mineralnym i papierniczo-poligraficznym. Zaznaczył się natomiast dalszy spadek udziału, tak w produkcji globalnej, jak i w zatrudnieniu przemysłu hutniczego (tab. 13).

Istotną kwestią w badaniach nad rozwojem poszczególnych gałęzi przemysłu jest moc maszyn i silników napędowych zainstalowanych w zakładach i przedsiębiorstwach produkcyjnych. Pełne dane posiadamy jedynie dla lat 1893, 1904 i 1913 (tab. 14).

Tabela 13

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego w 1913 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	165	4,2	50 258	5,6	33 917	8,2
Hutnictwo	13	0,3	42 305	4,7	18 905	4,6
Metalowo-maszynowy	468	11,9	124 515	13,9	61 916	15,0
Tekstylny	689	17,5	356 904	39,8	163 648	39,7
Papierniczo-poligraficzny	249	6,3	26 160	2,9	13 822	3,4
Drzewny	301	7,6	24 123	2,7	16 374	4,0
Chemiczny	143	3,6	40 890	4,6	9 735	2,3
Mineralny	307	7,8	32 608	3,6	28 635	6,9
Skórzany	177	4,5	35 483	3,9	9 833	2,4
Spożywczy	963	24,4	143 314	16,0	40 935	9,9
Konfekcyjny	393	10,0	14 111	1,6	11 547	2,8
Inne	72	1,8	6 993	0,7	3 170	0,8
Razem	3 940	100,0	897 664	100,0	412 437	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 14

Moc w KM w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1893, 1904, 1913

Gałęzie przemysłu	1893	%	1904	%	1913	%
Górnictwo	15 951	21,7	23 800	10,9	74 129	18,2
Hutnictwo	10 456	14,2	36 715	16,9	34 087	8,4
Metalowo-maszynowy	2 677	3,6	12 939	5,9	36 896	9,1
Tekstylny	30 585	41,7	101 403	46,7	151 307	37,2
Papierniczo-poligraficzny	1 501	2,0	8 259	3,8	19 381	4,8
Drzewny	1 608	2,2	4 271	2,0	10 539	2,6
Chemiczny	396	0,5	4 992	2,3	13 935	3,4
Mineralny	1 029	1,4	7 639	3,5	21 385	5,3
Skórzany	624	0,9	1 144	0,5	4 143	1,0
Spożywczy	8 549	11,7	15 379	7,1	38 071	9,4
Konfekcyjny	—	—	812	0,4	1 465	0,4
Inne	—	—	20	0,009	848	0,2
Razem	73 376	100,0	217 373	100,0	406 186	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; KAP za 1904 r.; PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1893–1913 ogólna moc maszyn napędowych w przemyśle Królestwa Polskiego wzrosła ponad pięciokrotnie. W całym okresie dominującą pozycję zajmował przemysł włókienniczy, który skupiał od ponad 37% do ponad 46% mocy energetycznej w całej produkcji przemysłowej. Na drugiej pozycji było górnictwo, na trzeciej i czwartej przemienne hutnictwo lub przemysł spożywczy. Natomiast piąte miejsce zajmowały przedsiębiorstwa przemysłu metalowo-maszynowego. Kiedy jednak weźmiemy pod uwagę tempo przyrostu liczby KM w poszczególnych gałęziach produkcji przemysłowej to okazuje się, że w latach 1893–1913 w przemyśle chemicznym odnotowano ponad 35-krotny wzrost liczby KM, w przemyśle mineralnym (cementownie, cegielnie, huty szkła) ponad 20-krotny, w produkcji metalowo-maszynowej ponad 13 razy, podobnie w przemyśle papierniczo-poligraficznym prawie 13 razy. Dane te świadczą o szybkiej mechanizacji produkcji w tych, ówczesnie nowoczesnych, gałęziach produkcji przemysłowej (tab. 14).

4. Struktura wielkości zakładów w poszczególnych gałęziach produkcji przemysłowej

Kolejnym, ważnym problemem w badaniach nad rozwojem procesu industrializacji Królestwa Polskiego były przemiany wielkościowe w poszczególnych gałęziach produkcji.

W przemyśle górnym w 1879 r. wśród 105 zakładów dominowały firmy małe, które stanowiły prawie 62% ogółu przedsiębiorstw. Natomiast w produkcji, jak również w ogólnej liczbie zatrudnionych ich udział był stosunkowo niewielki i odpowiednio wynosił 3% i 11,9%.

Tabela 15

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	40	38,1	54	1,1	608	5,1
21–50	25	23,8	98	1,9	815	6,8
51–100	15	14,3	200	3,9	1 100	9,2
101–200	8	7,6	700	13,9	1 122	9,4
201–500	11	10,5	1 550	30,4	3 300	27,7
501–1000	5	4,8	1 682	32,9	3 715	31,1
Ponad 1000	1	0,9	820	16,1	1 270	10,6
Razem	105	100,0	5 104	100,0	11 930	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W globalnej wartości produkcji i w ogólnej liczbie robotników zdecydowanie przeważały zakłady wielkie skupiając 49% obrotu przedsiębiorstw górniczych oraz ponad 41% zatrudnionych. Ważną pozycję zajmowały firmy duże, których udział w globalnej wartości produkcji przekraczał 30%, a w zatrudnieniu ponad 27%. Z kolei zakłady średniej wielkości, mimo znacznego udziału w ogólnej liczbie firm –21,9%, skupiały jedynie 17,6% globalnej wartości produkcji oraz 18,6% ogólnej liczby zatrudnionych (tab. 15). W 1884 r. zmiany w strukturze wielkości przedsiębiorstw w przemyśle wydobywczym były stosunkowo niewielkie (tab. 16).

Tabela 16

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	55	49,5	27	0,5	386	3,6
21–50	18	16,2	88	1,6	619	5,9
51–100	11	9,9	110	2,0	759	7,2
101–200	12	10,8	426	7,7	1 695	16,0
201–500	10	9,0	1 656	30,0	3 283	31,0
501–1000	4	3,6	2 034	36,9	2 659	25,1
Ponad 1000	1	0,9	1 172	21,2	1 180	11,2
Razem	111	100,0	5 513	100,0	10 581	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. ogólna liczba zakładów górniczych zwiększyła się ze 105 do 111, najwięcej przybyło firm małych (5–20), ogółem z 40 do 55 przedsiębiorstw. Zdecydowanie wzrósł udział firm małych w ogólnej liczbie zakładów w stosunku do 1879 r. z ponad 61% do ponad 65%. Natomiast ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się wyraźnie z 3% do 2,1%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu zakłady małe także straciły kilka punktów z 11,9% do 9,5%. Firmy średniej wielkości mimo niewielkiego spadku udziału w ogólnej liczbie zakładów z 21,9% do 20,7%, zdecydowanie tracą kilka punktów udziału w globalnej wartości produkcji z 17,6% do 9,7%. Przedsiębiorstwa duże raczej utrzymują swoją pozycję skupiając 9% ogólnej liczby firm, 30% globalnej wartości produkcji i 31% ogólnej liczby robotników. Przedsiębiorstwa wielkie mimo spadku w ogólnej liczbie zakładów górniczych z 5,7% do 4,5% zdecydowanie zwiększają swój udział w globalnej wartości produkcji z 49% do 58,1%, natomiast wyraźnie zmniejsza się liczba zatrudnionych w tych firmach z 4985 do 3839 osób. Wyraźnie spada w związku z tym udział przedsiębiorstw wielkich w ogólnym zatrudnieniu z ponad 41% do 36,3% (tab. 16). Powyższe

dane wskazują na zdecydowany proces koncentracji produkcji w przemyśle górniczym w zakładach wielkich. Kolejne dane statystyczne z 1893 r., mimo zdecydowanego wzrostu liczby firm górniczych ze 111 do 129, potwierdzają tę tendencję (tab. 17).

Tabela 17

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym Królestwa Polskiego
w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	38	29,6	19	0,2	193	1,0
21–50	15	11,1	28	0,3	328	1,7
51–100	29	22,6	233	2,6	1 487	7,7
101–200	18	14,0	242	2,7	1 873	9,7
201–500	16	12,5	1 308	14,6	3 399	17,6
501–1000	4	3,1	771	8,6	2 452	12,7
Ponad 1000	9	7,0	6 345	70,9	9 578	49,6
Razem	129	100,0	8 946	100,0	19 310	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

Jak wspomniano wyżej w 1893 r., wyraźnie zwiększyła się liczba przedsiębiorstw górniczych. Najpoważniejsze zmiany nastąpiły w grupie zakładów średnich, gdzie wzrost był ponad dwukrotny, podobnie w wyższej grupie zakładów średnich oraz w firmach dużych. Najwyższy przyrost liczby przedsiębiorstw miał miejsce w grupie zakładów największych (ponad 1000) – dziewięciokrotny. Dane te potwierdzają opinię, iż w przemyśle wydobywczym następowała zdecydowana koncentracja produkcji i zatrudnienia w wielkich firmach. Kiedy w 1884 r. grupa największych przedsiębiorstw skupiała nieco ponad 21% globalnej produkcji i 11,2% ogółu robotników w tej gałęzi produkcji, to w 1893 r. ich udział w produkcji wynosił prawie 71%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych 49,6%. Łącznie firmy wielkie w 1893 r. skupiały 79,5% globalnej wartości produkcji i 62,3% robotników całego górnictwa. Wyraźnie spadało znaczenie zakładów małych, których udział w produkcji zmniejszył się z ponad 2% w 1884 r. do 0,5% w 1893 r., a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 9,5% do 2,7%. Podobnie w grupie firm średniej wielkości nastąpił wyraźny spadek udziału w globalnej wartości produkcji z 9,7% do 5,3% oraz w zatrudnieniu z 23,2% do 17,4%. Największa zmiana miała miejsce w grupie przedsiębiorstw dużych, gdzie mimo wzrostu ich liczby z 10 w 1884 r. do 16 w 1893 r., ich udział w ogólnej wartości produkcji całego górnictwa zmniejszył się z 30% do 14,6%, a w globalnej liczbie robotników z 31% do 17,6% (tab. 17).

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	270	77,8	711	3,6	2 849	10,7
21–50	23	6,6	244	1,2	792	2,9
51–100	12	3,5	171	0,9	903	3,4
101–200	12	3,5	577	2,9	1 701	6,4
201–500	17	4,9	1 348	6,9	5 231	19,6
501–1000	7	2,0	4 100	21,0	4 937	18,5
Ponad 1000	6	1,7	12 410	63,5	10 297	38,5
Razem	347	100,0	19 561	100,0	26 710	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W okresie siedmiu lat między 1893 r., a 1900 r. nastąpiło wyraźne przyspieszenie rozwoju przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim. W tym czasie liczba zakładów górniczych zwiększyła się ponad dwukrotnie ze 129 do 347 firm. Wartość produkcji wzrosła ponad dwukrotnie z 8946 tys. rb do 19 561 tys. rb. Z kolei liczba zatrudnionych zwiększyła się o ponad 7 tys. z 19 310 do 26 710 osób (tab. 18). Najbardziej zaskakującym zjawiskiem w omawianym okresie był wielokrotny przyrost liczby małych firm (5–20) z 38 do 270. Było to niewątpliwie rezultatem szczególnie dobrej koniunktury w gospodarce Królestwa Polskiego w okresie po kryzysie początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. W tym czasie powstawało najwięcej małych kopalń węgla, rudy żelaza i kamieniołomów, które po okresie hossy na rynku krajowym, kiedy nadchodził kryzys, najczęściej ulegały likwidacji. W 1900 r. małe zakłady górnicze zdecydowanie zwiększyły swój udział w stosunku do 1893 r., tak w globalnej produkcji z 0,5% do 4,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 2,7% do 13,6%. Natomiast firmy średnie przeżywały regres, bowiem w porównaniu do 1893 r. ich udział w produkcji spadł z 5,3% do 3,8%, a w zatrudnieniu z 17,4% do 9,8%. Wyraźny spadek udziału w globalnej produkcji można odnotować także w zakładach dużych z 14,6% do 6,9%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie zdecydowanie zwiększyły udział w ogólnej wartości produkcji z 79,5% do 84,5% (tab. 18).

W 1904 r. po kryzysie w przemyśle Królestwa Polskiego, który trwał od końca 1899 r. do 1903 r., zdecydowanie spadła liczba zakładów górniczych, ogółem z 347 do 221. Najwyższy spadek możemy odnotować w grupie firm małych (5–20) z 270 do 150 zakładów. Ogółem firmy małe skupiały w 1904 r. zaledwie 0,2% globalnej produkcji i 6,9% ogółu zatrudnionych. Zakłady średniej wielkości nieco ograniczyły swój udział w globalnej wartości produkcji

w stosunku do 1900 r. z 3,8% do 3%, a w ogólnej liczbie robotników z 9,8% do 7,2%. Dalsze straty należy odnotować w grupie firm dużych, gdzie ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 6,9% do 2,9%, a w zatrudnieniu z 19,6% do 10%. Zakłady wielkie z pierwszej grupy (501–1000), których liczba zmniejszyła się z 7 do 4 firm zdecydowanie straciły udział w ogólnej wartości produkcji z 21% do zaledwie 3,1%, a w zatrudnieniu z 18,5% do 10,2%. Zyskała natomiast ostatnia grupa przedsiębiorstw wielkich (ponad 1000), których liczba wzrosła z 6 do 8 zakładów, a udział w globalnej produkcji zwiększył się z 63,5% do 90,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 38,5% do 65,7%. Powyższe dane wskazują na zmonopolizowanie produkcji górniczej przez firmy wielkie, które łącznie skupiając 5,4% ogółu przedsiębiorstw tej gałęzi produkcji przemysłowej miały prawie 94% udziału w produkcji globalnej i ponad 75% ogólnej liczby zatrudnionych (tab. 19).

Tabela 19

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	150	67,8	.	.	999	3,5
21–50	30	13,6	56	0,2	977	3,4
51–100	13	5,8	162	0,6	895	3,1
101–200	7	3,2	655	2,4	1 155	4,1
201–500	9	4,1	775	2,9	2 870	10,0
501–1000	4	1,8	820	3,1	2 907	10,2
Ponad 1000	8	3,6	24 400	90,8	18 752	65,7
Razem	221	100,0	26 868	100,0	28 555	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w porównaniu do 1904 r. nastąpiły w przemyśle wydobywczym dalsze procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia. Ogólna liczba zakładów zmniejszyła się o 56 firm z 221 do 165. Najpoważniejszy spadek liczby przedsiębiorstw nastąpił w dwóch pierwszych grupach zakładów małych, w pierwszej (5–20) liczba firm spadła ze 150 do 87, a w drugiej z 30 do 20.

Udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji ograniczał się do 1,2%, a w zatrudnieniu do 4,3%. W grupie zakładów średniej wielkości, których liczba w stosunku do 1904 r. wzrosła z 19 do 27 firm, nastąpił niewielki wzrost udziału w produkcji z 3% do 3,5% oraz w ogólnej liczbie robotników z 7,2% do 9,6%. Wyraźny wzrost nastąpił w grupie przedsiębiorstw dużych, których liczba zwiększyła się z 9 do 15 zakładów, a ich udział w ogólnej wartości produkcji powiększył się z 2,9% do 7%. Natomiast udział tych firm w ogólnym

zatrudnieniu pozostawał na poziomie danych z 1904 r. nieco ponad 10%. Z kolei w pierwszej grupie firm wielkich (501–1000), w której ich liczba zwiększyła się o 1 zakład z 4 do 5, zdecydowanie wzrósł udział tych przedsiębiorstw w globalnej wartości produkcji z 3,1% do 11,5%. Mimo wzrostu liczby największych zakładów (ponad 1000) z 8 do 11 firm ich udział w ogólnej wartości produkcji spadł z 90,8% do 76,8%, przy zbliżonym udziale w zatrudnieniu w stosunku do 1904 r. Łącznie przedsiębiorstwa wielkie w 1913 r. skupiały 88,3% wartości produkcji i 76% ogółu zatrudnionych w górnictwie Królestwa Polskiego (tab. 20).

Tabela 20

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	87	52,7	355	0,7	801	2,4
21–50	20	12,1	234	0,5	642	1,9
51–100	8	4,8	300	0,6	629	1,8
101–200	19	11,5	1 439	2,9	2 632	7,8
201–500	15	9,1	3 507	7,0	3 439	10,1
501–1000	5	3,0	5 823	11,5	3 783	11,2
Ponad 1000	11	6,7	38 600	76,8	21 991	64,8
Razem	165	100,0	50 258	100,0	33 917	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W kolejnej gałęzi przemysłu ciężkiego, w hutnictwie przemiany struktury wielkości zakładów i procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia były zdecydowanie szybsze (tab. 21).

Tabela 21

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	19	31,2	292	2,4	185	2,3
21–50	11	18,0	532	4,3	458	5,6
51–100	11	18,0	850	6,9	820	10,1
101–200	7	11,5	1 410	11,5	1 110	13,7
201–500	10	16,4	2 330	19,0	2 680	33,0
501–1000	3	4,9	6 820	55,8	2 860	35,3
Razem	61	100,0	12 234	100,0	8 113	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w Królestwie Polskim funkcjonowało 61 zakładów hutniczych. W strukturze wielkości przeważały firmy małe (5–20), które stanowiły prawie trzecią część wszystkich przedsiębiorstw hutniczych. Jednak ich udział w globalnej wartości produkcji był niewielki i wynosił zaledwie 2,4%, podobnie w zatrudnieniu 2,3%. Łącznie zakłady małe, stanowiły prawie 50% ogółu firm, a ich udział w produkcji wynosił 6,7% i w ogólnej liczbie zatrudnionych 7,9%. Przedsiębiorstwa średniej wielkości łącznie posiadały znaczny udział w globalnej wartości produkcji całego hutnictwa sięgający ponad 17%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych prawie 24%. Firmy duże, które stanowiły 16,4% ogółu zakładów hutniczych, zatrudniały 33% ogólnej liczby robotników, a ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 19%. Natomiast trzy przedsiębiorstwa wielkie skupiały prawie 56% globalnej wartości produkcji oraz ponad 35% ogólnej liczby zatrudnionych w całym hutnictwie (tab. 21).

Tabela 22

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	11	20,8	323	2,0	184	1,9
21–50	8	15,1	420	2,6	324	3,3
51–100	14	26,4	1 655	10,1	1 239	12,6
101–200	6	11,3	1 953	12,0	990	10,0
201–500	8	15,1	2 463	15,1	2 818	28,6
501–1000	5	9,4	5 655	34,6	3 102	31,5
Ponad 1000	1	1,9	3 853	23,6	1 199	12,1
Razem	53	100,0	16 322	100,0	9 856	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W okresie pięciu lat od 1879 r. do 1884 r., liczba hut w Królestwie Polskim zmniejszyła się z 61 do 53. Natomiast w tym czasie wartość produkcji przedsiębiorstw hutniczych wzrosła o ponad 33%, a liczba robotników o ponad 21%. W strukturze wielkości zakładów nastąpiły wyraźne procesy koncentracji produkcji w zakładach średnich i wielkich. Firmy małe zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 6,7% do 4,6%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 7,9% do 5,2%. Zyskały natomiast zakłady średniej wielkości, których liczba wzrosła z 18 do 20 zakładów. Firmy te zwiększyły swój udział w produkcji globalnej z 18,4% do 22,1%, a w zatrudnieniu pozostały na tym samym poziomie. Liczba przedsiębiorstw dużych zmniejszyła się o dwa zakłady, a ich udział w produkcji spadł o prawie 4% oraz w ogólnej liczbie robotników o ponad 4%. Wzrosła natomiast liczba zakładów wielkich (501–1000) z trzech

do pięciu firm, a ponadto jedno przedsiębiorstwo przekroczyło zatrudnienie ponad 1000 robotników. Ogółem w dwóch grupach firm wielkich zwiększył się udział w globalnej wartości produkcji hutnictwa z 55,8% w 1879 r. do 58,2% w 1884 r., podobnie w ogólnej liczbie zatrudnionych nastąpił zdecydowany wzrost z 35,3% do 43,6% (tab. 22).

Tabela 23

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	5	13,9	37	0,2	33	0,3
21–50	4	11,1	171	0,9	134	1,2
51–100	6	16,7	472	2,5	435	3,9
101–200	7	19,4	717	3,8	915	8,2
201–500	8	22,2	1 472	7,8	2 355	21,1
501–1000	3	8,3	2 870	15,2	1 796	16,1
Ponad 1000	3	8,3	13 139	69,6	5 488	49,2
Razem	36	100,0	18 878	100,0	11 156	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w stosunku do sytuacji z 1884 r. zaszły kolejne zmiany dalszej koncentracji produkcji i zatrudnienia. Nastąpił zdecydowany spadek ilości zakładów hutniczych z 53 do 36 w 1893 r. Warto przypomnieć, że w końcu lat osiemdziesiątych XIX w. upadły m.in. trzy duże przedsiębiorstwa hutnicze w Warszawie, a mianowicie, Stalownia Warszawska, Walcownia „Koszyki” oraz zakłady „Cyklop”. Mimo tego wzrasta w stosunku do 1884 r. globalna wartość produkcji o ponad 15%, podobnie ogólna liczba zatrudnionych robotników o ponad 11% (zob. tab. 22 i 23). W strukturze wielkości zakładów zmniejszyła się liczba zakładów małych z 19 do 9 firm, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 4,6% do 1,1%, a w ogólnym zatrudnieniu z 20 do 13 przedsiębiorstw. Natomiast udział zakładów średniej wielkości w ogólnej wartości produkcji spadł z 22,1% do 6,3%, a w zatrudnieniu z 22,6% do 12,1%. Liczba przedsiębiorstw dużych pozostała na tym samym poziomie, ale ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 15,1% do 7,8%, natomiast w ogólnej liczbie robotników z 28,6% do 21,1%. Z kolei w grupach zakładów wielkich nastąpiło wyraźne przesunięcie z grupy pierwszej do drugiej dwóch firm, które przekroczyły poziom zatrudnienia powyżej 1000 osób. Ogółem przedsiębiorstwa wielkie zdominowały produkcję osiągając prawie 85% udziału w globalnej wartości produkcji całego hutnictwa, a ich udział w ogólnej liczbie zatrudnionych przekroczył 65% (tab. 23).

Tabela 24

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	2	5,9	12	.	22	0,1
21–50	4	11,8	178	0,5	149	0,8
51–100	8	23,5	506	1,4	583	3,2
101–200	5	14,7	433	1,3	744	4,1
201–500	8	23,5	4 823	14,1	2 629	14,7
501–1000	1	2,9	1 633	4,8	716	4,0
Ponad 1000	6	17,7	26 713	77,9	13 111	73,0
Razem	34	100,0	34 298	100,0	17 954	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do 1893 r. nastąpił dalszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w hutnictwie Królestwa Polskiego. Liczba zakładów zmniejszyła się tylko o dwie firmy, natomiast globalna wartość produkcji wzrosła o ponad 81%, a zatrudnienie w całym przemyśle hutniczym prawie o 61% (zob. tab. 23 i 24). W strukturze wielkości zakładów hutniczych firmy małe, których ilość spadała z 9 do 6, skupiały jedynie 0,5% globalnej wartości produkcji i zaledwie 0,9% ogółu zatrudnionych. W grupach przedsiębiorstw średniej wielkości liczba firm pozostała na poziomie 1893 r., jednak ich udział w ogólnej wartości produkcji spadł z 6,3% do 2,7%, a w zatrudnieniu z 12,1% do 7,3%. Z kolei udział przedsiębiorstw dużych, których liczba pozostała na poziomie 1893 r., wzrósł w globalnej wartości produkcji z 7,8% do 14,1%, natomiast w ogólnej liczbie zatrudnionych wyraźnie się zmniejszył z 21,1% do 14,7%.

W pierwszej grupie zakładów wielkich (501–1000) pozostało tylko jedno przedsiębiorstwo, którego udział w produkcji wyniósł 4,8%, a w zatrudnieniu 4%. Natomiast dominującą pozycję zajęło 6 największych hut (ponad 1000), których udział w globalnej wartości produkcji w okresie od 1893 r. do 1900 r., wzrósł z 69,6% do 77,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 49,2% do 73%.

W 1904 r. w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego całkowicie znikła grupa najmniejszych zakładów (5–20), a kolejne dwie grupy (21–50 i 51–100) osiągają znikomy udział w ogólnej liczbie zatrudnionych 0,8% i 0,4%. Ogółem liczba przedsiębiorstw hutniczych zmniejszyła się w stosunku do 1900 r. o 10 zakładów z 34 do 24 firm. Globalna wartość produkcji przemysłu hutniczego wzrasta w tym czasie o 6%, natomiast liczba robotników o 0,6%. Dominująca pozycję zachowała grupa największych firm (ponad 1000), której udział

w globalnej produkcji wzrósł z 77,9% do 81,1%, a w zatrudnieniu z 73% do 75,4%. Wśród pozostałych grup wielkości jedynie zakłady duże zachowały swoją pozycję z 1900 r., ich udział w produkcji pozostał na poziomie 14,1%, a w ogólnej liczbie robotników nawet wzrósł z 14,7% do 16,5% (tab. 25).

Tabela 25

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
21–50	4	16,7	.	.	149	0,8
51–100	1	4,2	.	.	65	0,4
101–200	5	20,8	1 000	2,7	690	3,8
201–500	8	33,3	5 150	14,1	2 989	16,5
501–1000	1	4,2	750	2,1	552	3,1
Ponad 1000	5	20,8	29 500	81,1	13 629	75,4
Razem	24	100,0	36 400	100,0	18 074	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 26

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
101–200	2	15,4	170	0,4	386	2,0
201–500	3	23,1	400	0,9	1 239	6,6
501–1000	2	15,4	2 800	6,6	1 400	7,4
Ponad 1000	6	46,1	38 935	92,1	15 880	84,0
Razem	13	100,0	42 305	100,0	18 905	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego zaszły dalsze procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich. W okresie od 1904 r. całkowicie przestały funkcjonować firmy małe oraz pierwsza grupa zakładów średnich (51–100). Natomiast druga grupa firm średniej wielkości (101–200) skupiała zaledwie 0,4% produkcji oraz 2% ogółu zatrudnionych. Wyraźnie zmniejszył się udział zakładów dużych w stosunku do 1904 r., w produkcji z 14,1% do zaledwie 0,9%, pozostałych w zatrudnieniu z 16,5% do 6,6%. Wśród pozostałych grup pozycję dominującą zajęły przedsiębiorstwa wielkie zatrudniające średnio ponad 1000 robotników. Ich udział w produkcji

wzrósł do 92,1%, a w zatrudnieniu do 84%. Razem 8 firm wielkich skupiało 98,7% globalnej wartości produkcji całego hutnictwa oraz 91,4% ogółu robotników (tab. 26). W okresie 34 lat między 1879 r., a 1913 w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego liczba zakładów zmniejszyła się z 61 do zaledwie 13 firm, a więc ponad czterokrotnie. W tym czasie globalna wartość produkcji hutnictwa wzrosła z 12 234 tys. rb do 42 305 tys. rb, a więc ponad trzykrotnie, a liczba robotników zwiększyła się również ponad dwukrotnie z 8113 do 18 905 osób (tab. 21 i 26). Procesy koncentracji produkcji w przemyśle hutniczym były przede wszystkim rezultatem postępu technicznego i technologicznego. Nowoczesne wielkie piece martenowskie wymagały dużych nakładów finansowych, a w związku z tym były one opłacalne tylko w wielkich przedsiębiorstwach.

Zmiany strukturalne oraz koncentracja produkcji i zatrudnienia w kolejnej gałęzi przemysłu ciężkiego, jaką była wytwórczość wyrobów metalowych, narzędzi i maszyn, przebiegały o wiele wolniej aniżeli w hutnictwie.

Tabela 27

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
w Królestwie Polskim w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	44	44,0	563	5,9	530	6,9
21–50	23	23,0	714	7,7	709	9,2
51–100	15	15,0	1 029	10,9	993	12,8
101–200	8	8,0	1 091	11,6	1 032	13,3
201–500	8	8,0	2 336	24,9	2 293	29,6
501–1000	1	1,0	650	6,9	517	6,7
Ponad 1000	1	1,0	2 600	32,1	1 500	21,5
Razem	100	100,0	8 983	100,0	7 574	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle metalowo-maszynowym w ogólnej liczbie zakładów zdecydowaną przewagę miały małe firmy, które stanowiły 67% ogółu przedsiębiorstw tej gałęzi produkcji. Jednak ich udział w globalnej wartości produkcji to tylko 13,6%, a w ogólnej liczbie robotników 16,1%. Zakłady średniej wielkości, które stanowiły 23% ogólnej liczby firm, skupiały 22,5% globalnej wartości produkcji oraz 26,1% ogólnej liczby robotników. Firmy duże skupiały prawie 25% wartości produkcji oraz 29,6% zatrudnienia. Natomiast dwa przedsiębiorstwa wielkie zatrudniały 28,2% ogólnej liczby robotników tej gałęzi produkcji i 39% globalnej wartości produkcji przemysłu metalowo-

-maszynowego (tab. 27). Powyższe dane statystyczne wskazują na istotną rolę w produkcji tej gałęzi przemysłu zakładów średnich i dużych, które w sumie skupiały 47,4% globalnej wartości produkcji oraz 55,7% ogólnej liczby robotników. Tak więc w 1879 r. proces koncentracji produkcji w przemyśle metalowo-maszynowym nie był zaawansowany. W okresie następnych kilku lat do 1884 r. nastąpił wyraźny rozwój przemysłu metalowo-maszynowego. Liczba zakładów zwiększyła się ze 100 do 164 firm. Wartość produkcji tej gałęzi przemysłu wzrosła w stosunku do 1879 r. o prawie 30%, a liczba zatrudnionych robotników o ponad 16% (tab. 28). Znaczny przyrost liczby przedsiębiorstw, jak również globalnej wartości produkcji i zatrudnienia był następstwem zapotrzebowania rynku wewnętrznego w Królestwie Polskim na produkty przemysłu metalowo-maszynowego. Poważną rolę odgrywało tutaj zapotrzebowanie na narzędzia i maszyny ze strony szybko rozwijającego się przemysłu przetwórczego (włókienniczego, drzewnego, mineralnego, spożywczego i innych), jak również modernizującego się rolnictwa.

Tabela 28

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	86	52,4	775	6,6	761	8,6
21–50	39	23,8	1 346	11,5	1 227	13,9
51–100	23	14,0	1 537	13,2	1 539	17,5
101–200	6	3,7	943	8,1	878	10,0
201–500	8	4,9	3 565	30,5	2 505	28,5
501–1000	1	0,6	900	7,7	521	5,9
Ponad 1000	1	0,6	2 605	22,3	1 371	15,6
Razem	164	100,0	11 671	100,0	8 802	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Paradoksalnie znaczny rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w latach 1879–1884, nie wpłynął na strukturę wielkości zakładów oraz na koncentrację produkcji. W 1884 r. zdecydowanie zwiększyła się ilość małych firm z 63 do 125, a ich udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 63% do 76,2%. W globalnej wartości produkcji przemysłu metalowo-maszynowego zakłady małe zwiększyły swój udział z 13,6% do 18,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 16,1% do 22,5% (tab. 27 i 28). Z kolei zakłady średniej wielkości, mimo zwiększenia ich liczby z 23 do 29, tak w produkcji, jak również w ogólnym zatrudnieniu utrzymały swój udział na poziomie 1879 r. Wzrosło natomiast

znaczenie przedsiębiorstw dużych, których udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 24,9% do 30,5%, a w ogólnej liczbie robotników pozostał na poziomie 1879 r. Wyraźnie spadł udział wielkich firm w produkcji z 39% do 30% oraz w zatrudnieniu z 28,2% do 21,5% (tab. 27 i 28). Powyższe dane wskazują na proces intensywnego inwestowania na początku lat osiemdziesiątych XIX w. w małe, średnie i duże firmy metalowe.

Tabela 29

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
w Królestwie Polskim w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	138	58,0	1 215	7,9	1 337	11,5
21–50	53	22,3	1 452	9,4	1 782	15,3
51–100	24	10,1	2 012	13,1	1 675	14,4
101–200	9	3,8	1 069	6,9	1 342	11,5
201–500	11	4,6	5 746	37,3	3 802	32,7
501–1000	3	1,2	3 912	25,4	1 698	14,6
Razem	238	100,0	15 406	100,0	11 636	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. nastąpił dalszy dynamiczny przyrost liczby zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym ze 164 (w roku 1884) do 238 firm. Globalna wartość produkcji wzrosła w tym czasie o 32%, a liczba zatrudnionych robotników także o ponad 32%. Zwiększenie liczby firm dotyczyło przede wszystkim zakładów małych. Ogółem w pierwszej grupie małych firm (5–20), przybyły 52 zakłady, a w drugiej grupie (21–50) 14 przedsiębiorstw. W sumie dwie grupy małych zakładów skupiały w 1893 r. ponad 17% globalnej wartości produkcji, a więc nieco mniej aniżeli w 1884 r., natomiast firmy te zwiększyły swój udział w ogólnym zatrudnieniu o ponad 4 punkty procentowe do 26,8%. Z kolei w grupach zakładów średniej wielkości mimo wzrostu ich liczby z 29 do 33, nastąpił spadek udziału w globalnej wartości produkcji tej gałęzi przemysłu z 21,3% w 1884 r. do 20% w 1893 r. Podobnie w ogólnej liczbie zatrudnionych udział firm średnich obniżył się stosunkowo nieznacznie z 27,5% do 25,9%. W 1893 r. zdecydowanie wzrasta rola zakładów dużych, których liczba zwiększyła się z 8 do 11 przedsiębiorstw, natomiast ich udział w globalnej wartości produkcji powiększył się z 30,5% do 37,3%, a w zatrudnieniu z 28,5% do 32,7%. Tymczasem mimo wzrostu liczby firm wielkich z 2 do 3 zakładów, żadna z nich nie przekraczała poziomu zatrudnienia ponad 1000 robotników. W sumie udział 3 przedsiębiorstw wielkich (501–1000) w globalnej pro-

dukcji przemysłu metalowo-maszynowego zmniejszył się z 30% do 25,4%, a w ogólnym zatrudnieniu z 21,5% do 14,6% (tab. 29). Powyższe dane statystyczne wskazują, że w 1893 r. w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego najważniejszą rolę tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu odgrywały przedsiębiorstwa duże. Proces koncentracji w tej gałęzi przemysłu nie był zaawansowany.

Tabela 30

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	86	30,3	1 039	1,9	981	3,2
21–50	81	28,5	3 142	5,8	2 596	8,6
51–100	57	20,1	5 719	10,6	4 107	13,6
101–200	25	8,8	3 948	7,4	3 546	11,8
201–500	24	8,4	11 673	21,7	8 201	27,2
501–1000	6	2,1	7 007	13,0	3 906	13,0
Ponad 1000	5	1,8	21 307	39,6	6 805	22,6
Razem	284	100,0	53 835	100,0	30 142	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W okresie siedmiu lat od 1893 r. do 1900 r. nastąpił dalszy dynamiczny rozwój przemysłu metalowo-maszynowego. Jak wiadomo w tym czasie miało miejsce szczególnie intensywne inwestowanie w większości gałęzi produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego. Liczba przedsiębiorstw metalowo-maszynowych wzrosła w 1900 r. o 46 firm w stosunku do 1893 r. z 238 do 284 zakładów. Globalna wartość produkcji tej gałęzi przemysłu zwiększyła się w tym czasie prawie o ponad 249% z 15 406 tys. rb do 53 835 tys. rb. Liczba zatrudnionych robotników prawie trzykrotnie z 11 636 do 30 142 osoby (tab. 29 i 30). W 1900 r. wyraźnie wystąpiły procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich. Mimo wzrostu ogólnej liczby przedsiębiorstw zdecydowanie zmniejszyła się liczba firm małych w grupie pierwszej (5–20) ze 138 do 86, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 7,9% do 1,9%, a w zatrudnieniu z 11,5% do 3,3%. Z kolei w drugiej grupie zakładów małych (21–50) pomimo wzrostu ich liczby z 53 do 81 firm, ich udział w produkcji zmniejszył się z 9,4% do 5,8%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 15,3% do 8,6%. W grupie przedsiębiorstw średniej wielkości gdzie również nastąpił wzrost liczby firm z 33 do 82, udział tych zakładów w globalnej produkcji, jak również w zatrudnieniu pozostał na poziomie 1893 r. (tab. 30).

W grupie zakładów dużych mimo wzrostu ich liczby z 11 do 24 dość znacznie spadł ich udział w globalnej wartości produkcji z 37,3% w 1893 r. do 21,7% w 1900 r., podobnie w ogólnej liczbie zatrudnionych zanotowano spadek z 32,7% do 27,2%. Natomiast w grupach przedsiębiorstw wielkich, których liczba wzrosła z 3 do 11 (w tym 5 zakładów zatrudniało średnio po ponad 1000 robotników), ich udział w globalnej produkcji wzrósł zdecydowanie z 25,4% do 52,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 14,6% do 35,6% (tab. 30).

Tabela 31

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	257	48,4	3 103	4,4	2 823	6,3
21–50	117	22,0	5 849	8,4	4 362	9,7
51–100	62	11,7	6 575	9,5	4 858	10,8
101–200	48	9,0	10 706	15,4	7 970	17,7
201–500	33	6,2	16 148	23,2	12 469	27,7
501–1000	11	2,1	12 188	17,5	8 067	17,9
Ponad 1000	3	0,6	15 000	21,6	4 400	9,8
Razem	531	100,0	69 569	100,0	44 949	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W okresie następnych 4 lat sytuacja w strukturze wielkościowej zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym Królestwa Polskiego uległa kolejnej zmianie. Otóż po okresie kryzysu lat 1900–1903, w przemyśle rozpoczął się proces ponownego inwestowania. W przemyśle metalowym w tym czasie powstało 247 nowych firm, w tym głównie małych zakładów. W grupie pierwszej (5–20) utworzono 171 nowych przedsiębiorstw, a w drugiej (21–50) 36 zakładów. Łącznie w obydwu grupach małych firm powstało 207 nowych przedsiębiorstw. Zakłady małe w 1904 r. zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji przemysłu metalowo-maszynowego z 7,7% do 12,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,8% do 16% (tab. 30 i 31). Przedsiębiorstwa średniej wielkości, których liczba wzrosła z 82 do 110 firm, zwiększyły udział w globalnej produkcji z 17,9% do 24,9%, a w zatrudnieniu z 25,4% do 28,5%. Firmy duże, których liczba zwiększyła się o 9 zakładów również powiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 21,4% do 23,2%, a w ogólnej liczbie robotników minimalnie z 27,2% do 27,7%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie, których liczba wzrosła z 11 do 14 zakładów, dość wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej produkcji z 52,6% w 1900 r. do 39,1% w 1904 r.,

podobnie w ogólnym zatrudnieniu odnotować należy spadek udziału z 35,6% do 27,7% (tab. 30 i 31). Ogółem w przemyśle metalowo-maszynowym w latach 1900–1904 wartość produkcji wzrosła o ponad 29%, a zatrudnienie o 49%.

Tabela 32

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym
Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	74	15,8	1 745	1,4	1 256	2,0
21–50	181	38,7	10 818	8,7	6 290	10,2
51–100	99	21,2	15 289	12,3	7 903	12,8
101–200	50	10,7	16 055	12,9	7 666	12,4
201–500	38	8,1	24 640	19,8	13 381	21,6
501–1000	18	3,8	22 115	17,8	12 660	20,4
Ponad 1000	8	1,7	33 853	27,1	12 760	20,6
Razem	468	100,0	124 515	100,0	61 916	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do 1904 r. w przemyśle metalowo-maszynowym zaszły dość istotne zmiany. Liczba zakładów zmniejszyła się o 63 firmy, natomiast wartość produkcji całej gałęzi wzrosła o 78%, a ogólna liczba robotników o prawie 14% (tab. 31 i 32). Największy spadek liczby firm odnotowano w pierwszej grupie zakładów małych (5–20) z 257 do 74 zakładów. Natomiast w pozostałych grupach liczba przedsiębiorstw wyraźnie wzrosła. Nastąpiła koncentracja produkcji w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. Te trzy grupy zakładów skupiały w 1913 r. ponad 64% produkcji oraz ponad 62% ogólnej liczby robotników (tab. 32).

W okresie od 1879 r. do 1913 r., w przemyśle metalowo-maszynowym wartość produkcji wzrosła prawie 14 razy z 8983 tys. rb do 124 515 tys. rb, a zatrudnienie ponad 8 razy z 7574 do 61 916 osób (tab. 27 i 32).

W kolejnej gałęzi przemysłu we włókiennictwie, które jak wspomniano wyżej w całym okresie 1879–1913 odgrywało najważniejszą rolę w produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego, w 1879 r. w strukturze wielkości zakładów najwięcej było firm małych, które stanowiły ogółem 81,3% wszystkich zakładów tekstylnych. Udział tych przedsiębiorstw w globalnej wartości produkcji całego włókiennictwa wynosił 17,7%, a w ogólnej liczbie robotników 19,5%. Zakłady średniej wielkości, których udział w ogólnej liczbie firm sięgał 15%, skupiały znaczny odsetek globalnej produkcji 23,5%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych 21,1%. Z kolei przedsiębiorstwa duże w liczbie dziewięciu,

skupiały jedynie 9,2% globalnej wartości produkcji oraz także 9,2% ogólnego zatrudnienia. Natomiast osiem wielkich firm posiadały największy udział w produkcji, sięgający 49,6%, a w ogólnej liczbie robotników ponad 50,2% (tab. 33). Powyższe dane wskazują, że w przemyśle włókienniczym już w 1879 r. proces koncentracji produkcji i zatrudnienia był już poważnie zaawansowany.

Tabela 33

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	296	62,5	4 366	8,8	2 992	10,2
21–50	89	18,8	4 425	8,9	2 748	9,3
51–100	50	10,6	5 702	11,6	3 257	11,0
101–200	22	4,6	5 938	11,9	2 961	10,1
201–500	9	1,9	4 579	9,2	2 727	9,2
501–1000	4	0,8	8 332	16,8	2 608	8,8
Ponad 1000	4	0,8	16 245	32,8	12 218	41,4
Razem	474	100,0	49 587	100,0	29 511	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do 1879 r. nastąpił dynamiczny rozwój przemysłu włókienniczego, globalna wartość produkcji wzrosła w tym czasie o ponad 47% z 49 587 tys. rb do 72 989 tys. rb, a liczba zatrudnionych robotników zwiększyła się o prawie 48% z 29 511 do 43 661 osób (tab. 33 i 34).

Tabela 34

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	217	51,7	3 659	5,0	2 318	5,3
21–50	105	25,0	6 109	8,4	3 508	8,1
51–100	42	10,0	3 718	5,1	2 933	6,7
101–200	26	6,2	5 684	7,8	3 718	8,5
201–500	18	4,3	10 655	14,6	5 355	12,3
501–1000	5	1,2	9 282	12,7	3 544	8,1
Ponad 1000	7	1,6	33 882	46,4	22 285	51,0
Razem	420	100,0	72 989	100,0	43 661	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Ten szybki rozwój produkcji przemysłu tekstylnego był niewątpliwie następstwem zmiany polityki celnej przez Rosję w 1877 r. Protekcyjna polityka celna umożliwiła otwarcie chłonnych rynków rosyjskich na towary polskiego przemysłu włókienniczego. Istotną rolę odgrywała także rozbudowa kolejnictwa w Rosji i Królestwie Polskim.

W strukturze wielkości zakładów tekstylnych w 1884 r. zaszły istotne zmiany, ogólna liczba firm zmniejszyła się o 54 przedsiębiorstwa. Natomiast największy spadek ilości zakładów miał miejsce w pierwszej grupie firm małych (5–20) z 296 do 217. W sumie dwie grupy zakładów małych zmniejszyły swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 81,3% do 76,7%. Wyraźnie obniżył się ich udział w globalnej produkcji z 17,7% do 13,4%, a w zatrudnieniu z 19,5% do 13,4%. Z kolei zakłady średniej wielkości, których ilość zmniejszyła się o 4 firmy, obniżyły swój udział w ogólnej wartości produkcji z 23,5% do 12,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 21,1% do 15,2%. W 1884 r. liczba przedsiębiorstw dużych (201–500) wzrosła dwukrotnie z 9 do 18 firm, a ich udział w produkcji zwiększył się z 9,2% do 14,6%, a w ogólnym zatrudnieniu z 9,2% do 12,3%. Podobnie w dwóch grupach wielkich zakładów, gdzie liczba przedsiębiorstw zwiększyła się z 8 do 12, ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 49,6% do 59,1%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 50,2% do 59,1% (tab. 34).

Tabela 35

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	192	36,0	3 066	3,1	2 139	3,3
21–50	142	26,6	6 244	6,2	3 824	5,8
51–100	90	16,9	9 033	9,0	5 683	8,7
101–200	47	8,8	7 689	7,6	5 804	8,9
201–500	32	6,0	13 352	13,3	8 878	13,6
501–1000	20	3,8	23 832	23,7	11 962	18,2
Ponad 1000	10	1,9	37 257	37,1	27 213	41,5
Razem	533	100,0	100 473	100,0	65 503	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. liczba zakładów w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego wyraźnie wzrosła, w stosunku do 1884 r. o 113 przedsiębiorstw. Globalna wartość produkcji tekstylnej zwiększyła się o 37,6% z 72 989 tys. rb do 100 473 tys. rb, a ogólna liczba robotników ponad 50%. Wzrost liczby przedsiębiorstw miał miejsce w każdej grupie wielkości poza grupą pierwszą

(5–20), w której ilość firm spadła o 25 zakładów. Wskazuje to na dalszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w firmach średnich, dużych i wielkich. Obniżył się także udział dwóch pierwszych grup zakładów małych w globalnej wartości produkcji z 13,4% w 1884 r. do 9,3% w 1893 r., podobnie w ogólnym zatrudnieniu udział tych firm spadł z 13,4% do 9,1%. Przedsiębiorstwa średniej wielkości, których liczba wzrosła z 68 w 1884 r. do 137 w 1893 r., zwiększyły udział w globalnej produkcji z 12,9% do 16,6%, a w zatrudnieniu z 15,2% do 17,6%. Z kolei firmy duże, których liczba wyraźnie wzrosła z 18 do 32, straciły nieco ponad jeden punkt procentowy udziału w produkcji do 13,3%, a w ogólnej liczbie robotników zyskały ponad jeden punkt do 13,6%. Przedsiębiorstwa wielkie, których liczba zwiększyła się z 12 do 30, powiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 59,1% do 60,8%, a w zatrudnieniu pozostał on prawie na tym samym poziomie wzrastając z 59,1% do 59,7% (tab. 34 i 35). Analiza ta wskazuje na postępującą dominację wielkich firm tekstylnych.

Tabela 36

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	111	18,8	1 388	0,8	1 436	1,3
21–50	206	34,8	8 087	4,5	7 028	6,2
51–100	112	18,9	9 953	5,5	7 966	7,0
101–200	67	11,3	14 928	8,2	9 753	8,6
201–500	52	8,8	29 190	16,0	16 634	14,6
501–1000	24	4,1	29 622	16,3	16 615	14,5
Ponad 1000	20	3,3	88 383	48,7	54 409	47,8
Razem	592	100,0	181 551	100,0	113 841	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w wielkich przedsiębiorstwach był jeszcze bardziej zaawansowany. W okresie od 1893 r. liczba zakładów w całym włókiennictwie wzrosła o 59 firm. Wartość produkcji zwiększyła się o ponad 80% ze 100,4 mln rb do 181,5 mln rb, a ogólna liczba zatrudnionych robotników ponad 73% z 65 503 do 113 841 osób. W strukturze wielkości zakładów nastąpił dalszy, zdecydowany spadek ilości w pierwszej grupie małych firm ze 192 do 111. Natomiast w pozostałych grupach wielkości liczba przedsiębiorstw znacznie wzrosła. W stosunku do 1893 r. nastąpił wyraźny spadek udziału małych zakładów w globalnej produkcji z 9,3% do 5,3% i w zatrudnieniu z 9,1% do 7,5%. Firmy średniej wielkości, mimo wzrostu ich liczby ze 137 do 179, zmniejszyły swój udział w ogólnej wartości produkcji

z 16,6% do 13,7%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 17,6% do 15,6%. Natomiast wzrósł udział w globalnej wartości produkcji i w zatrudnieniu zakładów dużych, których liczba zwiększyła się z 32 do 52, odpowiednio w produkcji z 13,3% w 1893 r. do 16% w 1900 r. i w ogólnej liczbie robotników z 13,6% do 14,6%. Przedsiębiorstwa wielkie, których liczba wzrosła z 30 do 44 firm, zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 60,8% do 65% oraz w ogólnym zatrudnieniu z 59,7% do 62,3% (tab. 35 i 36).

Tabela 37

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	208	27,4	5 110	1,9	2 658	1,9
21–50	230	30,3	16 933	6,1	7 812	5,7
51–100	144	18,9	22 189	8,0	10 810	7,8
101–200	74	9,7	25 109	9,1	11 691	8,5
201–500	59	7,8	53 318	19,3	22 131	16,1
501–1000	22	2,9	37 925	13,8	16 170	11,7
Ponad 1000	23	3,0	115 248	41,8	66 521	48,3
Razem	760	100,0	275 832	100,0	137 793	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W okresie między 1900 r. a 1904 r., w przemyśle włókienniczym nastąpił niezwykle dynamiczny proces inwestowania. Zdecydowanie wzrosła liczba przedsiębiorstw, w sumie o 168 nowych firm. Wartość produkcji zwiększyła się prawie o 52% ze 181,5 mln rb do 275,8 mln rb, a zatrudnienie o 21% z 113 841 do 137 793 osób. W odróżnieniu od 1900 r. największy przyrost liczby firm miał miejsce w dwóch grupach małych zakładów, ich ilość wzrosła z 317 do 438 przedsiębiorstw. W związku z tym w 1904 r. zwiększyły one swój udział w globalnej wartości produkcji z 5,3% do 8%, a w ogólnej liczbie robotników z 5,3% do 7,6%. Zakłady średniej wielkości także powiększyły swój udział w ogólnej wartości produkcji z 13,7% do 17,1%, a w zatrudnieniu z 15,6% do 16,3%. Zdecydowanie wzrosła rola przedsiębiorstw dużych, których udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 16% do 19,3%, a w ogólnej liczbie robotników odpowiednio z 14,6% do 16,1%. Z kolei firmy wielkie, których liczba wzrosła tylko o jeden zakład z 44 do 45 przedsiębiorstw, straciły ponad 9 punktów procentowych w globalnej produkcji w stosunku do 1900 r., z 65% do 55,6%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu ich udział zmniejszył się z 62,3% do 60%. Powyższe analizy statystyczne świadczą o wyraźnym zahamowaniu procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia we włókiennictwie na początku XX w.

Tabela 38

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego
w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	107	15,5	2 403	0,7	1 784	1,1
21–50	219	31,8	15 972	4,5	7 605	4,6
51–100	147	21,3	25 844	7,2	11 700	7,1
101–200	91	13,2	32 270	9,0	14 642	8,9
201–500	66	9,6	57 590	16,1	23 560	14,5
501–1000	29	4,2	54 750	15,4	20 497	12,5
Ponad 1000	30	4,4	168 075	47,1	83 860	51,3
Razem	689	100,0	356 904	100,0	163 648	100,0

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego nastąpiły istotne zmiany w liczbie zakładów, globalnej wartości produkcji, jak również w zatrudnieniu. Przede wszystkim doszło do zmniejszenia ilości zakładów z 760 do 689 firm. Globalna wartość produkcji wzrosła w stosunku do 1904 r. o ponad 29% z 275, 8 mln rb do 356,9 mln rb. Liczba robotników zwiększyła się o prawie 19% ze 137 793 do 163 648 osób (tab. 37 i 38). Gwałtowny spadek liczby firm miał miejsce przede wszystkim w pierwszej grupie zakładów małych oraz częściowo w grupie drugiej. Ogółem w dwóch grupach zakładów małych ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 8% do 5,3%, a w ogólnym zatrudnieniu z 7,6% do 5,7%. Koncentracja wartości produkcji i ogólnej liczby robotników miała miejsce głównie w przedsiębiorstwach wielkich. Ich liczba wzrosła z 45 do 59 firm, a udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 55,6% do 62,5%, a w zatrudnieniu z 50% do 63,8% (tab. 37 i 38). Ogółem w okresie 1879–1913 w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego wartość produkcji całej gałęzi zwiększyła się ponad siedem razy z 49,5 mln rb do 356,9 mln rb, a liczba robotników ponad 5,5 razy z 29 551 osób do 163 648 osób.

Przemysł papierniczo-poligraficzny w końcu lat siedemdziesiątych XIX w., nie odgrywał jeszcze istotnej roli w procesie industrializacji Królestwa Polskiego. Funkcjonowało wtedy jedynie 21 firm, wśród których największą liczbę stanowiły zakłady małe (5–20). W tej liczbie dwa zakłady średniej wielkości (101–200) odgrywały najważniejszą rolę skupiając 32,1% globalnej produkcji oraz 42,6 ogólnego zatrudnienia. (tab. 39).

Tabela 39

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	12	57,2	219	16,9	100	12,4
21–50	3	14,3	289	22,4	105	13,1
51–100	4	19,0	369	28,6	257	31,9
101–200	2	9,5	415	32,1	342	42,6
Razem	21	100,0	1 292	100,0	804	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Pięć lat później w tej gałęzi produkcji zaszły istotne zmiany ilościowe oraz w strukturze wielkości zakładów. Wiązało się to szczególnie z rozwojem produkcji różnych gatunków papieru, w tym opakowań dla przemysłu przetwórczego i handlu. W latach 1879–1884 ogólna liczba zakładów papierniczych poligraficznych wzrosła z 21 do 27 firm. Natomiast globalna wartość produkcji tej gałęzi przemysłu zwiększyła się prawie o 59% z 1,2 mln rb do nieco ponad 2 mln rb. Liczba zatrudnionych robotników wzrosła o ponad 80% z 804 do 2255 osób.

Poza zmianami ilościowymi, w 1884 r. istotne były także zmiany w strukturze wielkości zakładów. Mimo przewagi w liczbie firm zakładów małych o globalnej wartości produkcji decydowały duże i wielkie przedsiębiorstwa, których udział w produkcji wynosił 71,6%, a w ogólnej liczbie robotników 66,7% (tab. 40).

Tabela 40

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	17	63,0	113	5,5	162	7,2
21–50	1	3,7	48	2,3	37	1,6
51–100	2	7,4	110	5,4	123	5,5
101–200	3	11,1	312	15,2	429	19,0
201–500	3	11,1	768	37,5	936	41,5
501–1000	1	3,7	700	34,1	568	25,2
Razem	27	100,0	2 051	100,0	2 255	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 41

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	23	43,4	196	5,1	246	6,4
21–50	16	30,2	326	8,5	502	13,0
51–100	5	9,4	187	4,9	307	7,9
101–200	5	9,4	1 066	27,9	817	21,1
201–500	2	3,8	720	18,8	647	16,7
501–1000	2	3,8	1 331	34,8	1 352	34,9
Razem	53	100,0	3 826	100,0	3 871	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. zaszły dalsze zmiany w rozwoju przemysłu papierniczo-poligraficznego, liczba zakładów zwiększyła się prawie dwukrotnie z 27 do 53 firm, wartość produkcji wzrosła o ponad 86% z 2 mln rb do 3,8 mln rb, a liczba zatrudnionych o ponad 71% z 2255 osób do 3871 osób. W strukturze wielkości zakładów istotną rolę w produkcji i zatrudnieniu odgrywały firmy średniej wielkości skupiając 32,8% globalnej wartości produkcji i 29% ogółu robotników. Z kolei przedsiębiorstwa duże w stosunku do danych z 1884 r. zmniejszyły udział w produkcji z 37,5% do 18,8%, a w zatrudnieniu z 41,5% do 16,7%. Natomiast firmy wielkie utrzymały poziom udziału w globalnej wartości produkcji w wysokości ponad 34% oraz zwiększyły z 25,2% w 1884 r. do 34,9% w 1893 r. (tab. 41).

W 1900 r. zdecydowanie zwiększyła się liczba zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym z 53 w 1893 r. do 127 firm. Globalna wartość produkcji tej gałęzi przemysłu wzrosła o ponad 178% z 3,8 mln rb do 10,6 mln rb, a liczba zatrudnionych o 109% z 3871 osób do 8110 osób (tab. 41 i 42). W strukturze wielkości zakładów najpoważniejsze zmiany w stosunku do 1893 r. zaszły w grupie firm małych, których liczba zwiększyła się z 39 do 98 oraz dużych, których ilość wzrosła z 2 do 8 przedsiębiorstw. Ten czterokrotny przyrost liczby dużych zakładów doprowadził do poważnego wzrostu udziału tych firm w globalnej wartości produkcji z 18,8% do 40,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 16,7% do 32,5%. Podobnie zakłady małe zwiększyły swój udział w produkcji z 13,6% do 17,6% natomiast w zatrudnieniu z 19,4% do 25,8%. Spadł natomiast udział przedsiębiorstw wielkich, których ilość się nie zmieniła, w stosunku do 1893 r., w produkcji z 34,8% do 22,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 34,9% do 18,1% (tab. 41 i 42).

Tabela 42

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	57	44,9	625	5,8	760	9,4
21–50	41	32,3	1 255	11,8	1 330	16,4
51–100	9	7,0	641	6,0	663	8,2
101–200	10	7,9	1 450	13,6	1 247	15,4
201–500	8	6,3	4 308	40,4	2 638	32,5
501–1000	2	1,6	2 389	22,4	1 472	18,1
Razem	127	100,0	10 668	100,0	8 110	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 43

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	118	54,6	1 135	7,3	1 174	11,1
21–50	64	29,6	2 085	13,5	2 231	21,2
51–100	17	7,9	1 901	12,3	1 285	12,2
101–200	8	3,7	1 721	11,1	1 066	10,1
201–500	5	2,3	2 850	18,4	1 573	15,0
501–1000	3	1,4	3 300	21,3	2 000	19,0
Ponad 1000	1	0,5	2 500	16,1	1 200	11,4
Razem	216	100,0	15 492	100,0	10 529	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w przemyśle papierniczo-poligraficznym nastąpił dalszy dynamiczny rozwój tej gałęzi produkcji. Niewątpliwie było to następstwem zmian w gospodarce, jak również przemian kulturowych. Wytwórczość różnych rodzajów papieru związana była z rozwojem produkcji innych gałęzi przemysłu, jak również wynikała z potrzeb firm handlowych. Rosło także zainteresowanie szerszych warstw społeczeństwa prasą i innymi wydawnictwami, w tym książką, stąd rozwój zakładów drukarskich i firm poligraficznych.

W latach 1900–1904 liczba zakładów papierniczo-poligraficznych wzrosła ze 127 do 216, wartość produkcji zwiększyła się o ponad 45% z 10,6 mln rb do

15,5 mln rb, a ogólna liczba robotników prawie o 30% z 8110 do 10 529 osób. W strukturze wielkości zakładów mimo zdecydowanego rozwoju tej gałęzi przemysłu nie następowała koncentracja produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. Najwyższy przyrost liczby zakładów miał miejsce w grupach firm małych z 98 w 1900 r. do 182 w 1904 r. Wyraźnie wzrósł udział tych zakładów w globalnej wartości produkcji z 17,6% do 20,8% oraz w zatrudnieniu z 25,8% do 32,3%. Podobnie zakłady średniej wielkości zwiększyły udział w wartości produkcji z 19% do 23,4%. Przedsiębiorstwa duże, których liczba w 1904 r. spadła z 8 do 5 firm, zdecydowanie zmniejszyły swój udział w globalnej produkcji z 40,4% do 18,4%, a w zatrudnieniu z 32,5% do 15%. Natomiast zakłady wielkie, których ilość wzrosła z 2 do 4 (w tym 1 przedsiębiorstwo zatrudniające 1200 robotników) zwiększyły udział w produkcji z 22,4% do 37,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 18,1% do 30,4% (tab. 42 i 43).

Tabela 44

Struktura wielkości zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym
Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	123	49,4	1 659	6,3	1 742	12,6
21–50	74	29,7	3 274	12,5	2 495	18,1
51–100	25	10,0	2 802	10,7	1 792	12,9
101–200	15	6,0	4 505	17,2	2 301	16,6
201–500	9	3,6	6 720	25,8	2 692	19,5
501–1000	2	0,8	3 700	14,1	1 600	11,6
Ponad 1000	1	0,4	3 500	13,4	1 200	8,7
Razem	249	100,0	26 160	100,0	13 822	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. liczba zakładów w przemyśle papierniczo-poligraficznym zwiększyła się o 33 nowe firmy z 216 do 249, wartość produkcji wzrosła prawie o 69% z 15,5 mln rb do 26,1 mln rb, a zatrudnienie w stosunku do 1904 r. powiększyło się o 31% z 10 529 do 13 822 osoby. W strukturze wielkości zakładów w okresie między 1904 r. a 1913 r. nie nastąpiły istotne zmiany. Przemysł papierniczo-poligraficzny, ze względu na swoją specyfikę (duża rola małych i średnich firm) nie miał tendencji do koncentracji produkcji i zatrudnienia w wielkich przedsiębiorstwach. W 1913 r. w dalszym ciągu w liczbie zakładów dominowały małe firmy, skupiając 79,1% ogółu przedsiębiorstw. Ich udział w produkcji sięgał prawie 19%, a w ogólnej liczbie robotników 30,7%. Zakłady średnie skupiały 27,9% wartości produkcji i 29,5% zatrudnienia. Duże firmy,

których ilość wzrosła z 5 do 9 zakładów, posiadały znaczny udział w produkcji – 25,8% i w ogólnej liczbie zatrudnionych – 19,5%. Z kolei udział przedsiębiorstw wielkich w 1913 r. w globalnej wartości produkcji zmniejszył się w stosunku do 1904 r. z 37,4% do 27,5%, a w zatrudnieniu z 30,4% do 20,3% (tab. 43 i 44). Generalnie w latach 1879–1913 w przemyśle papierniczo-poligraficznym liczba zakładów zwiększyła się prawie 12 razy z 21 do 249 firm, wartość produkcji wzrosła ponad 20 razy z 1,2 mln rb do 26, 1 mln rb, a zatrudnienie nieco ponad 17 razy z 804 do 13 822 osoby (tab. 39 i 44).

Tabela 45

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	54	76,1	857	54,9	501	30,5
21–50	9	12,7	164	10,5	241	14,7
51–100	4	5,6	125	8,0	260	15,9
101–200	4	5,6	414	26,6	638	38,9
Razem	71	100,0	1 560	100,0	1 640	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W kolejnej gałęzi produkcji, przemyśle drzewnym, Królestwa Polskiego w 1879 r. zdecydowanie dominowały zakłady małe (5–20), których udział w globalnej produkcji sięgał prawie 55%, a w ogólnej liczbie robotników przekraczał 30%. Łącznie z drugą grupą zakładów małych (21–50) firmy te skupiały 78,8% ogółu przedsiębiorstw drzewnych, 65,4% wartości produkcji oraz ponad 45% zatrudnionych. Udział zakładów średniej wielkości w ogólnej liczbie firm sięgał 11,2%, w globalnej wartości produkcji 34,6%, a w ogólnej liczbie robotników ponad 54% (tab. 45). Należy dodać, że w 1879 r. przemysł drzewny był słabo rozwinięty, większość firm stanowiły małe, często folwarczne tartaki, w których dominowała ręczna produkcja. Rozwój przemysłu drzewnego, a szczególnie produkcji mebli nastąpił dopiero w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku.

W latach 1879–1884 w przemyśle drzewnym liczba zakładów zwiększyła się z 71 do 132 firm. Wartość produkcji wzrosła o prawie 87% z 1,5 mln rb do 2,9 mln rb. Liczba zatrudnionych powiększyła się o ponad 101%. Zaszły także pewne zmiany w strukturze wielkości zakładów, mimo dalszej dominacji firm małych, których udział w globalnej wartości produkcji w 1884 r. wynosił 52,9%, a w zatrudnieniu 45,2%, to jednak pojawiły się 3 przedsiębiorstwa duże, które zatrudniały już ponad 30% robotników, a ich udział w produkcji wyniósł 16% (tab. 46).

Tabela 46

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	102	77,3	1 044	35,8	897	27,1
21–50	19	14,4	498	17,1	584	17,7
51–100	4	3,0	186	6,4	272	8,2
101–200	4	3,0	719	24,7	553	16,7
201–500	3	2,3	469	16,0	1 004	30,3
Razem	132	100,0	2 916	100,0	3 310	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 47

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	104	71,3	1 041	28,3	1 025	20,5
21–50	28	19,2	726	19,7	910	18,2
51–100	4	2,7	202	5,5	258	5,2
101–200	4	2,7	594	16,1	558	11,2
201–500	5	3,4	893	24,3	1 561	31,3
501–1000	1	0,7	225	6,1	678	13,6
Razem	146	100,0	3 681	100,0	4 990	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. liczba zakładów w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego powiększyła się o 14 nowych zakładów, globalna wartość produkcji wzrosła o 26% z 2,9 mln rb do 3,6 mln rb, a ogólna liczba robotników o ponad 50% z 3310 do 4990 osób. W strukturze wielkości zaszyły również dalsze zmiany. Udział małych firm, mimo ich dominacji ilościowej, w produkcji spadł poniżej 50% do 48%, podobnie w zatrudnieniu do 38,7%. Obniżył się także udział w globalnej wartości produkcji zakładów średnich z 31,1% w 1884 r. do 21,6% w 1893 r., podobnie w ogólnej liczbie robotników z 24,9% do 16,4%. Wzrosła natomiast liczba przedsiębiorstw dużych z 3 do 5 firm, ale ich udział w produkcji pozostał na poziomie 1884 r. przekraczając 24%, przy niewielkim wzroście w ogólnej liczbie zatrudnionych z 30,3% do 31,3%. W 1893 r. pojawił się w przemyśle drzewnym jeden wielki zakład zatrudniający 678 robotników, ale jego udział w produkcji był stosunkowo niewielki i wynosił 6,1% (tab. 47).

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	125	58,7	2 025	23,7	1 437	16,4
21–50	56	26,3	1 869	21,9	1 619	18,5
51–100	19	8,9	1 209	14,2	1 318	15,1
101–200	6	2,8	955	11,2	886	10,1
201–500	5	2,3	1 284	15,0	1 555	17,7
501–1000	2	0,9	1 199	14,0	1 948	22,2
Razem	213	100,0	8 541	100,0	8 763	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W latach 1893–1900 w przemyśle drzewnym powstało 67 nowych zakładów, najwyższy przyrost miał miejsce w grupach firm małych, ze 132 do 181 przedsiębiorstw. Podobnie w grupach zakładów średnich ich liczba wzrosła z 4 do 25 firm. Globalna wartość produkcji przemysłu drzewnego wzrosła o 132% z 3,6 mln rb do 8,5 mln rb. Zatrudnienie zwiększyło się o ponad 75% z 4990 do 8763 osób. W strukturze wielkości nadal znaczny odsetek globalnej wartości produkcji i zatrudnienia skupiały zakłady małe. W produkcji ich udział wynosił 45,6%, a w ogólnej liczbie robotników prawie 35%. Firmy średniej wielkości zwiększyły swój udział w ogólnej wartości produkcji w stosunku do 1893 r. z 21,6% do 25,4%, a w zatrudnieniu z 16,4% do 25,2%. Z kolei przedsiębiorstwa duże, których liczba się nie zmieniła, zmniejszyły swój udział w produkcji z 24,3% do 15%, a w zatrudnieniu z 31,3% do 17,7%. Dwa wielkie zakłady w grupie (501–1000) zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 6,1% do 14%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,6% do 22,2% (tab. 48). Powyższe dane świadczą o powolnym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle drzewnym.

W przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w 1904 r. w stosunku do 1900 r. liczba zakładów zwiększyła się o 114 firm. Wartość produkcji wzrosła ponad dwukrotnie z 8,5 mln rb do 17,2 mln rb, a zatrudnienie o ponad 82% do 16 026 osób. W strukturze wielkości zakładów nie zaszły istotne zmiany. Przemysł drzewny rozwijał się dynamicznie, ale w tej gałęzi produkcji inwestycje lokowano tak w firmach małych, jak i wielkich. W dwóch pierwszych grupach zakładów małych liczba przedsiębiorstw wzrosła ze 181 do 273, a ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 37,9%, a w zatrudnieniu 27,2%, było to o kilka punktów procentowych mniej aniżeli w 1900 r. Firmy średniej wielkości tak w produkcji, gdzie skupiały 24,8%, jak

i w zatrudnieniu 15,3%, utrzymały swoją pozycję z 1900 r. Natomiast zakłady duże, mimo wzrostu ich ilości z 5 do 7 firm, zmniejszyły swój udział w produkcji z 15% w 1900 r. do 12,7% w 1904 r., a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 17,7% do 12,7%. W 1904 r. wzrosła ilość przedsiębiorstw wielkich z 2 do 5 firm, w tym 2 zakłady znalazły się w grupie zatrudniającej średnio ponad 1000 robotników. Udział tych przedsiębiorstw w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 14% do 24,6%, a w ogólnym zatrudnieniu z 22,2% do 34,8% (tab. 48 i 49).

Tabela 49

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	196	59,9	3 312	19,2	2 048	12,8
21-50	77	23,6	3 223	18,7	2 309	14,4
51-100	30	9,2	2 429	14,1	2 123	13,3
101-200	12	3,7	1 843	10,7	1 925	12,0
201-500	7	2,1	2 200	12,7	2 041	12,7
501-1000	3	0,9	2 400	13,9	2 580	16,1
Ponad 1000	2	0,6	1 850	10,7	3 000	18,7
Razem	327	100,0	17 257	100,0	16 026	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 50

Struktura wielkości zakładów w przemyśle drzewnym
Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	173	57,5	3 726	15,4	2 451	15,0
21-50	79	26,3	3 753	15,6	2 475	15,1
51-100	24	8,0	3 629	15,0	1 763	10,8
101-200	13	4,3	3 705	15,4	1 845	11,3
201-500	7	2,3	2 960	12,3	2 460	15,0
501-1000	4	1,3	4 850	20,1	3 980	24,3
Ponad 1000	1	0,3	1 500	6,2	1 400	8,5
Razem	301	100,0	24 123	100,0	16 374	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. liczba przedsiębiorstw w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego w stosunku do 1904 r. zmniejszyła się o 26 zakładów. Natomiast wartość produkcji wzrosła w tym czasie o prawie 40% z 17,2 mln rb do 24,1 mln rb, a liczba robotników zwiększyła się zaledwie o 2% z 16 026 do 16 374 osoby. W strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu istotną rolę odgrywały zakłady małe, których udział w produkcji wynosił 31% i w ogólnej liczbie zatrudnionych 30,1%. Firmy średniej wielkości zwiększyły w stosunku do 1904 r. swój udział w globalnej wartości produkcji z 24,8% do 30,4%, a w zatrudnieniu ich udział się nieco obniżył z 25,3% do 22,1%. Przedsiębiorstwa duże w produkcji pozostały na poziomie 1904 r., a w ogólnej liczbie robotników powiększyły swój udział z 12,7% do 15%. W grupach zakładów wielkich pozostało 5 firm, jednak w grupie zatrudniającej średnio ponad 1000 robotników było tylko jedno przedsiębiorstwo. W sumie wielkie firmy skupiały w 1913 r. 26,3% globalnej produkcji czyli o 2 punkty więcej aniżeli w 1904 r., a w ogólnej liczbie robotników 32,8%, a więc mniej o 2 punkty procentowe od danych za 1904 r. (tab. 49 i 50).

W latach 1879–1913 w przemyśle drzewnym Królestwa Polskiego liczba zakładów zwiększyła się ponad czterokrotnie, wartość produkcji wzrosła piętnastokrotnie, a liczba robotników prawie dziesięciokrotnie (tab. 50). Mimo znaczącego wzrostu produkcji i zatrudnienia, przemysł drzewny w całym badanym okresie pozostał gałęzią produkcji, w której procesy koncentracji były bardzo powolne. W całym badanym okresie większość zakładów stanowiły tartaki i zakłady ciesielsko-budowlane, w większości małe i średnie oraz w miarę nowoczesne firmy meblarskie, które należały do przedsiębiorstw dużych i wielkich.

Tabela 51

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym
Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	48	82,8	768	41,7	259	36,1
21–50	7	12,1	449	24,4	201	28,0
51–100	2	3,4	605	32,8	143	19,9
101–200	1	1,7	20	1,1	115	16,0
Razem	58	100,0	1 842	100,0	718	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Kolejną gałęzią produkcji był przemysł chemiczny, którego dynamiczny rozwój nastąpił dopiero na przełomie XIX i XX wieku. W okresie do początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do przemysłu chemicznego zaliczano 6 branż: tłuszczowo-mydlarski, gazowniczy, zapalczany, barwniki i lakiery, kwas i soda oraz perfumeryjno-kosmetyczny. Natomiast na początku XX wieku wyróżniano następujące branże przemysłu chemicznego: produkcja farb i lakierów, gazowniczo-koksowniczy, produkcja klejów, produkcja olejów i smarów, produkcja środków dezynfekcyjnych i konserwujących, materiały izolacyjne i ogniotrwałe, nawozy sztuczne, wyroby farmaceutyczne, materiały wybuchowe, kosmetyki, włókna sztuczne, zapalki.

W 1879 r. przemysł chemiczny był jeszcze w początkowej fazie rozwoju. W związku z tym w strukturze wielkości dominowały zakłady małe (5–20), skupiając 82,8% ogółu firm, a ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 41,7%, a w zatrudnieniu 36,1%. Łącznie z drugą grupą małych zakładów (21–50) udział ten w produkcji sięgał ponad 66%, a w ogólnej liczbie robotników ponad 64%. W dwóch grupach zakładów średnich były tylko trzy firmy, których udział w ogólnej wartości produkcji wynosił 33,9% oraz w zatrudnieniu 35,9% (tab. 51).

Tabela 52

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym
Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	89	84,0	1 488	41,0	429	34,3
21–50	11	10,4	1 023	28,2	357	28,5
51–100	5	4,7	685	18,9	351	28,1
101–200	1	0,9	430	11,9	114	9,1
Razem	106	100,0	3 626	100,0	1 251	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji w przemyśle chemicznym w 1879 r. nie nastąpiły zbyt wielkie zmiany. W dalszym ciągu w strukturze wielkościowej funkcjonowały 4 grupy zakładów małych i średnich. Wzrosła natomiast liczba firm z 58 do 106, ale w większości były to zakłady małe (5–20). W strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu dominowały firmy małe, których udział w globalnej wartości produkcji wyniósł 69,2%, a więc o 3 punkty procentowe więcej aniżeli w 1879 r., a w zatrudnieniu 62,8%, a więc nieco mniej niż w 1879 r. (tab. 52).

Tabela 53

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	82	72,6	1 267	26,0	453	22,0
21–50	18	15,9	858	17,6	572	27,8
51–100	12	10,6	2 580	52,9	835	40,7
101–200	1	0,9	170	3,5	194	9,5
Razem	113	100,0	4 875	100,0	2 054	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle chemicznym liczba zakładów zwiększyła się zaledwie o 7 firm ze 106 do 113 przedsiębiorstw. Wartość produkcji wzrosła o ponad 34% z 3,6 mln rb do 4,8 mln rb, a liczba robotników o 64% z 1251 do 2054 osoby. W strukturze wielkości zakładów zaszły dość istotne zmiany, bowiem 13 zakładów średnich skupiało 56,4% ogólnej wartości produkcji oraz 50,2% ogółu zatrudnionych. Tak więc w 1893 r. została przełamana dominacja zakładów małych (tab. 53).

Tabela 54

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	27	42,8	870	7,3	302	8,2
21–50	16	25,4	2 097	17,4	539	14,7
51–100	11	17,5	2 412	20,0	955	26,0
101–200	6	9,5	2 803	23,3	868	23,6
201–500	3	4,8	3 855	32,0	1 013	27,5
Razem	63	100,0	12 037	100,0	3 677	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w przemyśle chemicznym liczba zakładów zmniejszyła się o 50 firm, a wartość produkcji wzrosła o 146,9% z 4,8 mln rb do 12,9 mln rb. Liczba robotników zwiększyła się o 79% z 2054 do 3677 osób. W strukturze wielkości zakładów zaszły istotne zmiany, obok firm małych i średnich pojawiły się trzy przedsiębiorstwa duże. Udział w globalnej wartości produkcji zakładów małych spadł z 43,6% do 24,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 49,8% do 22,9%. Firmy średniej wielkości także straciły znaczną ilość punktów procentowych

w globalnej produkcji z 56,4% do 43,3%, a w zatrudnieniu z 50,2% do 49,6%. Jednak w dalszym ciągu zakłady średnie posiadały najwyższy udział w produkcji i zatrudnieniu. Wspomniane wyżej trzy firmy duże zajmowały drugą pozycję skupiając 32,0% globalnej wartości produkcji i 27,5% ogółu zatrudnionych. Powyższe dane statystyczne świadczą o wyraźnym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach średnich i dużych.

Tabela 55

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	80	56,7	3 220	13,3	734	11,7
21–50	30	21,3	4 212	17,4	1 014	16,2
51–100	19	13,5	5 885	24,3	1 548	24,7
101–200	8	5,7	4 935	20,3	1 162	18,6
201–500	3	2,1	2 500	10,3	820	13,1
501–1000	1	0,7	3 500	14,4	980	15,7
Razem	141	100,0	14 252	100,0	6 258	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. liczba zakładów chemicznych zwiększyła się ponad dwukrotnie z 63 w 1900 r. do 141 firm. Globalna wartość produkcji przemysłu chemicznego wzrosła o ponad 101% z 12,0 mln rb do 24,2 mln rb, a liczba robotników z 3677 do 6258 osób. W strukturze wielkości zakładów zaszły dość istotne zmiany, najwięcej nowych firm powstało w grupach małych, których liczba wzrosła z 43 w 1900 r. do 110 w 1904 r., a ich udział w globalnej produkcji zwiększył się z 24,7% do 30,7%, a w zatrudnieniu z 22,9% do 27,9%. Zakłady średniej wielkości, których liczba wzrosła z 17 do 27 firm, w produkcji zwiększyły swój udział zaledwie o jeden punkt procentowy z 43,3% do 44,6%, a w ogólnej liczbie robotników ich udział obniżył się z 49,6% do 43,3%. Udział przedsiębiorstw dużych, których ilość nie uległa zmianie, wyraźnie się obniżył w globalnej wartości produkcji z 32% do 10,3%, a w zatrudnieniu z 27,5% do 13,1%. Pojawiła się natomiast jedna firma wielka (501–1000), której udział w produkcji wyniósł 14,4%, a w ogólnej liczbie robotników 15,7% (tab. 55). Powyższe dane wskazują na proces intensywnego inwestowania w produkcję chemiczną na początku XX wieku, głównie jednak powstawały zakłady małe i średnie, tak więc proces koncentracji produkcji i zatrudnienia został wyraźnie zahamowany.

W okresie między 1904 r. a 1913 r., w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego liczba zakładów zwiększyła się jedynie o 2 nowe firmy ze 141 do 143 przedsiębiorstw. W tym czasie globalna wartość produkcji wzrosła o ponad 68% z 24,2 mln rb do 40,8 mln rb, a zatrudnienie z 6258 do 9735 osób.

Tabela 56

Struktura wielkości zakładów w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	58	40,6	3 856	9,4	695	7,1
21–50	37	25,9	4 770	11,7	1 154	11,9
51–100	26	18,2	11 602	28,4	2 124	21,8
101–200	13	9,1	7 602	18,6	1 912	19,6
201–500	7	4,9	8 360	20,4	2 050	21,1
501–1000	2	1,3	4 700	11,5	1 800	18,5
Razem	143	100,0	40 890	100,0	9 735	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów przemysłu chemicznego w 1913 r. wyraźnie spadło znaczenie firm małych w stosunku do sytuacji w 1904 r. Udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 30,7% do 20,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 27,9% do 19%. Firmy średniej wielkości zwiększyły swój udział w produkcji z 44,6% do 47%, a w zatrudnieniu ich udział nieco się zmniejszył z 43,3% do 41,4%. Zdecydowanie wzrosło znaczenie zakładów dużych, których liczba zwiększyła się z 3 do 7 firm, a ich udział w globalnej wartości powiększył się z 10,3% do 20,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,1% do 21,1%. Mimo wzrostu ilości przedsiębiorstw wielkich z 1 do 2 zakładów ich udział w produkcji spadł z 14,4% do 11,5%, a w zatrudnieniu zwiększył się z 15,7% do 18,5% (tab. 55 i 56). Powyższe dane statystyczne świadczą o powolnym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego na początku XX w.

Ogółem w latach 1879–1913 w przemyśle chemicznym Królestwa Polskiego liczba zakładów zwiększyła się z 58 do 143 firm, wartość produkcji w tym czasie wzrosła ponad dwadzieścia dwa razy z 1,8 mln rb do 40,9 mln rb, a liczba robotników ponad trzynaście i pół razy z 718 do 9735 osób.

Kolejną ważną gałęzią produkcji był przemysł mineralny, do którego w interesującym nas okresie zaliczano: cegielnie, garncarstwo i kafle, porcelanę i fajans, huty szkła i zakłady szklarskie, cementownie, kamieniarstwo i produkcję asfaltu.

Tabela 57

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	81	60,9	788	28,2	751	16,3
21-50	28	21,1	607	21,7	924	20,0
51-100	13	9,8	499	17,8	985	21,3
101-200	8	6,0	535	19,1	1 096	23,8
201-500	3	2,2	368	13,2	861	18,6
Razem	133	100,0	2 797	100,0	4 617	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle mineralnym funkcjonowały 133 zakłady, których wartość produkcji wynosiła 2,8 mln rb, a zatrudnienie 4617 osób. W strukturze wielkości firm przeważały zakłady małe skupiając 49,9% wartości produkcji i 36,3% ogółu robotników. W ogólnym zatrudnieniu najwyższy udział miały firmy średnie 45,1%. Trzy przedsiębiorstwa duże skupiały 13,2% globalnej produkcji i 18,6% zatrudnionych (tab. 57).

Tabela 58

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	129	67,5	1 265	34,6	1 341	19,8
21-50	34	17,8	537	14,7	1 137	16,8
51-100	8	4,2	211	5,8	570	8,5
101-200	13	6,8	823	22,4	1 863	27,5
201-500	7	3,7	825	22,5	1 856	27,4
Razem	191	100,0	3 661	100,0	6 767	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do 1879 r. liczba zakładów w przemyśle mineralnym zwiększyła się o 58 firm ze 133 do 191 firm. Wartość produkcji przemysłu mineralnego wzrosła o 30,8% z 2,8 mln rb do 3,6 mln rb, a liczba robotników o 46,5% z 4617 do 6767 osób. W strukturze wielkości zakładów najwyższy udział w globalnej wartości produkcji miały firmy małe, który przekraczał 49%, a w zatrudnieniu ponad 36%, podobnie jak w 1879 r. Pewne straty poniosły zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji w stosunku do 1879 r.

spadł z 36,9% do 28,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 45,1% do 36%. Zyskały natomiast przedsiębiorstwa duże, których ilość zwiększyła się z 3 do 7 firm, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 13,2% do 22,5%, a w zatrudnieniu z 18,6% do 27,4% (tab. 57 i 58).

Tabela 59

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	120	62,8	794	21,9	1 086	15,0
21–50	34	17,8	462	12,8	1 042	14,5
51–100	16	8,4	496	13,7	1 131	15,7
101–200	13	6,8	599	16,6	1 759	24,4
201–500	8	4,2	1 266	35,0	2 189	30,4
Razem	191	100,0	3 617	100,0	7 207	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. liczba zakładów w przemyśle mineralnym nie uległa zmianie, natomiast obniżyła się wartość produkcji z 3661 tys. rb do 3617 tys. rb. Natomiast liczba robotników wzrosła o ponad 6% z 6767 do 7207 osób. Mimo tej samej liczby firm, w strukturze wielkości zakładów nastąpiły dość istotne zmiany. Zakłady małe wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1884 r. z ponad 49% do 34,7%, a w zatrudnieniu z 36,6% do 29,5%. Z kolei firmy średniej wielkości zwiększyły udział w produkcji z 28,2% do 30,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 36% do 40,1%. Podobnie przedsiębiorstwa duże dość znacznie zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 22,5% do 35%, a w zatrudnieniu z 27,4% do 30,4% (tab. 58 i 59). Powyższe dane wskazują na wyraźną koncentrację produkcji w zakładach średnich i dużych.

Lata 1893–1900 to okres intensywnego inwestowania w przemyśle mineralnym, liczba zakładów zwiększyła się ze 191 do 260 firm, wartość produkcji wzrosła prawie trzykrotnie z 3,6 mln rb do 10,6 mln rb, a liczba robotników ponad dwukrotnie z 7207 do 14 829 osób. Istotne zmiany zaszły w strukturze wielkości, zakłady małe wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 34,7% do 22,2%, a w zatrudnieniu zmiana była stosunkowo niewielka, nastąpił bowiem spadek udziału z 29,5% do 27,3%. Firmy średniej wielkości, mimo zwiększenia ich liczby z 29 do 43 zakładów, nieco zmniejszyły udział w produkcji z 30,3% do 27,7%, natomiast w ogólnej liczbie robotników spadek udziału był zdecydowanie większy – z 40,1% do 26,9%. Ponad dwukrotnie wzrosła liczba przedsiębiorstw dużych z 8 do 18 firm,

skupiały one 40% globalnej wartości produkcji, a więc o 5% więcej aniżeli w 1893 r., w ogólnym zatrudnieniu ich udział także wzrósł z 30,4% do 34,8%. Ważną zmianą w strukturze wielkości przemysłu mineralnego było w tym czasie powstanie trzech wielkich przedsiębiorstw, których udział w globalnej wartości produkcji wyniósł w 1900 r. 10,1%, a w zatrudnieniu 11% (tab. 59 i 60).

Tabela 60

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	115	44,2	860	8,1	1 380	9,3
21–50	81	31,2	1 495	14,1	2 663	18,0
51–100	28	10,8	1 396	13,2	1 990	13,4
101–200	15	5,8	1 537	14,5	2 002	13,5
201–500	18	6,9	4 244	40,0	5 165	34,8
501–1000	3	1,1	1 065	10,1	1 629	11,0
Razem	260	100,0	10 597	100,0	14 829	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Łącznie w 1900 r. przedsiębiorstwa duże i wielkie skupiały ponad 50% globalnej produkcji oraz ponad 45% ogólnej liczby robotników, tak więc w latach 1893–1900 w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego nastąpiły dalsze, wyraźne tendencje do koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich. Natomiast zakłady małe mimo zdecydowanej dominacji w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, jak wykazano wyżej traciły znaczenie w globalnej produkcji i zatrudnieniu tej gałęzi produkcji.

Tabela 61

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	137	42,2	1 613	8,4	1 566	7,7
21–50	104	32,0	3 612	18,7	3 651	18,1
51–100	39	12,0	3 064	15,9	3 089	15,3
101–200	23	7,1	3 736	19,4	3 698	18,3
201–500	19	5,8	5 553	28,8	6 439	31,8
501–1000	3	0,9	1 712	8,8	1 783	8,8
Razem	325	100,0	19 290	100,0	20 226	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do 1900 r. liczba zakładów w przemyśle mineralnym wzrosła z 260 do 325 firm, wartość produkcji zwiększyła się o 82% z 10,6 mln rb do 19,3 mln rb, a liczba robotników o 36% z 14 829 do 20 226 osób. W strukturze wielkości zakładów w 1904 r. wyraźnie wzrosło znaczenie firm małych i średnich. Otóż w obu grupach zakładów małych ich udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 22,2% do 27,1%, a w zatrudnieniu nieco się obniżył z 27,3% do 25,8%. W grupach firm średniej wielkości nastąpiło zwiększenie udziału w produkcji z 27,7% do 35,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 26,9% do 33,6%. Ten dość znaczny wzrost udziału zakładów małych i średnich w produkcji i zatrudnieniu spowodował wyraźne zmniejszenie roli w tej gałęzi produkcji firm dużych i wielkich. Mimo wzrostu liczby zakładów dużych z 18 do 19 przedsiębiorstw ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 40% do 28,8%, a w zatrudnieniu z 34,8% do 31,8%. Podobnie zmniejszył się udział firm wielkich w stosunku do 1900 r., w produkcji z 10,1% do 8,8%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 11% do 8,8% (tab. 60 i 61). Powyższe dane statystyczne wskazują, że w przemyśle mineralnym w całym badanym okresie proces koncentracji produkcji przebiegał z pewnymi wahaniami. Otóż po wyraźnej w 1900 r. tendencji wzrostu znaczenia tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu przedsiębiorstw dużych i wielkich, w 1904 r. tracą one swe znaczenie na korzyść firm małych i średnich. Niewątpliwie decydowała o tym struktura branżowa tej gałęzi przemysłu, gdzie obok dużych i wielkich cementowni i hut szkła funkcjonowały małe i średnie cegielnie.

Tabela 62

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	70	22,8	1 500	4,6	1 198	4,2
21–50	124	40,4	4 756	14,6	4 291	15,0
51–100	45	14,7	4 341	13,3	3 557	12,4
101–200	35	11,4	6 806	20,9	5 325	18,6
201–500	27	8,8	11 255	34,5	10 214	35,7
501–1000	6	1,9	3 950	12,1	4 050	14,1
Razem	307	100,0	32 608	100,0	28 635	100,0

Źródło: FZPR za 19013 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. nastąpił spadek liczby zakładów w przemyśle mineralnym w stosunku do 1904 r. z 325 do 307 firm. Mimo zmniejszenia liczby przedsiębiorstw, zdecydowanie zwiększyła się wartość produkcji o 69%

z 19,3 mln rb do 32,6 mln rb, podobnie wzrosła liczba robotników o ponad 45% z 20 226 do 28 635 osób. Najwyższy spadek liczby zakładów miał miejsce w pierwszej grupie (5–20) o 67 firm ze 137 do 70. Natomiast w pozostałych grupach nastąpił wzrost liczby przedsiębiorstw. W strukturze wielkości zakładów miały miejsce dość istotne zmiany w stosunku do 1904 r. W grupach firm małych wyraźnie zmniejszył się ich udział w globalnej wartości produkcji z 27,1% do 19,2%, a w ogólnym zatrudnieniu z 25,8% do 19,2%. Zakłady średniej wielkości utrzymały swoją pozycję z 1904 r., skupiając 34,2% wartości produkcji (w 1904 r. 35,3%), a w zatrudnieniu 31% w stosunku do 33,6% w 1904 r. Z kolei przedsiębiorstwa duże, których liczba wzrosła z 19 do 27 zakładów, zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 28,8% do 34,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 31,8% do 35,7%. Zakłady wielkie, których ilość wzrosła z 3 do 6 firm, także powiększyły udział w produkcji z 8,8% do 12,1%, a w zatrudnieniu z 8,8% do 14,1%. Tak więc w 1913 r. tendencje koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich wyraźnie się zarysowały. Łącznie te dwie grupy zakładów skupiały 46,6% globalnej wartości produkcji oraz 49,8% ogólnej liczby robotników (tab. 61 i 62). Ogółem w latach 1879–1913 w przemyśle mineralnym Królestwa Polskiego liczba zakładów wzrosła ze 133 do 307 przedsiębiorstw. Wartość produkcji tej gałęzi przemysłu w tym czasie ponad jedenastokrotnie z 2,7 mln rb do 32,6 mln rb, a liczba robotników ponad sześciokrotnie z 4617 do 28 635 osób.

Kolejną gałęzią produkcji był przemysł skórzany, do którego należały następujące branże: garbarstwo, produkcja obuwia, pasy i sztuczna skóra oraz szczerbakarstwo.

Tabela 63

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym
Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	134	92,6	2 506	32,8	921	37,8
21–50	8	3,3	810	10,6	339	13,9
51–100	7	2,9	1 382	18,1	510	20,9
101–200	2	0,8	1 750	22,9	341	14,0
201–500	1	0,4	1 187	15,6	326	13,4
Razem	152	100,0	7 635	100,0	2 437	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego funkcjonowały 152 zakłady, których wartość produkcji sięgała ponad 7,6 mln rb, a zatrudnienie 2437 osób. W strukturze wielkości zakładów zdecydowanie przeważały firmy małe, które stanowiły 95,9% ogólnej liczby przedsiębiorstw, a ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 43,4% oraz w ogólnej liczbie robotników 51,7%. Zakłady średniej wielkości skupiały 41% ogólnej wartości produkcji, a zatrudnienie 34,9%. Jedno przedsiębiorstwo duże zatrudniające 326 robotników co stanowiło 13,4% ogółu zatrudnionych, skupiało 15,6% globalnej wartości produkcji przemysłu skózanego (tab. 63).

W 1884 r. w stosunku do 1879 r. liczba zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego zmniejszyła się ze 152 do 143 firm. Nastąpił także spadek globalnej wartości produkcji o ponad 9% z 7,6 mln rb do 6,9 mln rb. Natomiast liczba robotników wzrosła w stosunku do 1879 r. o ponad 24% z 2437 do 3027 osób (tab. 62 i 63). Wyraźne zahamowanie wartości produkcji w 1884 r. w stosunku do 1879 r. było następstwem kryzysu ekonomicznego, który miał miejsce w przemyśle i gospodarce Królestwa Polskiego z przerwami w latach 1882–1887.

Tabela 64

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	110	76,9	1 421	20,5	663	21,9
21–50	17	11,9	1 094	15,7	590	19,5
51–100	9	6,3	917	13,2	556	18,4
101–200	5	3,5	1 185	17,1	642	21,2
201–500	2	1,4	2 330	33,5	576	19,0
Razem	143	100,0	6 947	100,0	3 027	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r. nie nastąpiły istotne zmiany poza grupą przedsiębiorstw dużych gdzie ich udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 15,6% do 33,5%, a w zatrudnieniu z 13,4% do 19% (tab. 63 i 64).

W 1893 r. mimo zdecydowanego wzrostu liczby zakładów w przemyśle skórzanym ze 143 do 206 firm, nastąpił dalszy spadek wartości produkcji o ponad 12% z 6,9 mln rb do 6,1 mln rb, a liczba robotników nieco wzrosła w stosunku do 1884 r. prawie o 13% z 3027 do 3389 osób. W strukturze wielkości zakładów w związku z powiększeniem liczby firm małych zwiększył

one udział w globalnej wartości produkcji z 36,2% w 1884 r. do 43,9% w 1893 r., podobnie w ogólnej liczbie robotników z 41,4% do 55,6%. Zakłady średniej wielkości wyraźnie obniżyły swój udział w produkcji z 30,3% do 24,5% oraz w zatrudnieniu z 39,6% do 30%. Dwa przedsiębiorstwa duże skupiały 31,6% globalnej wartości produkcji, a więc mniej prawie o 2% aniżeli w 1884 r., jak również ich udział w ogólnym zatrudnieniu spadł z 19% do 14,4% (tab. 64 i 65).

Tabela 65

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	169	82,0	1 585	26,0	1 000	29,5
21–50	23	11,2	1 094	17,9	886	26,1
51–100	9	4,4	1 126	18,5	661	19,5
101–200	3	1,5	366	6,0	356	10,5
201–500	2	0,9	1 925	31,6	486	14,4
Razem	206	100,0	6 096	100,0	3 389	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 66

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	76	53,9	1 940	14,9	839	17,7
21–50	43	30,5	2 623	20,2	1 319	27,8
51–100	13	9,2	2 841	21,9	901	19,0
101–200	7	5,0	2 354	18,1	898	18,9
201–500	2	1,4	3 227	24,9	786	16,6
Razem	141	100,0	12 985	100,0	4 743	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. liczba zakładów skórzanych zmniejszyła się w stosunku do 1893 r. o 65 firm z 206 do 141 przedsiębiorstw. Największy spadek liczby zakładów odnotowano w pierwszej grupie (5–20), w której ze 169 w 1893 r. pozostało w 1900 r. zaledwie 76 firm. Mimo zmniejszenia liczby przedsiębiorstw w 1900 r. zdecydowanie wzrosła wartość produkcji przemysłu skózanego. W stosunku do 1893 r. wzrost ten był ponad dwukrotnie z 6,1 mln rb do 12,9 mln rb. Zwiększyła się również liczba robotników, ogółem prawie o 40%

z 3389 do 4743 osób. W strukturze wielkości zakładów, podobnie jak w 1893 r. nie zaszły zbyt istotne zmiany. Mimo zdecydowanego wzrostu wartości produkcji, zakłady małe odgrywały nadal ważną rolę, skupiając 35,1% globalnej wartości produkcji i 45,5% ogólnego zatrudnienia. Znaczny wzrost udziału w produkcji zaznaczył się w grupach zakładów średnich z 24,5% w 1893 r. do 40% w 1900 r., podobnie w ogólnej liczbie robotników z 30% do 37,9%. Przedsiębiorstwa duże wyraźnie zmniejszyły swój udział w produkcji z 31,6% do 24,9%, a w zatrudnieniu odnotowały pewien wzrost z 14,4% do 16,6% (tab. 65 i 66).

Tabela 67

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	89	57,4	1 748	9,7	999	19,0
21–50	45	29,0	3 601	20,0	1 403	26,7
51–100	13	8,4	4 016	22,3	1 006	19,2
101–200	5	3,2	1 816	10,1	705	13,4
201–500	3	2,0	6 811	37,9	1 139	21,7
Razem	155	100,0	17 992	100,0	5 252	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W latach 1900–1904 liczba zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego wzrosła ze 141 do 155 firm. Wartość produkcji zwiększyła się w tym czasie o 38,5% z 12,9 mln rb do 17,9 mln rb, a liczba robotników o 10,7% z 4743 do 5252 osoby. W strukturze wielkości zakładów zaszły pewne zmiany na korzyść przedsiębiorstw dużych. Firmy małe odnotowały znaczny spadek udziału w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1900 r. z 35,1% do 29,7%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu zakłady te nieco zwiększyły swój udział z 45,5% do 45,7%. Z kolei firmy średniej wielkości wyraźnie zmniejszyły udział w produkcji z 40% do 32,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 37,9% do 32,6%. Przedsiębiorstwa duże zwiększyły zdecydowanie swój udział w globalnej wartości produkcji z 24,9% do 37,9%, podobnie w zatrudnieniu z 16,6% do 21,7% (tab. 66 i 67). Powyższe dane wskazują na postępujący proces koncentracji produkcji w zakładach dużych.

W latach 1904–1913 w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego nastąpił zdecydowany rozwój produkcji i zatrudnienia. W tym czasie liczba zakładów zwiększyła się ze 155 do 177 firm. Wartość produkcji wzrosła w tym czasie o ponad 97% z 17,9 mln rb do 35,4 mln rb, a liczba robotników o ponad 87% z 5252 do 9833 osób. Zdecydowany przyrost liczby zakładów miał miejsce

przede wszystkim w drugiej grupie firm małych (21–50), w pierwszej grupie zakładów średniej wielkości (51–100) i w przedsiębiorstwach dużych. Ponadto w 1913 r. pojawił się jeden zakład wielki w grupie pierwszej (501–1000).

Tabela 68

Struktura wielkości zakładów w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	71	40,1	2 609	7,4	1 137	11,6
21–50	67	37,9	5 236	14,8	2 211	22,5
51–100	20	11,3	7 510	21,2	1 665	16,9
101–200	10	5,6	4 150	11,7	1 530	15,6
201–500	8	4,5	9 178	25,8	2 720	27,6
501–1000	1	0,6	6 800	19,1	570	5,8
Razem	177	100,0	35 483	100,0	9 833	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w tym czasie zaszły stosunkowo niewielkie zmiany. Dość wyraźnie straciły na znaczeniu w stosunku do 1904 r. firmy małe, których udział w globalnej wartości produkcji spadł z 29,7% do 22,2%, a w zatrudnieniu z 45,7% do 34,1%. W grupach zakładów średniej wielkości nie nastąpiły zbyt istotne zmiany, w produkcji udział tych firm wzrósł z 32,4% do 32,9%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się zmniejszył z 32,6% do 32,5%. Z kolei w grupie przedsiębiorstw dużych zaznaczył się wyraźny spadek udziału w globalnej wartości produkcji z 37,9% do 25,8%, a w zatrudnieniu udział tych zakładów zwiększył się z 21,7% do 27,6%. Jedyne przedsiębiorstwo wielkie posiadało znaczny udział w produkcji – 19,1% i stosunkowo niewielki w ogólnej liczbie robotników – 5,8% (tab. 67 i 68).

Ogółem w latach 1879–1913 w przemyśle skórzanym Królestwa Polskiego nastąpił stosunkowo niewielki wzrost liczby zakładów ze 152 do 177, globalna wartość produkcji wzrosła w tym czasie ponad czterokrotnie z 2,8 mln rb do 35,4 mln rb, a liczba robotników także ponad czterokrotnie z 2437 do 9833 osób (tab. 63 i 68).

Kolejną gałęzią produkcji był przemysł spożywczy, w którego strukturze należy wyróżnić następujące branże: młynarstwo, gorzelnictwo, piwowarstwo, cukrownictwo, mleczarstwo, produkcję oleju, krochmalnie, produkcję wód mineralnych i napojów chłodzących, produkcję octu, musztardy i drożdży, cykori, słodyczy, tytoniu, piekarnictwo. Wśród tych kilkunastu branż przemysłu spożywczego, w badanym okresie najważniejszą rolę odgrywały: młynarstwo, gorzelnictwo i produkcja wódek, cukrownictwo i piwowarstwo.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	636	87,7	8 389	33,5	3 416	15,0
21–50	29	4,0	2 382	9,5	826	3,6
51–100	10	1,4	1 093	4,4	759	3,3
101–200	10	1,4	1 439	5,7	1 477	6,5
201–500	28	3,8	5 032	20,1	7 938	34,9
501–1000	10	1,4	3 866	15,4	6 178	27,2
Ponad 1000	2	0,3	2 845	11,4	2 163	9,5
Razem	725	100,0	25 046	100,0	22 757	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W wielobranżowym przemyśle spożywczym w 1879 r. funkcjonowało 725 firm, których globalna wartość produkcji przekraczała 25 mln rb, a zatrudnienie wynosiło 22 757 osób. W ogólnej liczbie zakładów zdecydowanie dominowały firmy małe, które stanowiły 91,7% ogółu przedsiębiorstw. Zakłady te posiadały znaczny udział w globalnej wartości produkcji – 33,5%, a w ogólnym zatrudnieniu 15%. Firmy średniej wielkości miały najniższy udział w produkcji – 10,1%, podobnie w ogólnej liczbie robotników, zaledwie 9,8%. Z kolei przedsiębiorstwa duże skupiały 20,1% globalnej wartości produkcji oraz 34,9% ogółu zatrudnionych. Firmy wielkie mimo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie zakładów – 1,7%, posiadały znaczny udział w globalnej wartości produkcji – 26,8%, a największy w ogólnej liczbie robotników – 36,7% (tab. 69). Powyższe dane statystyczne wskazują na zaawansowany w znacznym stopniu proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich, mimo dużego udziału w globalnej wartości produkcji firm małych.

W 1884 r. w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego w stosunku do 1879 r. nastąpił znaczny wzrost liczby zakładów z 725 do 1133 firm. Wartość produkcji tej gałęzi przemysłu zwiększyła się w tym czasie o ponad 118% z 25,0 mln rb do 54,6 mln rb, a liczba robotników wzrosła o prawie 22% z 22 757 do 27 755 osób (tab. 69 i 70). Ten gwałtowny wzrost wartości produkcji, przy stosunkowo umiarkowanym zwiększeniu liczby zatrudnionych, wskazuje na zmiany techniczne i technologiczne w produkcji niektórych branż przemysłu spożywczego.

W strukturze wielkości zakładów w 1884 r. w stosunku do 1879 r. zaszły zmiany wskazujące na proces dekoncentracji produkcji, głównie w firmach małych (5–20), których udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wzrósł z 87,7%

do 91%, a w globalnej wartości produkcji z 33,5% do 46,7% oraz w zatrudnieniu z 15% do 19,4%. Ogółem dwie grupy zakładów małych skupiały w 1884 r. 56,6% globalnej wartości produkcji i 23,3% ogólnej liczby robotników. Firmy średniej wielkości wyraźnie zmniejszyły swój udział w produkcji z 10,1% do 6,4%, a w zatrudnieniu z 9,8% do 7,1%. Natomiast przedsiębiorstwa duże nieco zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 20,1% do 21%, a w ogólnej liczbie robotników znacznie z 34,9% do 39,5%. Mimo że liczba zakładów wielkich nie uległa zmianie, to jednak wyraźnie obniżył się ich udział w produkcji z 26,8% do 15,9%, a w zatrudnieniu z 36,7% do 30,1% (tab. 69 i 70). Powyższe dane statystyczne wskazują na dynamiczny proces inwestowania w przemyśle spożywczym, głównie w niewielkie firmy w gorzelnictwie, młynarstwie, produkcji krochmalu, drożdży, octu oraz słodczy.

Tabela 70

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	1 031	91,0	25 494	46,7	5 373	19,4
21–50	39	3,4	5 421	9,9	1 101	3,9
51–100	14	1,2	2 154	3,9	1 014	3,7
101–200	7	0,6	1 393	2,5	950	3,4
201–500	30	2,7	11 488	21,0	10 967	39,5
501–1000	9	0,8	4 977	9,1	5 155	18,6
Ponad 1000	3	0,3	3 709	6,8	3 195	11,5
Razem	1 133	100,0	54 636	100,0	27 755	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 71

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	997	91,4	34 638	52,8	5 535	20,5
21–50	32	2,9	4 494	6,8	968	3,6
51–100	13	1,2	2 668	4,1	956	3,5
101–200	5	0,5	931	1,4	566	2,1
201–500	32	2,9	12 370	18,8	10 458	38,7
501–1000	12	1,1	10 562	16,1	8 530	31,6
Razem	1 091	100,0	65 663	100,0	27 013	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego liczba zakładów w stosunku do 1884 r. zmniejszyła się o 42 firmy z 1133 do 1091 przedsiębiorstw. Nastąpił natomiast zdecydowany wzrost wartości produkcji o ponad 20% z 54,6 mln rb do 65,6 mln rb. Z kolei liczba robotników nieznacznie spadła o prawie 3% z 27 755 do 27 013 osób. W strukturze wielkości zakładów wyraźnie wzrosło znaczenie firm małych, szczególnie z grupy pierwszej (5–20), które zwiększyły swój udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw z 91% do 91,4%, a w globalnej wartości produkcji z 46,7% do 52,8%, w niewielkim stopniu wzrósł także ich udział w ogólnej liczbie robotników z 19,4% do 20,5%. Łącznie dwie grupy zakładów małych skupiały 59,6% produkcji i 24,1% ogółu zatrudnionych. Z kolei zakłady średniej wielkości zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 6,4% do 5,5%, a w zatrudnieniu z 7,1% do 5,6%. Podobnie jak w 1884 r. istotną rolę obok zakładów małych odgrywały przedsiębiorstwa duże, których udział w produkcji nieco się zmniejszył z 21% do 18,8%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 39,5% do 38,7%. Wśród zakładów wielkich pozostała jedynie pierwsza grupa (501–1000), której udział w globalnej wartości produkcji nieco wzrósł w stosunku do 1884 r. z 15,9% do 16,1%, a w zatrudnieniu z 30,1% do 31,6% (tab. 70 i 71). Powyższe dane statystyczne wskazują na zdecydowane powstrzymanie procesu koncentracji produkcji w przemyśle spożywczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. i wyraźną dominację w produkcji zakładów małych.

Tabela 72

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	544	77,7	11 925	19,5	4 216	16,6
21–50	74	10,6	8 858	14,4	2 289	9,0
51–100	21	3,0	4 255	6,9	1 426	5,6
101–200	27	3,9	12 055	19,7	3 905	15,4
201–500	26	3,7	17 778	29,0	8 394	33,1
501–1000	8	1,1	6 431	10,5	5 132	20,3
Razem	700	100,0	61 302	100,0	25 362	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do 1893 r., w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego zaszły dość istotne zmiany. Przede wszystkim zmniejszyła się liczba zakładów z 1091 do 700 firm, wartość produkcji spadła o ponad 6% z 65,6 mln rb do 61,3 mln rb. Odnotowano również spadek zatrudnienia o ponad

6% z 27 013 do 25 362 osób. Ten wyraźny regres w rozwoju przemysłu spożywczego był zapewne następstwem kryzysu ekonomicznego, który zaczął się w końcu 1899 r. Ważne zmiany zaszły także w strukturze wielkości zakładów, głównie ze względu na zdecydowany spadek udziału w globalnej wartości produkcji firm małych z 59,6% do 33,9%. Udział tych zakładów w ogólnym zatrudnieniu nieco się zwiększył z 24,1% do 25,6%. Firmy średniej wielkości w znacznym stopniu zwiększyły udział w produkcji z 5,5% do 26,6% oraz w ogólnej liczbie robotników z 5,6% do 21%. Najpoważniejsza zmiana miała miejsce w grupie zakładów dużych, które zdecydowanie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 18,8% do 29%, mimo wyraźnego spadku udziału w zatrudnieniu z 38,7% do 33,1%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie, których liczba zmniejszyła się z 12 do 8 firm, wyraźnie straciły na znaczeniu, bowiem ich udział w produkcji zmniejszył się z 16,1% do 10,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 31,6% do 20,3% (tab. 71 i 72). Powyższe dane statystyczne wskazują nie tylko na regres w rozwoju przemysłu spożywczego, ale także na wyraźny proces koncentracji produkcji w zakładach średnich, dużych i wielkich.

Tabela 73

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	611	78,9	16 883	20,1	4 760	15,7
21–50	76	9,8	12 898	15,4	2 402	7,9
51–100	22	2,8	7 586	9,1	1 742	5,8
101–200	24	3,1	12 978	15,5	3 527	11,7
201–500	31	4,1	21 703	25,9	11 430	37,8
501–1000	10	1,3	11 761	14,0	6 392	21,1
Razem	774	100,0	83 809	100,0	30 253	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W latach 1900–1904 w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego liczba zakładów zwiększyła się z 700 do 774 firm, wartość produkcji wzrosła o ponad 36% z 61,3 mln rb do 83,8 mln rb, a liczba robotników powiększyła się o ponad 19% z 25 362 do 30 253 osób. W strukturze wielkości zakładów nastąpił niewielki wzrost udziału w globalnej wartości produkcji firm małych z 33,9% do 35,5%, a w zatrudnieniu nastąpił niewielki spadek udziału z 25,6% do 23,6%. W sumie zakłady małe zachowały swoją pozycję z 1900 r. Udział firm średniej wielkości w produkcji obniżył się z 26,6% do 24,6%, a w ogólnej liczbie

robotników z 21% do 17,5%. Przedsiębiorstwa duże zachowały swoją przodującą pozycję, jednak w globalnej wartości produkcji ich udział się zmniejszył z 29% do 25,9%, a w zatrudnieniu wzrósł z 33,1% do 37,8%. Zakłady wielkie zwiększyły udział w produkcji z 10,5% do 14,0% i ogólnej liczbie robotników z 20,3% do 21,1% (tab. 72 i 73). Powyższe dane wskazują na niewielkie zmiany w procesie koncentracji przemysłu spożywczego w latach 1900–1904.

Tabela 74

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym
Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	785	81,5	25 461	17,8	6 856	16,7
21–50	75	7,8	14 794	10,3	2 393	5,8
51–100	27	2,8	6 885	4,8	2 183	5,3
101–200	18	1,9	11 746	8,2	2 748	6,7
201–500	40	4,2	45 985	32,1	14 877	36,4
501–1000	17	1,7	33 593	23,4	10 678	26,1
Ponad 1000	1	0,1	4 850	3,4	1 200	2,9
Razem	963	100,0	143 314	100,0	40 935	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do 1904 r., w przemyśle spożywczym Królestwa Polskiego nastąpił zdecydowany wzrost liczby zakładów z 774 do 963 firm. Wartość produkcji zwiększyła się w tym czasie o 71% z 83,8 mln rb do 143,3 mln rb, a liczba robotników o ponad 35% z 30 253 do 40 935 osób. Wyższy przyrost wartości produkcji niż liczba robotników świadczy o wyraźnym postępie technicznym i technologicznym w przemyśle spożywczym na początku XX wieku. W strukturze wielkości zakładów nastąpiły istotne zmiany. Firmy małe straciły nieco na znaczeniu, ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 35,5% do 28,1%, a w zatrudnieniu z 23,6% do 22,5%. Natomiast znaczne straty odnotowały zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji zmniejszył się z 24,6% do 13%, a w ogólnej liczbie robotników z 17,5% do 12%. Przedsiębiorstwa duże w dalszym ciągu zajmowały pierwszą pozycję, a ich udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 25,9% do 32,1%, a w zatrudnienie nieznacznie się obniżyło z 37,8% do 36,4%. Zakłady wielkie, których liczba wzrosła z 10 do 18 przedsiębiorstw, zdecydowanie zwiększyły swój udział w produkcji z 14% do 26,8% i w zatrudnieniu z 21,1% do 29% (tab. 73 i 74). Powyższe dane statystyczne świadczą o wyraźnej

koncentracji produkcji i zatrudnienia w firmach dużych i wielkich, które w 1913 r. skupiały 58,9% globalnej wartości produkcji oraz 65,4% ogólnej liczby robotników (tab. 74). Ogółem w latach 1879–1913 w wielobranżowym przemyśle spożywczym liczba zakładów zwiększyła się z 725 do 963 firm, w tym czasie wartość produkcji wzrosła prawie sześciokrotnie z 25 mln rb do 143,3 mln rb, a liczba zatrudnionych nieco mniej niż dwukrotnie z 22 757 do 40 935 osób.

Ostatnią gałęzią produkcji, której struktura wielkości zakładów zostanie przedstawiona, jest przemysł konfekcyjny, który rozwinął się dopiero na początku XX wieku, w związku z tym dane statystyczne obejmują jedynie lata 1904 i 1913.

Tabela 75

Struktura wielkości zakładów w przemyśle konfekcyjnym
Królestwa Polskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	43	39,8	372	4,1	456	7,0
21–50	32	29,6	1 647	18,0	1 133	17,4
51–100	17	15,7	1 883	20,6	1 334	20,5
101–200	10	9,3	1 285	14,0	1 653	25,4
201–500	6	5,6	3 966	43,3	1 930	29,7
Razem	108	100,0	9 153	100,0	6 506	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W przemyśle konfekcyjnym Królestwa Polskiego w 1904 r. funkcjonowało 108 zakładów, których wartość produkcji wynosiła 9,1 mln rb, a liczba robotników 6506 osób. W strukturze wielkości zakładów firmy małe skupiały 22,1% globalnej wartości produkcji oraz 24,4% ogólnej liczby zatrudnionych. Udział zakładów średniej wielkości w produkcji wynosił 34,6%, a w zatrudnieniu 45,9%. Ostatnią grupą wielkości były przedsiębiorstwa duże, które skupiały 43,3% globalnej wartości produkcji oraz 29,7% ogólnej liczby robotników (tab. 75). Powyższe dane statystyczne wskazują na niewielkie tendencje koncentracji produkcji w przemyśle konfekcyjnym w przedsiębiorstwach dużych.

W latach 1904–1913 w przemyśle konfekcyjnym liczba zakładów wzrosła ze 108 do 393 firm. W tym czasie wartość produkcji zwiększyła się o ponad 54% z 9,1 mln rb do 14,1 mln rb, a liczba robotników wzrosła o ponad 77% z 6506 do 11 547 osób (tab. 75 i 76).

Tabela 76

Struktura wielkości zakładów w przemyśle konfekcyjnym Królestwa Polskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	288	73,3	957	6,8	2 636	22,8
21–50	59	15,0	2 889	20,5	2 106	18,2
51–100	22	5,6	1 995	14,1	1 660	14,4
101–200	15	3,8	2 320	16,4	2 285	19,8
201–500	9	2,3	5 950	42,2	2 860	24,8
Razem	393	100,0	14 111	100,0	11 547	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w 1913 r. w stosunku do 1904 r. w przemyśle konfekcyjnym wzrosło znaczenie firm małych (5–20 i 21–50), które zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 22,1% do 27,3%, a w zatrudnieniu z 24,4% do 41%. Natomiast wyraźnie obniżył się udział zakładów średniej wielkości (51–100 i 101–200), w produkcji z 34,6% do 30,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 45,9% do 34,2%. Przedsiębiorstwa duże nieco obniżyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 43,3% do 42,2% i nieco więcej w zatrudnieniu z 29,7% do 24,8% (tab. 75 i 76). Powyższe dane świadczą o dekoncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle konfekcyjnym w 1913 r.

Rozdział II

STRUKTURA PRZESTRZENNA PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO I ROZWÓJ OKRĘGÓW PRZEMYSŁOWYCH

W końcu lat siedemdziesiątych XIX w. w Królestwie Polskim ostatecznie ukształtowały się cztery okręgi (regiony) przemysłowe, w kolejności według udziału w produkcji i zatrudnieniu całego przemysłu były to: łódzki, warszawski, sosnowiecko-częstochowski i staropolski. Zasięg i obszar tych okręgów w dotychczasowej literaturze historycznej zostały już dokładnie określone (por. W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim*, Łódź 1997, s. 48–50) w związku z tym w prezentowanej publikacji nie wracamy do tego problemu przyjmując delimitację tych regionów według ustaleń autora w przywoływanej publikacji z 1997 r. Struktura przestrzenna przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913 została przedstawiona wg podziału na okręgi i obszar poza okręgami. W tabelach statystycznych nazwy okręgów zastąpiono skrótami: łódzki – Ł, warszawski – W, sosnowiecko-częstochowski – SC oraz staropolski – ST, natomiast obszar poza okręgami skrótem: PO – poza okręgami.

1. Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego ogółem (wszystkie gałęzie produkcji)

W 1879 r. wśród okręgów przemysłowych Królestwa Polskiego pierwszą pozycję zajmował region łódzki, który skupiał 27,9% ogółu zakładów, 41,6% globalnej wartości produkcji, 27% ogólnej liczby robotników oraz stosunkowo niewiele mocy energetycznej liczonej w KM – 16,5%. Na drugim miejscu był region warszawski, którego udział w ogólnej liczbie firm wynosił 16,9%, w produkcji 24,6%, zatrudnieniu 19,3%, a w ogólnej liczbie mocy energetycznej jedynie 10,5%. Trzecią pozycję zajmował region sosnowiecko-częstochowski, który skupiał 7,5% ogółu przedsiębiorstw, 11,7% wartości produkcji, 16%

ogólnej liczby robotników oraz 31,9% KM, co dawało temu okręgowi pierwszą pozycję pod względem zaawansowania w procesie mechanizacji produkcji. Należy dodać, że było to także związane ze strukturą gałęziową przemysłu tego regionu, w którym główną rolę odgrywały takie gałęzie jak: górnictwo, hutnictwo i przemysł metalowo-maszynowy. Ostatnie miejsce wśród okręgów przemysłowych zajmował region staropolski, którego udział w ogólnej liczbie zakładów wynosił 6,5%, w produkcji 4,5%, zatrudnieniu 8,2% oraz 20,2% w liczbie KM, co było następstwem, podobnie jak w wypadku okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, struktury gałęziowej przemysłu z przewagą hutnictwa i przemysłu metalowego. Mimo skupienia w okręgach przemysłowych łącznie 58,8% ogółu przedsiębiorstw, 82,4% globalnej wartości produkcji, 70,5% ogólnej liczby robotników oraz ponad 79% mocy energetycznej to jednak poza regionami przemysłowymi funkcjonowało ponad 41% firm, których wartość produkcji wynosiła 17,6%, zatrudnienie 29,5% oraz 20,9% KM (tab. 77).

Tabela 77

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1879 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Ł	536	27,9	48 565	41,6	24 489	27,0	2 871	16,5
W	325	16,9	28 664	24,6	17 509	19,3	1 828	10,5
SC	145	7,5	13 664	11,7	14 511	16,0	5 558	31,9
ST	125	6,5	5 258	4,5	7 400	8,2	3 521	20,2
PO	791	41,2	20 458	17,6	26 649	29,5	3 654	20,9
Razem	1 922	100,0	116 609	100,0	90 558	100,0	17 432	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 78

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1884 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Ł	451	17,9	60 304	33,3	30 420	25,8	5 642	18,2
W	433	17,2	38 889	21,5	20 617	17,5	3 121	10,0
SC	158	6,3	26 468	14,6	21 048	17,8	14 547	46,9
ST	168	6,7	5 589	3,1	7 054	6,0	2 383	7,7
PO	1 308	51,9	49 678	27,5	38 751	32,9	5 343	17,2
Razem	2 518	100,0	180 928	100,0	117 886	100,0	31 036	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do danych z 1879 r. nastąpiły istotne zmiany, głównie na niekorzyść okręgów przemysłowych. Otóż region łódzki utrzymał pierwszą pozycję wśród okręgów przemysłowych w udziale w ogólnej liczbie zakładów, wartości produkcji i zatrudnieniu, jednak wyraźnie się on obniżył w stosunku do 1879 r. I tak z 27,9% do 17,9% ogółu firm, z 41,6% do 33,3% w globalnej wartości produkcji, z 27% do 25,8% w ogólnej liczbie robotników, natomiast nieco wzrósł udział w ogólnej mocy energetycznej z 16,5% do 18,2%. Okręg warszawski zyskał jedynie w udziale w ilości zakładów z 16,9% do 17,2%, natomiast podobnie jak region łódzki poniósł straty, w produkcji z 24,6% do 21,5%, w zatrudnieniu z 19,3% do 17,5% oraz w ilości KM z 10,5% do 10%. Z kolei okręg sosnowiecko-częstochowski, mimo spadku udziału w ogólnej liczbie firm z 7,5% do 6,3%, zyskał w globalnej produkcji z 11,7% do 14,6%, w ogólnej liczbie robotników z 16% do 17,8% oraz zdecydowanie w ogólnej mocy energetycznej z 31,9% do 46,9%. Region staropolski poza nieznacznym wzrostem udziału w ogólnej liczbie firm z 6,5% do 6,7%, poniósł wyraźne straty, w wartości produkcji z 4,5% do 3,1%, zatrudnieniu z 8,2% do 6% oraz w liczbie KM z 20,2% do 7,7%. Łącznie udział w rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego czterech okręgów przemysłowych wyraźnie się obniżył w stosunku do 1879 r. I tak w ogólnej liczbie zakładów z 58,8% do 48,1%, w globalnej wartości produkcji z 82,4% do 72,5%, w zatrudnieniu z 70,5% do 67,1%. Natomiast wzrósł udział okręgów przemysłowych w ogólnej mocy energetycznej z 79,1% do 82,8% (tab. 77 i 78).

Tabela 79

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1893 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Ł	630	22,8	84 911	36,6	47 885	30,6	21 786	29,7
W	496	17,9	31 584	13,6	21 681	13,8	3 846	5,2
SC	196	7,1	44 012	19,0	38 939	24,8	33 695	45,9
ST	158	5,7	9 408	4,0	9 547	6,1	2 921	4,0
PO	1 287	46,5	62 048	26,7	38 688	24,7	11 128	15,2
Razem	2 767	100,0	231 963	100,0	156 740	100,0	73 376	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do danych z 1884 r., wyraźnie wzmocnił swoją pozycję region łódzki, który zwiększył udział w ogólnej liczbie zakładów z 17,9% do 22,8%, w globalnej wartości produkcji z 33,3% do 36,6%, w zatrudnieniu z 25,8% do 30,6% oraz w liczbie KM z 18,2% do 29,7%. Zdecydowany wzrost znaczenia okręgu łódzkiego był następstwem dyna-

micznego rozwoju w latach 1884–1893 przemysłu włókienniczego. Z kolei okręg warszawski zyskał nieco w ogólnej liczbie zakładów z 17,2% do 17,9%, ale stracił udział w produkcji z 21,5% do 13,6%, w ogólnej liczbie robotników z 17,5% do 13,8% oraz w liczbie KM z 10% do 5,2%. Spadek udziału regionu warszawskiego był następstwem likwidacji w końcu lat osiemdziesiątych XIX w., przemysłu hutniczego. Okręg sosnowiecko-częstochowski w związku z rozbudową w tym regionie przemysłu ciężkiego oraz tekstylnego, zdecydowanie zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 14,6% do 19% oraz w zatrudnieniu z 17,8% do 24,8%, natomiast w ogólnej liczbie zakładów wzrost ten był nieznaczny z 6,3% do 7,1%, a w ogólnej liczbie KM nastąpił niewielki spadek z 46,9% do 45,9%. W okręgu staropolskim nastąpił w tym czasie niewielki wzrost udziału w wartości produkcji z 3,1% do 4% oraz w ogólnej liczbie robotników z 6% do 6,1%, a ponadto spadek udziału w ogólnej liczbie firm z 6,7% do 5,7% i w liczbie KM z 7,7% do 4%. W ośrodkach poza okręgami przemysłowymi nastąpił spadek udziału w ogólnej liczbie zakładów z 51,9% do 46,5%, w globalnej wartości produkcji z 27,5% do 26,7%, w zatrudnieniu z 32,9% do 24,7% oraz w ogólnej mocy energetycznej liczonej w KM z 17,2% do 15,2% (tab. 78 i 79).

Tabela 80

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1900 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Ł	700	25,3	144 500	35,6	84 948	33,4
W	493	17,9	78 417	19,3	43 142	16,9
SC	314	11,4	93 924	23,2	61 400	24,2
ST	204	7,4	21 327	5,3	16 747	6,6
PO	1 050	38,0	67 207	16,6	47 894	18,9
Razem	2 761	100,0	405 375	100,0	254 131	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do 1893 r. region łódzki umocnił swoją pozycję wśród okręgów przemysłowych Królestwa Polskiego. W ogólnej liczbie zakładów zwiększył udział z 22,8% do 25,3% i w ogólnej liczbie robotników z 30,6% do 33,4%, natomiast w globalnej wartości produkcji nieco stracił z 36,6% do 35,6%. Okręg warszawski wyraźnie zwiększył swój udział w produkcji z 13,6% do 19,3% oraz w zatrudnieniu z 13,8% do 16,9%. Region sosnowiecko-częstochowski w produkcji i zatrudnieniu umocnił się na drugiej pozycji zwiększając swój udział w globalnej produkcji z 19% do 23,2%, a w ogólnej liczbie robotników stracił 0,6% z 24,8% do 24,2%. Region

staropolski zwiększył swój udział w ogólnej liczbie zakładów z 5,7% do 7,4%, w produkcji z 4% do 5,3% oraz w zatrudnieniu z 6,1% do 6,6%. Zdecydowane zwiększenie udziału w ogólnej liczbie firm, wartości produkcji oraz ogólnej liczbie robotników okręgów przemysłowych doprowadziło do dalszego ograniczenia znaczenia ośrodków poza regionami przemysłowymi. I tak udział pozostałych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1893–1900 zmniejszył się w ogólnej liczbie zakładów z 46,5% do 38%, w produkcji z 26,7% do 16,6% oraz w zatrudnieniu z 24,7% do 18,9% (tab. 79 i 80).

Tabela 81

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1904 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Ł	1 125	31,4	245 470	41,2	114 887	35,4	78 038	35,9
W	826	22,9	126 617	21,2	63 545	19,6	21 776	10,0
SC	295	8,2	116 613	19,6	74 124	22,8	83 446	38,4
ST	224	6,2	20 293	3,4	17 407	5,4	12 350	5,7
PO	1 122	31,3	87 194	14,6	54 739	16,8	21 763	10,0
Razem	3 592	100,0	596 187	100,0	324 702	100,0	217 373	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do sytuacji w 1900 r. region łódzki umocnił swoją dominującą pozycję wśród okręgów przemysłowych. Zdecydowanie wzrósł udział tego regionu w ogólnej liczbie zakładów z 25,3% do 31,4%, w globalnej wartości produkcji z 35,6% do 41,2%, w zatrudnieniu z 33,4% do 35,4%. Okręg ten w 1904 r. zajmował drugie miejsce po regionie sosnowiecko-częstochowskim w liczbie KM skupiając 35,9%. Podobnie zwiększył swój udział we wszystkich wskaźnikach region warszawski. I tak w ogólnej liczbie firm z 17,9% do 22,9%, w produkcji z 19,3% do 21,2%, w ogólnej liczbie robotników z 16,9% do 19,6%. W globalnej wartości produkcji okręg warszawski wyprzedził region sosnowiecko-częstochowski i zajął w 1904 r. drugą pozycję po okręgu łódzkim. Z kolei region sosnowiecko-częstochowski zajmował pierwsze miejsce pod względem wielkości mocy energetycznej, skupiając 38,4% KM oraz drugą pozycję w ogólnym zatrudnieniu – 22,8%. Natomiast okręg ten stracił w stosunku do 1900 r. udział w ogólnej liczbie zakładów z 11,4% do 8,2%, w produkcji z 23,2% do 19,6% oraz w ogólnej liczbie robotników z 24,2% do 22,8%. Region staropolski wyraźnie zmniejszył swój udział w ogólnej liczbie firm z 7,4% do 6,2%, w globalnej wartości produkcji z 5,3% do 3,4% oraz w zatrudnieniu z 6,6% do 5,4%. Jednak znaczny wzrost udziału we wszystkich wskaźnikach pozostałych okręgów przemysłowych.

słowych spowodował dalsze obniżenie udziału ośrodków poza okręgami w ogólnej liczbie zakładów z 38% do 31,3%, w produkcji z 16,6% do 14,6% oraz w ogólnej liczbie robotników z 18,9% do 16,8% (tab. 80 i 81).

Tabela 82

Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego w 1913 r.

Okręgi	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Ł	884	22,4	333 729	37,2	138 328	33,5	126 362	31,1
W	1 295	32,9	197 309	22,0	88 421	21,4	39 244	9,7
SC	326	8,3	177 328	19,7	92 842	22,5	168 962	41,6
ST	210	5,3	30 136	3,4	20 864	5,0	16 299	4,0
PO	1 225	31,1	159 162	17,7	71 982	17,6	55 319	13,6
Razem	3 940	100,0	897 664	100,0	412 437	100,0	406 186	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. okręg łódzki, mimo iż utrzymał pierwszą pozycję wśród regionów przemysłowych, to jednak w stosunku do 1904 r. jego udział w ogólnej liczbie zakładów obniżył się z 31,4% do 22,4%, w ogólnej wartości produkcji z 41,2% do 37,2%, w zatrudnieniu z 35,4% do 33,5% oraz w liczbie KM z 35,9% do 31,1%. Wzmocnił natomiast swoją pozycję region warszawski, którego udział w ogólnej liczbie firm zwiększył się z 22,9% do 32,9%, w globalnej produkcji z 21,2% do 22%, w ogólnej liczbie robotników z 19,6% do 21,4%. Pod względem udziału w ogólnej liczbie zakładów okręg warszawski zajął pierwsze miejsce, a w produkcji drugie po okręgu łódzkim. Wzrost znaczenia regionu warszawskiego związany był z dynamicznym rozwojem wielobranżowego przemysłu w samej Warszawie. Okręg sosnowiecko-częstochowski z kolei utrzymał pierwsze miejsce pod względem udziału w ogólnej mocy KM oraz drugą pozycję w ogólnej liczbie zatrudnionych. I tak udział tego regionu w ogólnej liczbie zakładów zwiększył się w stosunku do 1904 r. z 8,2% do 8,3%, w produkcji z 19,6% do 19,7%, w zatrudnieniu nieco się zmniejszył z 22,8% do 22,5%, a w ogólnej liczbie KM wzrósł z 38,4% do 41,6%. Z kolei udział regionu staropolskiego pozostał na poziomie 1904 r. jedynie w produkcji – 3,4%, natomiast obniżył się w ogólnej liczbie firm z 6,2% do 5,3%, w zatrudnieniu z 5,4% do 5% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 5,7% do 4%. Pozostałe ośrodki poza okręgami przemysłowymi poza niewielką stratą w ogólnej liczbie zakładów z 31,3% do 31,1%, zwiększyły swój udział w produkcji z 14,6% do 17,7%, w ogólnej liczbie robotników z 16,8% do 17,6% oraz w ogólnej liczbie KM z 10% do 13,6% (tab. 81 i 82). Powyższe dane świadczą o pewnym postępie w procesie uprzemysłowienia w Królestwie

Polskim na początku XX w., także na obszarach poza głównymi okręgami przemysłowymi. Generalnie jednak w całym okresie 1879–1913 dominowały cztery regiony przemysłowe (łódzki, warszawski, sosnowiecko-częstochowski i staropolski), które w tym czasie skupiały od 82,4% do 82,3% globalnej wartości produkcji, od 70,5% do 82,4% ogółu zatrudnionych oraz od 79,1% do 86,4% ogólnej mocy maszyn napędowych (tab. 77 i 82).

2. Rozwój okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim

2.1. Okręg łódzki

Dane statystyczne przedstawione w tabeli 83 wskazują na dynamiczny rozwój przemysłu w okręgu łódzkim, największym regionie przemysłowym Królestwa Polskiego. W latach 1879–1913 wartość produkcji przemysłowej tego okręgu zwiększyła się prawie siedmiokrotnie, zatrudnienie wzrosło ponad pięciokrotnie, a moc energetyczna liczona w KM ponad czterdzieści pięć razy (tab. 83). Niewątpliwie ten szybki rozwój produkcji przemysłowej w regionie łódzkim związany był przede wszystkim z rozbudową produkcji tekstylnej.

Tabela 83

Rozwój przemysłu (ogółem) okręgu łódzkiego w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	536	60,0	48 565	14,5	24 489	17,7	2 871	2,2
1884	451	51,0	60 304	18,0	30 420	22,0	5 642	4,4
1893	630	71,2	84 911	25,4	47 885	34,6	21 786	17,2
1900	700	79,1	144 500	43,3	84 948	61,4	.	.
1904	1 125	127,2	245 470	73,5	114 887	83,0	78 038	61,7
1913	884	100,0	333 729	100,0	138 328	100,0	126 362	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1879 r. była całkowicie zdominowana przez zakłady przemysłu włókienniczego, przede wszystkim w Łodzi, ale także w Zgierzu, Pabianicach, Tomaszowie, Zduńskiej Woli, Aleksandrowie, Konstantynowie i Ozorkowie. Przemysł tekstylny skupiał ponad 84% ogólnej liczby zakładów tego regionu, ponad 91% wartości produkcji,

prawie 88% ogólnej liczby robotników oraz ponad 85% mocy energetycznej. Drugą gałęzią produkcji był przemysł spożywczy, skupiający ponad 5% zakładów, ponad 4% wartości produkcji, 6,6% ogółu zatrudnionych oraz 10,5% KM. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu jedynie wytwórczość zakładów metalowych skupiała prawie 2% firm, 1,3% produkcji, 2,5% ogólnej liczby robotników oraz 4% KM (tab. 84).

Tabela 84

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Hutniczy	2	0,4	225	0,5	57	0,2	.	.
Metalowy	10	1,9	639	1,3	612	2,5	115	4,0
Tekstylny	452	84,3	44 513	91,6	21 518	87,9	2 456	85,5
Papierniczy	3	0,6	57	0,1	86	0,3	.	.
Drzewny	5	0,9	180	0,4	85	0,3	.	.
Chemiczny	10	1,9	275	0,5	56	0,2	.	.
Mineralny	11	2,0	276	0,5	213	0,9	.	.
Skórzany	15	2,8	305	0,6	241	1,0	.	.
Spożywczy	28	5,2	2 095	4,3	1 621	6,6	300	10,5
Razem	536	100,0	48 565	100,0	24 489	100,0	2 871	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 85

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	14	3,1	418	0,7	379	1,2	144	2,6
Tekstylny	335	74,3	55 693	92,3	27 041	88,9	5 013	88,9
Papierniczy	3	0,7	126	0,2	158	0,5	.	.
Drzewny	12	2,7	133	0,2	218	0,7	.	.
Chemiczny	10	2,2	114	0,2	50	0,2	6	0,1
Mineralny	16	3,5	342	0,6	745	2,4	.	.
Skórzany	3	0,7	107	0,2	135	0,4	.	.
Spożywczy	58	12,8	3 371	5,6	1 694	5,6	479	8,4
Razem	451	100,0	60 304	100,0	30 420	100,0	5 642	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do stanu z 1879 r. nastąpił w okręgu łódzkim dalszy wzrost znaczenia przemysłu włókienniczego. Mimo spadku udziału tej gałęzi produkcji w ogólnej liczbie zakładów z 84,3% do 74,3%, przemysł tekstylny zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 91,6% do 92,3%, podobnie w zatrudnieniu z 87,9% do 88,9% oraz w ogólnej liczbie KM z 85,5% do 88,9%. Spadek udziału w ogólnej liczbie firm przemysłu tekstylnego spowodowany był zmniejszeniem liczby zakładów włókienniczych z 452 do 335 przedsiębiorstw. Jednoczesne zwiększenie udziału tych zakładów w produkcji, zatrudnieniu i mocy energetycznej wskazuje na zaawansowany proces koncentracji produkcji w tej gałęzi przemysłu. Obok włókiennictwa pewną rolę odgrywały jeszcze, podobnie jak w 1879 r., dwie gałęzie produkcji, a mianowicie przemysł spożywczy i metalowy. W produkcji spożywej wzrósł udział tej gałęzi przemysłu w ogólnej liczbie firm z 5,2% do 12,8% oraz w globalnej wartości produkcji z 4,3% do 5,6%. Natomiast nastąpił spadek udziału w ogólnym zatrudnieniu z 6,6% do 5,6% oraz w liczbie KM z 10,5% do 8,4%. Przemysł metalowy zwiększył swój udział jedynie w ogólnej liczbie zakładów z 1,9% do 3,1%, a w produkcji, zatrudnieniu oraz w liczbie KM odnotował wyraźny spadek (tab. 84 i 85). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały w okręgu łódzkim istotnej roli.

Tabela 86

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	38	6,0	1 072	1,3	1 293	2,7	182	0,8
Tekstylny	431	68,4	75 998	89,5	42 641	89,0	20 124	92,4
Papierniczy	12	1,9	519	0,6	377	0,8	210	0,9
Drzewny	24	3,8	666	0,8	643	1,3	323	1,5
Chemiczny	14	2,2	256	0,3	100	0,2	25	0,1
Mineralny	29	4,6	438	0,5	1 004	2,1	5	—
Skórzany	7	1,1	71	0,1	46	0,1	.	.
Spożywczy	73	11,6	5 882	6,9	1 771	3,7	917	4,2
Inne	2	0,3	9	—	10	—	—	—
Razem	630	100,0	84 911	100,0	47 885	100,0	21 786	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do stanu z 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego nie nastąpiły istotne zmiany. W dalszym ciągu dominującą pozycję zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w ogólnej liczbie zakładów zmniejszył się z 74,3% do 68,4% (mimo wzrostu liczby firm z 335 do 431 przedsiębiorstw), w globalnej wartości produkcji również można odnotować

niewielki spadek z 92,3% do 89,5%. Natomiast nastąpił pewien wzrost udziału w ogólnym zatrudnieniu z 88,9% do 89% oraz w liczbie KM z 88,9% do 92,4%. Drugie miejsce, podobnie jak w 1884 r. zajmował przemysł spożywczy, którego udział w ogólnej liczbie firm zmniejszył się nieco z 12,8% do 11,6%, natomiast wzrósł w produkcji z 5,6% do 6,9%. W ogólnej liczbie robotników zakłady spożywcze zmniejszyły swój udział z 5,6% do 3,7%, jak również w ogólnej mocy energetycznej z 8,4% do 4,2%. Z kolei przemysł metalowy dość wyraźnie zwiększył udział w ogólnej liczbie zakładów z 3,1% do 6%, w produkcji z 0,7% do 1,3% oraz w zatrudnieniu z 1,2% do 2,7%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji na uwagę zasługują jedynie przemysł mineralny z udziałem w zatrudnieniu 2,1% oraz przemysł drzewny skupiający 1,3% robotników (tab. 85 i 86).

Tabela 87

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	13	1,9	4	—	35	—
Metalowy	47	6,7	2 949	2,0	2 478	2,9
Tekstylny	464	66,3	131 402	91,0	76 921	90,6
Papierniczy	19	2,7	1 622	1,1	970	1,1
Drzewny	39	5,6	1 353	0,9	1 246	1,5
Chemiczny	9	1,3	1 345	0,9	340	0,4
Mineralny	48	6,9	981	0,7	1 338	1,6
Skórzany	6	0,8	356	0,2	94	0,1
Spożywczy	55	7,8	4 488	3,1	1 526	1,8
Razem	700	100,0	144 500	100,0	84 948	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego w dalszym ciągu dominującą pozycję zajmował przemysł włókienniczy. Nastąpiło jedynie zmniejszenie udziału tej gałęzi produkcji przemysłowej w ogólnej liczbie zakładów z 68,4% do 66,3%. Natomiast w globalnej wartości produkcji przemysł tekstylny zwiększył swój udział z 89,5% do 91%, a w ogólnym zatrudnieniu z 89% do 90,6%. Drugie miejsce w dalszym ciągu zajmował przemysł spożywczy, jednak jego udział wyraźnie się zmniejszył w stosunku do 1893 r., w ogólnej liczbie zakładów z 11,6% do 7,8%, w produkcji z 6,9% do 3,1% oraz w zatrudnieniu z 3,7% do 1,8%. Trzecią pozycję zajmował przemysł metalowy, którego udział w ogólnej liczbie firm wzrósł z 6% do 6,7%, podobnie w globalnej wartości produkcji z 1,3% do 2% oraz w ogólnej liczbie robotników z 2,7% do 2,9%. Pewien

wzrost udziału we wszystkich wskaźnikach należy odnotować także w przemyśle papierniczo-poligraficznym, którego udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 1,9% do 2,7%, w produkcji z 0,6% do 1,1% oraz w zatrudnieniu z 0,8% do 1,1%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji na uwagę zasługują jedynie przemysł mineralny, którego udział w ogólnej liczbie robotników wynosił 1,6% oraz przemysł drzewny z udziałem w zatrudnieniu 1,5% (tab. 86 i 87).

Tabela 88

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	2	0,2	12	—	140	0,1	30	—
Metalowy	131	11,6	6 971	2,8	4 563	3,9	1 554	2,0
Tekstylny	660	58,7	217 094	88,4	99 747	86,8	72 420	92,8
Papierniczy	50	4,4	2 694	1,1	1 597	1,4	1 013	1,3
Drzewny	78	6,9	3 693	1,5	3 172	2,8	1 014	1,3
Chemiczny	27	2,4	4 154	1,7	760	0,7	395	0,5
Mineralny	56	5,0	2 266	0,9	2 014	1,8	224	0,3
Skórzany	17	1,5	515	0,2	178	0,2	11	—
Spożywczy	84	7,5	6 952	2,8	1 912	1,7	1 242	1,6
Konfekcyjny	20	1,8	1 119	0,5	804	0,6	135	0,2
Razem	1 125	100,0	245 470	100,0	114 887	100,0	78 038	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do stanu z 1900 r. w przemyśle okręgu łódzkiego nastąpił dynamiczny przyrost liczby zakładów, wartości produkcji oraz zatrudnienia. Niezmiennie pierwsze miejsce zajmował przemysł włókienniczy, którego udział jednak się nieco zmniejszył. I tak w ogólnej liczbie firm nastąpił spadek z 66,3% do 58,7%, w globalnej wartości produkcji z 91% do 88,4%, w ogólnej liczbie robotników z 90,6% do 86,8%, natomiast w liczbie KM w stosunku do 1893 r. (za 1900 r. nie posiadamy danych odnośnie mocy energetycznej) nastąpił niewielki wzrost z 92,4% do 92,8%. W 1904 r. przemysł metalowo-maszynowy zdystansował produkcję spożywczą i zajął drugą pozycję. Jego udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 6,7% do 11,6%, w produkcji z 2% do 2,8%, w zatrudnieniu z 2,9% do 3,9%. Trzecie miejsce w 1904 r. zajmował przemysł spożywczy, którego udział w stosunku do 1900 r. w ogólnej liczbie firm obniżył się z 7,8% do 7,5%, w produkcji z 3,1% do 2,8% oraz w ogólnej liczbie robotników z 1,8% do 1,7%. Pewien zauważalny wzrost udziału miał miejsce także w przemyśle drzewnym, papierniczo-poligraficznym i chemicznym (tab. 87 i 88).

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu łódzkiego w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	58	6,6	13 383	4,0	6 211	4,5	3 894	3,1
Tekstylny	553	62,6	282 925	84,8	117 287	84,8	111 124	87,9
Papierniczy	32	3,6	3 437	1,0	1 781	1,3	3 401	2,7
Drzewny	44	5,0	5 888	1,8	3 483	2,5	1 870	1,5
Chemiczny	22	2,5	8 810	2,6	2 109	1,5	1 711	1,4
Mineralny	45	5,1	2 602	0,8	2 488	1,8	491	0,4
Skórzany	12	1,4	484	0,1	267	0,2	191	0,1
Spożywczy	76	8,6	11 925	3,6	2 556	1,8	2 956	2,3
Konfekcyjny	29	3,2	1 405	0,4	918	0,7	350	0,3
Inne	13	1,4	2 870	0,9	1 228	0,9	374	0,3
Razem	884	100,0	333 729	100,0	138 328	100,0	126 362	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w przemyśle okręgu łódzkiego nastąpił dość znaczny spadek liczby zakładów w stosunku do 1904 r. (z 1125 do 884 firm), przy jednoczesnym wzroście wartości produkcji, liczby robotników i mocy w KM (por. tab. 88 i 89). W 1913 r. w dalszym ciągu pierwszą pozycję zajmował przemysł włókienniczy, jednak udział tej gałęzi w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 88,4% do 84,8%, podobnie w zatrudnieniu z 86,8% do 84,8%, a w ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych z 92,8% do 87,9%. Wzrosło natomiast znaczenie przemysłu metalowo-maszynowego, którego udział w stosunku do 1904 r. w produkcji zwiększył się z 2,8% do 4%, w ogólnej liczbie robotników z 3,9% do 4,5% oraz w liczbie KM z 2% do 3,1%. Trzecią pozycję zajmował przemysł spożywczy, który także odnotował wzrost udziału w globalnej wartości produkcji z 2,8% do 3,6%, w zatrudnieniu z 1,7% do 1,8% oraz w liczbie KM z 1,6% do 2,3%. Kolejne miejsca w produkcji zajmowały, przemysł chemiczny – 2,6%, przemysł drzewny – 1,8% oraz produkcja papierniczo-poligraficzna – 1%. Ogółem w 1913 r. w okręgu łódzkim pozawłókiennicze gałęzie przemysłu skupiały 37,4% ogółu zakładów, 15,2% ogólnej wartości produkcji, 15,2% zatrudnionych oraz 12,1% KM (tab. 89). W stosunku do 1879 r., kiedy włókiennictwo skupiało 84,3% ogólnej liczby firm, 91,6% globalnej wartości produkcji oraz prawie 88% zatrudnionych (tab. 84), zaszły więc dość istotne zmiany.

Ważnym problemem w rozwoju przemysłu był proces zmian w strukturze wielkości zakładów, bezpośrednio związany z koncentracją produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. Warto prześledzić ten proces również w okręgach przemysłowych.

Tabela 90

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	353	65,8	6 175	12,7	3 514	14,3
21–50	96	17,9	5 091	10,5	3 019	12,3
51–100	47	8,8	5 590	11,5	3 202	13,1
101–200	21	3,9	5 020	10,3	2 715	11,1
201–500	12	2,2	5 431	11,2	3 758	15,3
501–1000	5	0,9	8 513	17,5	3 280	13,4
Ponad 1000	2	0,4	12 745	26,2	5 000	20,4
Razem	536	100,0	48 565	100,0	24 489	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle okręgu łódzkiego w ogólnej liczbie zakładów dominowały firmy małe, które łącznie stanowiły prawie 84% ogółu przedsiębiorstw. Jednak w globalnej wartości produkcji udział tych zakładów sięgał jedynie ponad 23%, a w zatrudnieniu 26,6%. Zakłady średniej wielkości, które stanowiły 12,7% ogółu firm, skupiały 21,8% produkcji i 24,2% ogólnej liczby robotników. Przedsiębiorstwa duże miały stosunkowo niewielki udział w produkcji – 11,2% oraz nieco większy w zatrudnieniu – 15,3%. Natomiast firmy wielkie, które stanowiły zaledwie 1,3% ogólnej liczby zakładów skupiały 43,7% globalnej wartości produkcji oraz 33,4% ogólnej liczby robotników (tab. 90). Powyższe dane wskazują na postępujący proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w łódzkim okręgu przemysłowym w końcu lat siedemdziesiątych XIX w.

Tabela 91

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	253	56,1	4 858	8,0	2 511	8,3
21–50	110	24,4	6 679	11,1	3 652	12,0
51–100	40	8,9	3 571	5,9	2 752	9,0
101–200	23	5,1	5 126	8,5	3 296	10,8
201–500	16	3,5	8 550	14,2	4 810	15,8
501–1000	5	1,1	6 536	10,8	3 399	11,2
Ponad 1000	4	0,9	24 984	41,4	10 000	32,9
Razem	451	100,0	60 304	100,0	30 420	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji w 1879 r., w strukturze wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym zaszły istotne zmiany. Dwie pierwsze grupy firm małych, mimo iż utrzymały dominację w ogólnej liczbie zakładów skupiając ich ponad 80%, to jednak zmniejszyły się udział tych przedsiębiorstw w produkcji z 23,2% do 19,1% oraz w ogólnym zatrudnieniu z 26,6% do 20,3%. Kolejne dwie grupy zakładów średniej wielkości zmniejszyły swój udział w globalnej produkcji z 21,8% do 14,4% i w ogólnej liczbie robotników z 24,2% do 19,8%. Zakłady duże zwiększyły udział w ogólnej wartości produkcji z 11,2% do 14,2%. Natomiast dwie ostatnie grupy przedsiębiorstw wielkich zdecydowanie zwiększyły udział w produkcji z 43,7% do 52,2% oraz w zatrudnieniu z 33,4% do 44,1% (tab. 90 i 91). Powyższe dane świadczą o postępującej koncentracji produkcji w łódzkim okręgu przemysłowym w zakładach wielkich.

Tabela 92

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym
w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	286	45,4	6 023	7,1	2 715	5,6
21–50	160	25,4	7 655	9,0	4 297	8,9
51–100	89	14,1	9 282	10,9	5 590	11,7
101–200	40	6,3	6 902	8,1	4 725	9,9
201–500	31	4,9	12 418	14,6	8 171	17,1
501–1000	18	2,9	20 181	23,8	9 959	20,8
Ponad 1000	6	0,9	22 450	26,5	12 428	26,0
Razem	630	100,0	84 911	100,0	47 885	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r., poza zdecydowanym wzrostem wartości produkcji i zatrudnienia, w strukturze wielkości zakładów w przemyśle regionu łódzkiego nie nastąpiły zbyt duże zmiany. Firmy małe poniosły dalsze straty i ich udział w produkcji zmniejszył się z 19,1% do 16,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 20,3% do 14,5%. Natomiast zakłady średniej wielkości zwiększyły udział w ogólnej wartości produkcji z 14,4% do 19% oraz w zatrudnieniu z 19,8% do 21,6%. Przedsiębiorstwa duże również zwiększyły udział w produkcji z 14,2% do 14,6%, a w ogólnej liczbie robotników dość wyraźnie z 15,6% do 17,1%. Firmy wielkie utrzymały pozycję dominującą w produkcji, jednak nieco zmniejszyły swój udział z 52,2% do 50,3%, natomiast w zatrudnieniu zwiększyły udział z 44,1% do 46,8% (tab. 91 i 92).

W 1900 r., po kilkuletnim okresie wzmózonego inwestowania, głównie w przemyśle włókienniczym, w strukturze wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym doszło do dalszego procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. Zakłady małe, mimo iż stanowiły ponad 65% ogólnej liczby firm, w stosunku do 1893 r. zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 16,1% do 9,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 14,5% do 11,7%. Z kolei zakłady średniej wielkości poniosły niewielkie straty i ich udział w produkcji zmniejszył się z 19% do 17,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 21,6% do 20,1%. Wzrósł natomiast udział w produkcji przedsiębiorstw dużych z 14,6% do 18,6%. Przedsiębiorstwa wielkie zdominowały pozostałe grupy zakładów zwiększając swój udział w globalnej wartości produkcji z 50,3% do 54,5% i w zatrudnieniu z 46,8% do 51,4% (tab. 92 i 93).

Tabela 93

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	235	33,6	3 942	2,7	2 617	3,1
21–50	222	31,7	9 199	6,4	7 345	8,6
51–100	101	14,4	9 975	6,9	7 294	8,6
101–200	67	9,6	15 858	10,9	9 810	11,5
201–500	45	6,4	26 823	18,6	14 245	16,8
501–1000	17	2,4	19 345	13,4	11 359	13,4
Ponad 1000	13	1,9	59 358	41,1	32 278	38,0
Razem	700	100,0	144 500	100,0	84 948	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 94

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	515	45,8	11 025	4,5	5 431	4,7
21–50	286	25,4	20 337	8,3	9 621	8,4
51–100	158	14,0	25 249	10,3	11 976	10,4
101–200	74	6,6	28 313	11,5	12 041	10,5
201–500	58	5,2	50 996	20,8	21 898	19,1
501–1000	20	1,8	35 725	14,6	15 290	13,3
Ponad 1000	14	1,2	73 825	30,0	38 630	33,6
Razem	1 125	100,0	245 470	100,0	114 887	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W latach 1900–1904 w przemyśle regionu łódzkiego miał miejsce dalszy proces intensywnego inwestowania. Potwierdzeniem tej opinii był niezwykle dynamiczny przyrost liczby zakładów (z 700 do 1125 firm) oraz wartości produkcji i liczby zatrudnionych (tab. 93 i 94). Przyrost liczby firm obejmował wszystkie grupy wielkości, jednak największy miał miejsce w dwóch pierwszych grupach firm małych. Ich liczba zwiększyła się z 457 do 801 zakładów. W związku z tym proces koncentracji produkcji w przedsiębiorstwach wielkich został nieco zahamowany. W 1904 r. w stosunku do sytuacji z 1900 r. udział zakładów małych w produkcji globalnej zwiększył się z 9,1% do 12,8%, a w zatrudnieniu z 11,7% do 13,1%. Podobnie w grupach zakładów średnich, gdzie ich udział w wartości produkcji zwiększył się z 17,8% do 21,8% oraz w ogólnej liczbie zakładów 20,1% do 20,9%. Wzrósł także udział w produkcji globalnej zakładów dużych z 18,6% do 20,8%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu z 16,8% do 19,1%. Natomiast w grupach przedsiębiorstw wielkich ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 54,5% do 46,6% oraz w zatrudnieniu z 51,4% do 46,9% (tab. 93 i 94).

Tabela 95

Struktura wielkości zakładów w łódzkim okręgu przemysłowym w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	246	27,8	9 004	2,7	3 439	2,5
21–50	264	29,9	18 710	5,6	9 257	6,7
51–100	162	18,3	26 890	8,1	12 552	9,1
101–200	99	11,2	39 750	11,9	16 083	11,6
201–500	65	7,4	62 775	18,8	23 492	17,0
501–1000	26	2,9	52 500	15,7	18 815	13,6
Ponad 1000	22	2,5	124 100	37,2	54 690	39,5
Razem	884	100,0	333 729	100,0	138 328	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r. w przemyśle okręgu łódzkiego wystąpiły zdecydowane procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia. Przede wszystkim zmniejszyła się liczba zakładów o 241 firm z 1125 do 884 przedsiębiorstw. Największy ubytek miał miejsce w grupach zakładów małych, gdzie ich liczba zmniejszyła się z 801 do 510 firm. W związku z tym udział zakładów małych w 1913 r. w stosunku do 1904 r. wyraźnie się obniżył w globalnej wartości produkcji z 12,8% do 8,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,1% do 9,2%. Pewne straty, jednak stosunkowo niewielkie, poniosły również zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji zmniejszył się

z 21,8% do 20%, a w zatrudnieniu z 20,9% do 20,7%. Przedsiębiorstwa duże także wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 20,8% do 18,8% oraz w ogólnej liczbie robotników z 19,1% do 17%. W tej sytuacji jedynie firmy wielkie zdecydowanie zwiększyły swój udział w ogólnej wartości produkcji z 44,6% do 52,9%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu z 46,9% do 53,1% (tab. 94 i 95). Powyższe dane wskazują na wyraźne przyspieszenie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w regionie łódzkim w latach 1904–1913 w przedsiębiorstwach wielkich.

Jak wykazano wyżej w tabelach obejmujących strukturę gałęziową przemysłu okręgu łódzkiego, w regionie tym w całym okresie 1879–1913 dominował przemysł tekstylny. W związku z tym w kolejnych tabelach statystycznych przedstawiono strukturę wielkości zakładów tej gałęzi produkcji przemysłowej w okręgu łódzkim.

Tabela 96

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	291	64,4	4 317	9,7	2 944	13,7
21–50	83	18,3	4 178	9,4	2 563	11,9
51–100	46	10,1	5 523	12,4	3 029	14,1
101–200	19	4,2	5 535	12,4	2 497	11,6
201–500	7	1,5	3 883	8,7	1 875	8,7
501–1000	4	0,9	8 332	18,7	2 608	12,1
Ponad 1000	2	0,4	12 745	28,6	6 002	27,9
Razem	452	100,0	44 513	100,0	21 518	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego w ogólnej liczbie zakładów dominowały firmy małe, które stanowiły 82,7% przedsiębiorstw tekstylnych. Ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 20,1%, a w ogólnej liczbie robotników 25,6%. Zakłady średniej wielkości, które stanowiły 14,4% ogółu firm, skupiały 24,8% wartości produkcji oraz 25,7% zatrudnionych. Przedsiębiorstwa duże, które miały niewielki udział w ogólnej liczbie zakładów – 1,5%, posiadały nieznaczny udział w ogólnej liczbie robotników – 8,7% i podobnie w produkcji – 8,7%. Firmy wielkie, które stanowiły zaledwie 1,3% ogólnej liczby przedsiębiorstw tekstylnych, skupiały 47,3% globalnej wartości produkcji i 40% zatrudnienia. Powyższe dane statystyczne wskazują na zaawansowany proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	161	48,0	3 265	5,9	1 780	6,6
21–50	98	29,3	5 932	10,6	3 284	12,2
51–100	35	10,4	3 325	6,0	2 452	9,0
101–200	21	6,3	4 914	8,8	3 024	11,2
201–500	12	3,6	7 183	12,9	3 603	13,3
501–1000	4	1,2	6 090	10,9	2 898	10,7
Ponad 1000	4	1,2	24 984	44,9	10 000	37,0
Razem	335	100,0	55 693	100,0	27 041	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji w 1879 r. w przemyśle włókienniczym regionu łódzkiego zaszły istotne zmiany. Zdecydowanie zmniejszyła się liczba zakładów tekstylnych z 452 do 335 firm. Przy czym największy spadek odnotowano w grupie pierwszej zakładów małych, których liczba zmniejszyła się z 291 do 161. Likwidacja tak dużej liczby małych firm była następstwem kryzysu ekonomicznego w przemyśle tekstylnym Królestwa Polskiego na początku lat osiemdziesiątych XIX w. W strukturze wielkości zakładów w latach 1879–1884 nastąpiło ograniczenie udziału w produkcji i zatrudnieniu firm małych. W dwóch grupach zakładów małych w tym czasie ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 20,1% do 16,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 25,6% do 18,8%. Z kolei udział zakładów średniej wielkości w produkcji zmniejszył się z 24,8% do 14,8%, a w zatrudnieniu z 25,7% do 20,2%. Przedsiębiorstwa duże zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 8,7% do 12,9% oraz w ogólnej liczbie robotników z 8,7% do 13,3%. Firmy wielkie, których ilość wzrosła z 6 do 8 zakładów, zdecydowanie zwiększyły udział w produkcji z 47,3% do 55,8% oraz w zatrudnieniu z 40% do 47,7% (tab. 96 i 97). Tak więc w latach 1879–1884 proces koncentracji produkcji we włókiennictwie okręgu łódzkiego wyraźnie przyspieszył.

W 1893 r. w stosunku do 1884 r. w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego zaszły dalsze procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich. W dwóch pierwszych grupach firm małych ich udział w produkcji zmniejszył się z 16,5% do 11,1%, podobnie w zatrudnieniu z 18,8% do 11,4%. Zakłady średniej wielkości zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 14,8% do 19,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 20,2% do

20,7%. Wyraźny wzrost udziału w produkcji nastąpił w firmach dużych z 12,9% do 15,1%, a w zatrudnieniu z 13,3% do 16,7%. Przedsiębiorstwa wielkie, których liczba wzrosła z 8 do 23 zakładów, zwiększyły udział w ogólnej liczbie robotników z 47,7% do 51,2%, natomiast w globalnej wartości produkcji nastąpił niewielki spadek z 55,8% do 54,7% (tab. 97 i 98).

Tabela 98

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	141	32,7	2 688	3,5	1 583	3,7
21–50	127	29,5	5 747	7,6	3 272	7,7
51–100	77	17,9	8 384	11,0	4 733	11,1
101–200	36	8,3	6 176	8,1	4 089	9,6
201–500	27	6,3	11 477	15,1	7 106	16,7
501–1000	17	3,9	19 076	25,1	9 430	22,1
Ponad 1000	6	1,4	22 450	29,6	12 428	29,1
Razem	431	100,0	75 998	100,0	42 641	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 99

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	85	18,3	1 120	0,9	1 120	1,4
21–50	172	37,1	7 027	5,3	5 834	7,6
51–100	83	17,9	7 918	6,0	5 911	7,7
101–200	55	11,9	12 899	9,8	8 136	10,6
201–500	39	8,4	23 735	18,1	12 283	16,0
501–1000	17	3,6	19 345	14,7	11 359	14,8
Ponad 1000	13	2,8	59 358	45,2	32 278	41,9
Razem	464	100,0	131 402	100,0	76 921	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego w stosunku do sytuacji z 1893 r. nastąpiły dalsze procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. Zakłady małe zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 11,1% do 6,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,4% do 9%. W firmach średniej wielkości udział w produkcji obniżył się

z 19,1% do 15,8%, a w zatrudnieniu z 20,7% do 18,3%. Zakłady duże zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 15,1% do 18,1%, a jednocześnie odnotowały niewielki spadek w ogólnej liczbie zatrudnionych z 16,7% do 16%. Przedsiębiorstwa wielkie, których liczba wzrosła z 23 do 30 firm, zajęły pozycję dominującą. Ich udział w produkcji wzrósł z 54,7% do 59,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 51,2% do 56,7% (tab. 98 i 99).

Tabela 100

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	182	27,6	4 560	2,1	2 346	2,4
21–50	208	31,5	15 892	7,3	7 037	7,1
51–100	128	19,4	20 664	9,5	9 619	9,6
101–200	62	9,4	23 473	10,8	9 980	10,0
201–500	47	7,1	43 755	20,2	17 845	17,9
501–1000	19	2,9	34 925	16,1	14 290	14,3
Ponad 1000	14	2,1	73 825	34,0	38 630	38,7
Razem	660	100,0	217 094	100,0	99 747	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do danych z 1900 r. nastąpiły kolejne zmiany wskazujące na wyhamowanie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich. Było to niewątpliwie następstwem zwiększenia liczby firm, głównie w grupach małych i średnich zakładów. W związku z tym w dwóch pierwszych grupach firm małych nastąpiło zwiększenie ich udziału w produkcji z 6,2% do 9,4% i w zatrudnieniu z 9% do 9,5%. W grupach zakładów średnich także odnotowano wzrost ich udziału w globalnej wartości produkcji z 15,8% do 20,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 18,3% do 19,6%. Przedsiębiorstwa duże również zwiększyły udział w produkcji z 18,1% do 20,2%, a w zatrudnieniu z 16% do 17,9%. Natomiast zakłady wielkie, mimo wzrostu ich liczby z 30 do 33 firm, poniosły dość istotne straty. W globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa wielkie obniżyły swój udział z 59,9% do 50,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 56,7% do 53% (tab. 99 i 100). Należy jednak dodać, że zakłady wielkie utrzymały dominującą pozycję w strukturze wielkości firm w największym regionie włókienniczym Królestwa Polskiego jakim był okręg łódzki.

W okresie następnych 9 lat do 1913 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego nastąpiło zdecydowane przyspieszenie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich.

W tym czasie liczba zakładów włókienniczych zmniejszyła się o ponad 100 firm z 660 do 553 przedsiębiorstw. Przy czym największy spadek nastąpił w dwóch pierwszych grupach zakładów małych z 390 do 258 firm. Natomiast w grupach przedsiębiorstw wielkich nastąpił wzrost z 33 do 45 zakładów.

Tabela 101

Struktura wielkości zakładów w przemyśle tekstylnym okręgu łódzkiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	82	14,8	1 953	0,7	1 403	1,2
21–50	176	31,8	12 554	4,4	6 226	5,3
51–100	124	22,4	21 713	7,7	9 816	8,4
101–200	76	13,7	28 040	9,9	12 277	10,5
201–500	50	9,1	48 265	17,1	17 760	15,1
501–1000	25	4,6	51 300	18,1	18 015	15,4
Ponad 1000	20	3,6	119 100	42,1	51 790	44,1
Razem	553	100,0	282 925	100,0	117 287	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r., w grupach zakładów małych nastąpiło obniżenie udziału tych firm w globalnej wartości produkcji z 9,4% do 5,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 9,5% do 6,5%. Podobnie w grupach zakładów średniej wielkości ich udział w produkcji zmniejszył się z 20,3% do 17,6%, a w zatrudnieniu z 19,6% do 18,9%. Przedsiębiorstwa duże również poniosły straty i ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 20,2% do 17,1%, a w ogólnym zatrudnieniu z 17,9% do 15,1%. Natomiast firmy wielkie zwiększyły zdecydowanie swój udział w produkcji o ponad 10 punktów z 50,1% do 60,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 53% do 59,5% (tab. 100 i 101).

W całym badanym okresie 1879–1913 w strukturze wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego doszło do stopniowego procesu zdecydowanej koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. Kiedy w 1879 r. firmy małe stanowiły 82,7% ogólnej liczby zakładów, to w 1913 r. już tylko 46,6%. Udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji w 1879 r. wynosił 19,1%, a w 1913 r. 5,1%, w ogólnej liczbie robotników w 1879 r. 25,6%, a w 1913 r. tylko 6,5%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie w 1879 r. stanowiły zaledwie 1,3% ogółu firm tekstylnych, a w 1913 r. już 8,2%. Udział zakładów wielkich w globalnej wartości produkcji w 1879 r. wynosił 47,3%, a w 1913 r. już 60,2%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych w 1879 r. 40% natomiast w 1913 r. już 59,5% (tab. 96 i 101).

Kolejnym, ważnym problemem jest scharakteryzowanie rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu w regionie łódzkim w latach 1879–1913.

Tabela 102

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	10	17,2	639	4,8	612	9,8	115	2,9
1884	14	24,1	418	3,1	379	6,1	144	3,7
1893	38	65,5	1 072	8,0	1 293	20,8	182	4,7
1900	47	81,0	2 949	22,0	2 478	39,9	.	.
1904	131	225,8	6 971	52,1	4 563	73,4	1 554	39,9
1913	58	100,0	13 383	100,0	6 211	100,0	3 894	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884 i 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł metalowo-maszynowy w regionie łódzkim, jak wspomniano wyżej przy okazji omawiania struktury gałęziowej tego okręgu, na początku XX w. zajmował drugą pozycję po włókiennictwie, tak w produkcji, jak również zatrudnieniu. W latach 1879–1913 wartość produkcji zakładów metalowo-maszynowych wzrosła ponad dwudziestokrotnie, liczba robotników ponad dziesięciokrotnie, a liczba KM prawie 34 razy (tab. 102).

Tabela 103

Rozwój przemysłu tekstylnego okręgu łódzkiego w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	452	81,7	44 513	15,7	21 518	18,3	2 456	2,2
1884	335	60,5	55 693	19,7	27 041	23,0	5 013	4,5
1893	431	77,9	75 998	26,8	42 641	36,3	20 124	18,1
1900	464	83,9	131 402	46,4	76 921	65,6	.	.
1904	660	119,3	217 094	76,7	99 747	85,0	72 420	65,2
1913	553	100,0	282 925	100,0	117 287	100,0	111 124	100,0

Źródło: por. tab.102, obliczenia własne.

Przemysł włókienniczy w okręgu łódzkim odgrywał rolę pierwszoplanową, jak wykazano wyżej w całym badanym okresie jego udział w globalnej wartości produkcji całego przemysłu regionu wahał się od 91,6% do 84,8%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych od 87,9% do 84,8%. Tempo rozwoju tej gałęzi produkcji przemysłowej było jednak nieco niższe aniżeli przemysłu metalowo-maszynowego. I tak wartość produkcji włókiennictwa okręgu łódzkiego zwiększyła się

w latach 1879–1913 ponad sześciokrotnie, zatrudnienie ponad pięciokrotnie, a liczba KM ponad czterdzieści pięć razy (tab. 103). Ten ostatni wskaźnik potwierdza znaną tezę o przyspieszonej mechanizacji produkcji tekstylnej na przełomie XIX i XX w.

Tabela 104

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	3	9,3	57	1,6	86	4,8	—	—
1884	3	9,3	126	3,7	158	8,8	—	—
1893	12	37,5	519	15,1	377	21,1	210	6,2
1900	19	59,3	1 622	47,1	970	54,5	.	.
1904	50	156,2	2 694	78,4	1 597	89,7	1 013	29,8
1913	32	100,0	3 437	100,0	1 781	100,0	3 401	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

Przemysł papierniczo-poligraficzny w Łodzi i w regionie łódzkim zaczął się rozwijać w większym tempie dopiero od początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Rozwój tej gałęzi przemysłu był następstwem nie tylko rozwoju innych gałęzi produkcji przemysłowej (np. różnego rodzaju papier do opakowań w przemyśle tekstylnym), ale przede wszystkim rozwoju miasta, w tym zakładów poligraficznych drukujących prasę i książki. W całym okresie 1879–1913 liczba zakładów tej gałęzi produkcji wzrosła prawie jedenaście razy, wartość produkcji zwiększyła się ponad sześćdziesiąt dwa razy, liczba robotników ponad dwudziestokrotnie, a moc maszyn energetycznych liczona w KM ponad szesnaście razy (tab. 104).

Tabela 105

Rozwój przemysłu drzewnego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	5	11,3	180	3,0	85	2,4	—	—
1884	12	27,3	133	2,2	218	6,2	—	—
1893	24	54,5	666	11,3	643	18,4	323	17,3
1900	39	88,6	1 353	22,9	1 246	35,8	.	.
1904	78	177,3	3 693	62,7	3 172	91,1	1 014	54,2
1913	44	100,0	5 888	100,0	3 483	100,0	1 870	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

Rozwój przemysłu drzewnego w regionie łódzkim był ściśle związany z rozbudową miast przemysłowych w tym okręgu. Szczególne przyspieszenie produkcji tej gałęzi przemysłu miało miejsce na przełomie XIX i XX wieku, kiedy niezwykle dynamicznie rozbudowywała się Łódź, jako kilkuset tysięczne miasto. W latach 1879–1913 liczba zakładów przemysłu drzewnego wzrosła prawie dziewięciokrotnie, wartość produkcji zwiększyła się ponad trzydzieści trzy razy, liczba robotników ponad czterdzieści jeden razy, a liczba KM w latach 1893–1913 (brak danych z lat 1879 i 1884) prawie sześciokrotnie (tab. 105).

Tabela 106

Rozwój przemysłu chemicznego w okręgu łódzkim
w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	10	45,5	275	3,1	56	2,6	–	–
1884	10	45,5	114	1,3	50	2,3	6	0,3
1893	14	63,6	256	2,9	100	4,7	25	1,4
1900	9	40,9	1 345	15,2	340	16,1	.	.
1904	27	122,7	4 154	47,1	760	36,0	395	23,1
1913	22	100,0	8 810	100,0	2 109	100,0	1 711	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

Rozwój przemysłu chemicznego w regionie łódzkim do końca XIX wieku był nieznaczny, dopiero inwestycje w produkcję farmaceutyków (Pabianickie Tow. Przemysłu Chemicznego) oraz włókna sztuczne (Tomaszowska Fabryka Sztucznego Jedwabiu) na przełomie XIX i XX wieku przyspieszył produkcję chemiczną. W latach 1879–1913 liczba zakładów chemicznych zwiększyła się nieco ponad dwukrotnie, wartość produkcji wzrosła ponad trzydzieści dwa razy, zatrudnienie ponad trzydzieści osiem razy, a moc w KM ponad trzysta trzydzieści razy (tab. 106).

Przemysł mineralny w regionie łódzkim to przede wszystkim cegielnie oraz huty szkła (największe w Piotrkowie – „Kara” i „Hortensja”). Rozwój tej gałęzi przemysłu związany był bezpośrednio z rozbudową przemysłu włókienniczego, a wraz z nim rozbudową miast przemysłowych w okręgu (Łodzi, Pabianic, Zgierza, Tomaszowa, Zduńskiej Woli, Ozorkowa, Konstantynowa i Aleksandrowa). W latach 1879–1913 liczba zakładów w przemyśle mineralnym wzrosła ponad czterokrotnie, wartość produkcji ponad dziewięciokrotnie, liczba robotników prawie dwunastokrotnie, a moc maszyn energetycznych ponad dziewięćdziesiąt osiem razy (tab. 107).

Tabela 107

Rozwój przemysłu mineralnego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	11	24,4	276	10,6	213	8,5	—	—
1884	16	35,5	342	13,1	745	29,9	—	—
1893	29	64,4	438	16,8	1 004	40,3	5	1,0
1900	48	106,6	981	37,7	1 338	53,8	.	.
1904	56	124,4	2 266	87,1	2 014	80,9	224	45,6
1913	45	100,0	2 602	100,0	2 488	100,0	491	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

Kolejną gałęzią produkcji w regionie łódzkim był przemysł skórzany, którego rozwój był stosunkowo niewielki. Jak wskazano wyżej przy okazji analizy struktury gałęziowej przemysłu okręgu łódzkiego, przemysł skórzany miał raczej śladowy (poniżej 1%) udział w globalnej wartości produkcji oraz zatrudnienia całego przemysłu regionu.

Tabela 108

Rozwój przemysłu skózanego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	7	58,3	268	55,4	58	21,7	—	—
1884	3	25,0	107	22,1	135	50,5	—	—
1893	7	58,3	71	14,7	46	17,2	—	—
1900	6	50,0	356	73,5	94	35,2	—	—
1904	17	141,6	515	106,4	178	66,7	11	5,7
1913	12	100,0	484	100,0	267	100,0	191	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w przemyśle skórzanym okręgu łódzkiego funkcjonowało zaledwie od 6 do 17 zakładów, wartość produkcji w tym czasie wzrosła niespełna dwa razy, a zatrudnienie ponad cztery i pół razy (tab. 108).

Przemysł spożywczy w okręgu łódzkim odgrywał dość ważną rolę, jak wykazano przy okazji interpretacji tabel obejmujących strukturę gałęziową zakłady spożywcze zajmowały w produkcji i zatrudnieniu w poszczególnych latach drugą lub trzecią pozycję po włókiennictwie, zamiennie z przemysłem metalowo-maszynowym. W latach 1879–1913 w przemyśle spożywczym

regionu łódzkiego liczba firm zwiększyła się 2,7 razy, wartość produkcji prawie sześciokrotnie, liczba robotników półtora razy, a moc w KM ponad sześciokrotnie (tab. 109).

Tabela 109

Rozwój przemysłu spożywczego w okręgu łódzkim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	28	36,8	2 095	17,5	1 621	63,4	–	–
1884	58	76,3	3 371	28,3	1 694	66,3	479	16,2
1893	73	96,0	5 882	49,3	1 771	69,3	917	31,0
1900	55	72,3	4 488	37,6	1 526	59,7	.	.
1904	84	110,5	6 952	58,3	1 912	74,8	1 242	42,0
1913	76	100,0	11 925	100,0	2 556	100,0	2 956	100,0

Źródło: por. tab. 102, obliczenia własne.

2.2. Okręg warszawski

Jak wykazano wyżej okręg warszawski w okresie 1879–1913 zajmował drugą pozycję po regionie łódzkim, czasami zamiennie z okręgiem sosnowiecko-częstochowskim trzecią pozycję, w produkcji i zatrudnieniu.

W latach 1879–1913 w przemyśle okręgu warszawskiego liczba zakładów zwiększyła się czterokrotnie, wartość produkcji prawie siedmiokrotnie, liczba robotników nieco ponad pięciokrotnie, natomiast moc maszyn liczona w KM prawie 22 razy (tab. 110).

Tabela 110

Rozwój przemysłu (ogółem) okręgu warszawskiego w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	325	25,1	28 664	14,5	17 509	19,8	1 828	4,6
1884	433	33,4	38 889	19,7	20 617	23,3	3 121	7,9
1893	496	38,3	31 584	16,0	21 681	24,5	3 846	9,8
1900	493	38,0	78 417	39,7	43 142	48,8	.	.
1904	826	63,8	126 617	64,2	63 545	71,8	21 776	55,5
1913	1 295	100,0	197 309	100,0	88 421	100,0	39 244	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893 i 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Ten dynamiczny rozwój przemysłu w regionie warszawskim miał swoje źródło w wielogałęziowej strukturze produkcji przemysłowej, w której nie było jednej dominującej gałęzi przemysłu, jak miało to miejsce w łódzkim okręgu włókienniczym.

W 1879 r. w regionie warszawskim na ogólną liczbę 10 gałęzi przemysłu, w produkcji wyróżniały się przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego, które skupiały 32,6% globalnej wartości produkcji oraz 25,3% ogólnej liczby robotników. Na drugiej pozycji w produkcji był przemysł metalowy skupiający 25,5% ogólnej wartości produkcji oraz 33,4% zatrudnienia. Trzecie miejsce zajmował przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 22,4%, a w ogólnej liczbie robotników 9,3% (tab. 111). Poza tymi trzema gałęziami produkcji przemysłowej, w okręgu warszawskim istotną rolę w 1879 r. odgrywał przemysł hutniczy, który skupiał 5,7% globalnej wartości produkcji i 6,6% zatrudnienia. Piątą gałęzią przemysłu były zakłady produkcji mineralnej (cegielnie, huty szkła), których udział w produkcji wynosił 4%, a w ogólnej liczbie robotników 12,6%. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu na uwagę zasługują jeszcze, przemysł chemiczny, który miał 4% udział w produkcji oraz przemysł drzewny skupiający 4,7% ogółu robotników. Najwyższy udział w ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych liczonej w KM miały zakłady hutnicze, które skupiały 47,6% KM, następnie przemysł metalowo-maszynowy – 37,4% KM oraz zakłady przemysłu skórzanego – 8,8% KM (tab. 111). Powyższe dane statystyczne potwierdzają opinię wyrażoną wyżej, że przemysł w regionie warszawskim, w tym w największym ośrodku tego okręgu w Warszawie miał charakter wielogałęziowy.

Tabela 111

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Hutniczy	3	0,9	1 630	5,7	1 156	6,6	870	47,6
Metalowy	59	18,2	7 298	25,5	5 851	33,4	683	37,4
Tekstylny	11	3,4	354	1,2	321	1,8	.	.
Papierniczy	8	2,5	340	1,2	354	2,0	40	2,1
Drzewny	19	5,8	507	1,8	815	4,7	.	.
Chemiczny	22	6,8	1 144	4,0	337	1,9	18	1,0
Mineralny	38	11,7	1 160	4,0	2 194	12,6	.	.
Skórzaný	62	19,1	6 411	22,4	1 633	9,3	161	8,8
Spożywczy	83	25,5	9 336	32,6	4 420	25,3	56	3,1
Inne	20	6,1	484	1,6	428	2,4	.	.
Razem	325	100,0	28 664	100,0	17 509	100,0	1 828	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Hutniczy	3	0,7	5 167	13,3	1 881	9,1	1 765	56,6
Metalowy	85	19,6	10 277	26,4	7 173	34,8	820	26,3
Tekstylny	28	6,5	1 156	3,0	949	4,6	6	0,2
Papierniczy	9	2,1	302	0,8	377	1,8	54	1,7
Drzewny	18	4,1	716	1,8	763	3,7	.	.
Chemiczny	40	9,2	2 644	6,8	701	3,4	76	2,4
Mineralny	54	12,5	1 139	2,9	2 096	10,2	.	.
Skórzany	59	13,6	5 832	15,0	2 167	10,5	.	.
Spożywczy	101	23,3	11 071	28,5	3 902	18,9	400	12,8
Konfekcyjny	14	3,2	150	0,4	186	0,9	.	.
Inne	22	5,1	435	1,1	422	2,0	.	.
Razem	433	100,0	38 889	100,0	20 617	100,0	3 121	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do 1879 r. w strukturze gałęziowej przemysłu w okręgu warszawskim zaszły pewne niewielkie zmiany. W dalszym ciągu w globalnej wartości produkcji pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, jednak jego udział zmniejszył się z 32,6% do 28,5%. Drugie miejsce w produkcji zajmował, podobnie jak w 1879 r. przemysł metalowo-maszynowy, którego udział wzrósł z 25,5% do 26,4%. Trzecią pozycję w dalszym ciągu zajmował przemysł skórzaný, ale jego udział w produkcji spadł z 22,4% do 15,%. Swoj udział w globalnej wartości produkcji zdecydowanie zwiększył przemysł hutniczy z 5,7% do 13,3%. Wzrost udziału w produkcji odnotować także należy w wypadku produkcji przemysłu chemicznego z 4% do 6,8% oraz w przemyśle włókienniczym z 1,2% do 3%. Z kolei w ogólnej liczbie robotników, podobnie jak w 1879 r. przodował przemysł metalowo-maszynowy, którego udział wzrósł z 33,4% do 34,8%. Drugą pozycję zajmował w dalszym ciągu przemysł spożywczy, jednak jego udział w zatrudnieniu zmniejszył się z 25,3% do 18,9%. Trzecie miejsce zajmował przemysł skórzaný, którego udział w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 9,3% do 10,5%. W dalszym ciągu znaczny udział w zatrudnieniu posiadał przemysł mineralny, który jednak zmniejszył się w stosunku do 1879 r. z 12,6% do 10,2%. Poważny wzrost w ogólnej liczbie robotników okręgu warszawskiego miał miejsce jeszcze w przemyśle hutniczym z 6,6% do 9,1% oraz w przemyśle tekstylnym z 1,8% do 4,6%. W ogólnej liczbie KM, podobnie jak w 1879 r. pierwszą pozycję zajmował przemysł hutniczy, który zwiększył swój udział z 47,6% do 56,6%, na

drugim miejscu plasował się przemysł metalowo-maszynowy, którego udział zmniejszył się z 37,4% do 26,3%. Znaczny wzrost udziału w ogólnej liczbie mocy energetycznej liczonej w KM miał miejsce w przemyśle spożywczym z 3,1% do 12,8% (tab. 111 i 112).

Tabela 113

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	115	23,2	10 181	32,2	7 498	34,6	1 422	37,0
Tekstylny	67	13,5	3 663	11,6	3 226	14,8	200	5,2
Papierniczy	22	4,4	1 079	3,4	1 342	6,2	424	11,0
Drzewny	33	6,7	1 220	3,9	1 532	7,1	158	4,1
Chemiczny	49	9,9	2 324	7,4	923	4,3	153	4,0
Mineralny	35	7,0	878	2,8	1 408	6,5	211	5,5
Skórzany	60	12,1	4 561	14,4	1 861	8,6	427	11,1
Spożywczy	94	18,9	7 364	23,3	3 497	16,1	851	22,1
Inne	21	4,2	314	1,0	394	1,8	.	.
Razem	496	100,0	31 584	100,0	21 681	100,0	3 846	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r. zaszły dość istotne zmiany, przede wszystkim w Warszawie zostały, jak już wspomniano wyżej, zlikwidowane trzy zakłady hutnicze. Pierwszą pozycję w 1893 r. zajmował przemysł metalowy, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 26,4% do 32,2%, w zatrudnieniu z kolei nastąpił niewielki spadek z 34,8% do 34,6%, natomiast zdecydowanie wzrósł udział w ogólnej mocy energetycznej z 26,3% do 37%. Drugie miejsce zajmował przemysł spożywczy, którego udział w produkcji w stosunku do 1884 r. zmniejszył się z 28,5% do 23,3%, w ogólnej liczbie robotników z 18,9% do 16,1%, w ogólnej liczbie KM wzrósł z 12,8% do 22,1%. Trzecią pozycję w globalnej wartości produkcji zajmował przemysł skórzanym, którego udział nieco się zmniejszył z 15% do 14,4%, w zatrudnieniu zakłady skórzane zajmowały czwarte miejsce i ich udział zmniejszył się z 10,5% do 8,6%, z kolei w ogólnej mocy liczonej w KM przemysł skórzany zajmował trzecie miejsce z udziałem 11,1%. Natomiast w zatrudnieniu trzecią pozycję zajmował przemysł tekstylny, którego udział wzrósł z 4,6% do 14,8%, z kolei w produkcji zakłady włókiennicze zajmowały czwartą pozycję, a ich udział w stosunku do 1884 r. wzrósł z 3% do 11,6%. W 1893 r. w stosunku do 1884 r. wzrosły także wskaźniki udziału takich gałęzi jak: przemysł papierniczy, drzewny i chemiczny (tab. 112 i 113).

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	150	30,4	29 766	38,0	17 093	39,6
Tekstylny	58	11,8	12 481	15,9	8 596	19,9
Papierniczy	56	11,3	4 707	6,0	3 471	8,0
Drzewny	29	5,9	2 489	3,1	2 354	5,5
Chemiczny	25	5,1	6 089	7,8	1 789	4,2
Mineralny	41	8,3	2 370	3,0	2 944	6,8
Skórzany	58	11,8	7 809	10,0	2 730	6,3
Spożywczy	76	15,4	12 706	16,2	4 165	9,7
Razem	493	100,0	78 417	100,0	43 142	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. przemysł metalowo-maszynowy w okręgu warszawskim, wyraźnie utrwalił swoją pierwszą pozycję. W stosunku do 1893 r. udział tej gałęzi produkcji przemysłowej w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 23,2% do 30,4%, w globalnej wartości produkcji z 32,2% do 38%, a w zatrudnieniu z 34,6% do 39,6%. Drugie miejsce zajmował przemysł spożywczy, którego udział w produkcji zmniejszył się z 23,3% do 16,2%, w ogólnej liczbie robotników zakłady spożywcze zajmowały w 1900 r. trzecią pozycję, a ich udział spadł z 16,1% do 9,7%. Drugą pozycję w zatrudnieniu zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w stosunku do 1893 r. wzrósł z 14,8% do 19,9%, w globalnej wartości produkcji zakłady tekstylne zajmowały trzecie miejsce, a ich udział wzrósł z 11,6% do 15,9%. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu należy odnotować wzrost udziału w produkcji zakładów chemicznych z 7,4% do 7,8% oraz firm papierniczo-poli-graficznych z 3,4% do 6%. Ponadto przemysł papierniczo-poligraficzny zwiększył swój udział w zatrudnieniu z 6,2% do 8% (tab. 113 i 114).

W 1904 r. w przemyśle okręgu warszawskiego w dalszy ciąg najpo-ważniejszy udział w liczbie zakładów, produkcji, zatrudnieniu oraz mocy w KM miały zakłady metalowo-maszynowe. W stosunku do 1900 r. liczba firm tej gałęzi produkcji zwiększyła się o 107 zakładów, a udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw wzrósł z 30,4% do 31,1%. W globalnej wartości produkcji okręgu przemysł metalowy nieco zmniejszył swój udział z 38% do 34,3%, w ogólnej liczbie zatrudnionych doszło do zwiększenia udziału z 39,6% do 40,3%. Ponadto zakłady metalowe skupiały największy odsetek mocy energetycznej w KM – 34,1%. Na drugiej pozycji w produkcji, podobnie jak w 1900 r. znajdował się przemysł spożywczy, którego udział jednak się zmniejszył z 16,2% do 15%. W ogólnej liczbie robotników zakłady przemysłu

spożywczego zajmowały dopiero czwarte miejsce, a ich udział zmniejszył się z 9,7% do 7,9%. Z kolei w ogólnej mocy energetycznej przemysł spożywczy zajmował trzecią pozycję po gałęzi metalowej i tekstylnej. Przemysł włókienniczy w 1904 r. zajmował drugą pozycję w zatrudnieniu jednak w stosunku do 1900 r. udział tej gałęzi produkcji się zmniejszył z 19,9% do 11%. W globalnej wartości produkcji przemysł tekstylny zajmował trzecie miejsce, ale jego udział w porównaniu do 1900 r. także wyraźnie się zmniejszył z 15,9% do 11,8%. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu wzrosło znaczenie zakładów drzewnych, których udział w produkcji wzrósł z 3,1% do 4,8% oraz przemysłu chemicznego, którego udział zwiększył się z 7,8% do 9,2% (tab. 114 i 115).

Tabela 115

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	257	31,1	43 414	34,3	25 598	40,3	7 420	34,1
Tekstylny	41	4,9	14 903	11,8	7 001	11,0	4 877	22,4
Papierniczy	93	11,3	7 596	6,0	5 345	8,4	2 517	11,6
Drzewny	83	10,0	6 093	4,8	5 659	8,9	916	4,2
Chemiczny	61	7,4	11 665	9,2	2 958	4,7	1 156	5,3
Mineralny	61	7,4	5 122	4,0	4 368	6,9	839	3,9
Skórzany	66	8,0	11 870	9,4	3 118	4,9	789	3,6
Spożywczy	91	11,0	18 978	15,0	5 049	7,9	2 795	12,8
Konfekcyjny	67	8,1	6 886	5,4	4 295	6,8	467	2,1
Inne	6	0,7	90	0,1	154	0,2	.	.
Razem	826	100,0	126 617	100,0	63 545	100,0	21 776	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do 1904 r., w przemyśle regionu warszawskiego pozycję pierwszą utrzymały zakłady metalowe i maszynowe, których udział w globalnej wartości produkcji okręgu nieco się zmniejszył z 34,3% do 32,2%, podobnie w ogólnej liczbie robotników nastąpił spadek udziału z 40,3% do 35,9%. Przemysł metalowy zmniejszył również swój udział w ogólnej liczbie KM z 34,1% do 31,4%. Drugie miejsce w produkcji utrzymał przemysł spożywczy, którego udział wzrósł z 15% do 16,8%. Natomiast na trzeciej pozycji znalazł się przemysł skórzaný, który zdystansował zakłady tekstylne, a jego udział w produkcji wzrósł z 9,4% do 13%. Czwartą pozycję w produkcji zajmował przemysł chemiczny, a jego udział w stosunku do 1904 r. wzrósł z 9,2% do 9,3%. Natomiast włókiennictwo znalazło się dopiero na piątej pozycji, a udział tej gałęzi produkcji przemysłowej w stosunku do 1904 r. zmniejszył się z 11,8% do 8,2% (tab. 115 i 116).

Tabela 116

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu warszawskiego w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	265	20,5	63 466	32,2	31 738	35,9	12 340	31,4
Tekstylny	65	5,0	16 172	8,2	8 965	10,1	6 071	15,5
Papierniczy	160	12,4	11 929	6,0	7 395	8,4	4 714	12,0
Drzewny	72	5,6	6 942	3,5	4 868	5,5	1 167	3,0
Chemiczny	65	5,0	18 337	9,3	4 466	5,1	3 576	9,1
Mineralny	70	5,4	9 058	4,6	6 919	7,8	2 838	7,2
Skórzany	102	7,9	25 634	13,0	7 279	8,2	3 116	7,9
Spożywczy	106	8,2	33 040	16,8	6 709	7,6	4 501	11,5
Konfekcyjny	344	26,5	9 309	4,7	8 710	9,9	655	1,7
Inne	46	3,5	3 425	1,7	1 302	1,5	266	0,7
Razem	1 295	100,0	197 309	100,0	88 421	100,0	39 244	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym ważnym zagadnieniem w badaniach nad rozwojem przemysłu jest analiza struktury wielkości zakładów związana z koncentracją produkcji i zatrudnienia.

Tabela 117

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	184	56,6	5 760	20,0	1 577	9,0
21–50	68	20,9	4 230	14,8	2 161	12,3
51–100	35	10,8	3 491	12,2	2 482	14,2
101–200	23	7,1	4 533	15,8	3 195	18,2
201–500	10	3,1	3 485	12,2	3 018	17,2
501–1000	2	0,6	1 720	6,0	1 413	8,1
Ponad 1000	3	0,9	5 445	19,0	3 663	20,9
Razem	325	100,0	28 664	100,0	17 509	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w strukturze wielkości zakładów okręgu warszawskiego w ogólnej liczbie firm dominowały zakłady małe, które stanowiły 77,5% ogółu przedsiębiorstw. W globalnej wartości produkcji udział zakładów małych wynosił 34,8%, a w ogólnej liczbie robotników 21,3%. Firmy średniej wielkości,

stanowiły 17,9% ogólnej liczby przedsiębiorstw, a ich udział w produkcji wynosił 28%, a w zatrudnieniu 32,4%. Zakłady duże skupiały 12,2% globalnej wartości produkcji i 17,2% ogólnej liczby robotników. Przedsiębiorstwa wielkie, które stanowiły zaledwie 1,5% ogólnej liczby zakładów, posiadały stosunkowo niewielki udział w produkcji – 25% i w zatrudnieniu – 29%. Powyższe dane statystyczne wskazują na niewielką koncentrację produkcji i zatrudnienia w przemyśle regionu warszawskiego w 1879 r. (tab. 117).

Tabela 118

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	251	57,9	6 581	16,9	2 309	11,2
21–50	96	22,2	7 151	18,4	3 185	15,4
51–100	45	10,4	4 042	10,4	2 980	14,5
101–200	22	5,1	3 755	9,7	2 954	14,3
201–500	13	3,0	6 703	17,2	3 881	18,8
501–1000	3	0,7	2 512	6,5	1 623	7,9
Ponad 1000	3	0,7	8 145	20,9	3 685	17,9
Razem	433	100,0	38 889	100,0	20 617	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., w przemyśle okręgu warszawskiego nie zaszły zbyt istotne zmiany. W 1884 r. udział firm małych w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 77,5% do 80,1%, a ich udział w produkcji zwiększył się z 34,8% do 35,3%, podobnie w zatrudnieniu z 21,3% do 26,6%. Z kolei zakłady średniej wielkości wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 28% do 20,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 32,4% do 28,8%. Zwiększyły natomiast swój udział przedsiębiorstwa duże, w produkcji z 12,2% do 17,2%, a w zatrudnieniu z 17,2% do 18,8%. Firmy wielkie nieco zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 25% do 27,4%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych udział ten spadł z 29% do 25,8% (tab. 117 i 118). Powyższe dane wskazują raczej na postępujący proces dekoncentracji produkcji i zatrudnienia. Zapewne był to rezultat inwestowania w tych gałęziach przemysłu, w których przeważały firmy małe (przemysł drzewny, papierniczy i skórzany).

W 1893 r. sytuacja w przemyśle regionu warszawskiego zdecydowanie się zmieniła, bowiem w końcu lat osiemdziesiątych XIX w., zostały zlikwidowane trzy wielkie przedsiębiorstwa hutnicze. W związku z tym struktura wielkości zakładów uległa dość istotnej zmianie. Przede wszystkim przestała istnieć grupa zakładów wielkich zatrudniających średnio ponad 1000 robotników (tab. 119).

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	281	56,7	4 531	14,3	2 595	12,0
21–50	125	25,2	5 201	16,5	4 261	19,7
51–100	51	10,3	5 619	17,8	3 580	16,5
101–200	16	3,2	1 777	5,6	2 233	10,3
201–500	18	3,6	7 949	25,2	5 465	25,2
501–1000	5	1,0	6 507	20,6	3 547	16,3
Razem	496	100,0	31 584	100,0	21 681	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do 1884 r., w strukturze wielkości zakładów, w dalszym ciągu ważną rolę odgrywały firmy małe. Stanowiły one 81,9% ogólnej liczby zakładów, a ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 35,3% do 30,8%, w zatrudnieniu z kolei udział tych firm się zwiększył z 26,6% do 31,7%. Zakłady średniej wielkości wyraźnie zwiększyły udział w produkcji z 20,1% do 23,4%, natomiast w ogólnej liczbie robotników nastąpił spadek udziału z 28,8% do 26,8%. Najwięcej zyskały przedsiębiorstwa duże, których udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 17,2% do 25,2% oraz w zatrudnieniu z 18,8% do 25,2%. Tak więc 18 zakładów dużych, na ogólną liczbę 496 firm, skupiało ponad czwartą część produkcji i ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle całego regionu. Wśród zakładów wielkich pozostała jedynie grupa pierwsza (501–1000), której udział w produkcji w stosunku do 1884 r. zmniejszył się z 27,4% do 20,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 25,8% do 16,3% (tab. 118 i 119). Mimo upadku przemysłu hutniczego w Warszawie, w całym przemyśle okręgu warszawskiego w 1893 r. pojawiły się tendencje koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji w 1893 r. w strukturze wielkości zakładów zaszły istotne zmiany. Przede wszystkim zdecydowanie obniżył się udział zakładów małych w ogólnej liczbie firm przemysłowych w okręgu warszawskim z 81,9% do 62%, podobnie ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 30,8% do 16,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 31,7% do 15,5%. Wzrosło natomiast znaczenie zakładów średniej wielkości, których udział w produkcji zwiększył się z 23,4% do 26,6%, a w zatrudnieniu z 26,8% do 28,5%. Przedsiębiorstwa duże, których liczba wzrosła z 18 do 38 zakładów, zwiększyły udział w produkcji z 25,2% do 27,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 25,2% do 29,5%. Firmy wielkie zdecydowanie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 20,6% do 29,2% oraz w zatrudnieniu

z 16,3% do 26,5%. Łącznie przedsiębiorstwa duże i wielkie w 1900 r. skupiały 56,5% wartości produkcji przemysłu regionu warszawskiego oraz 56% ogólnej liczby robotników (tab. 119 i 120). Powyższe dane wskazują na dalszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich.

Tabela 120

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego
w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	157	31,8	4 106	5,2	1 818	4,2
21–50	149	30,2	9 185	11,7	4 859	11,3
51–100	96	19,5	10 331	13,2	6 864	15,9
101–200	39	7,9	10 469	13,4	5 422	12,6
201–500	38	7,8	21 428	27,3	12 721	29,5
501–1000	11	2,2	13 408	17,1	7 795	18,0
Ponad 1000	3	0,6	9 490	12,1	3 663	8,5
Razem	493	100,0	78 417	100,0	43 142	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w przemyśle okręgu warszawskiego zaszły dalsze zmiany ilościowe. Przede wszystkim nastąpił niezwykle dynamiczny przyrost liczby przedsiębiorstw z 493 do 826 firm.

Tabela 121

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego
w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	345	41,8	8 264	6,5	3 724	5,9
21–50	248	30,0	20 012	15,8	8 634	13,6
51–100	108	13,1	15 036	11,9	8 141	12,8
101–200	59	7,1	17 472	13,8	9 006	14,2
201–500	46	5,6	32 602	25,7	16 555	26,0
501–1000	15	1,8	19 348	15,3	11 037	17,4
Ponad 1000	5	0,6	13 883	11,0	6 448	10,1
Razem	826	100,0	126 617	100,0	63 545	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Ten szybki przyrost liczby zakładów miał miejsce przede wszystkim w grupach przedsiębiorstw małych, średnich i dużych. W związku z tym wzrosło znaczenie firm małych, których udział w ogólnej liczbie zakładów w stosunku do 1900 r. wzrósł z 62% do 71,8%, w globalnej wartości produkcji z 16,9% do 22,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 15,5% do 19,5%. Zakłady średniej wielkości, mimo wzrostu ich liczby, straciły nieco na znaczeniu, a ich udział w produkcji zmniejszył się z 26,6% do 25,7%, a w zatrudnieniu z 28,5% do 27%. Przedsiębiorstwa duże również odnotowały spadek udziału w globalnej wartości produkcji z 27,3% do 25,7% oraz w ogólnej liczbie robotników z 29,5% do 26%. Podobna sytuacja miała miejsce w grupach przedsiębiorstw wielkich, których udział w produkcji zmniejszył się z 29,2% do 26,3% natomiast w zatrudnieniu nastąpił wzrost z 26,5% do 27,5% (tab. 120 i 121). Łącznie zakłady duże i wielkie w 1904 r. skupiały 52% globalnej wartości produkcji, a więc mniej o 4,5 punktów aniżeli w 1900 r., z kolei w ogólnej liczbie robotników było to 53,5%, a więc mniej o 2,5 punktów od danych z 1900 r. (tab. 120 i 121). Mimo spadku udziału firm dużych i wielkich decydowały one o wielkości produkcji i zatrudnienia w regionie warszawskim. Należy jednak zaznaczyć, że proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich w tym okręgu został wyraźnie zahamowany. Wydaje się, że należy to tłumaczyć zdecydowanie wielogałęziową i wielobranżową strukturą przemysłu w tym regionie, gdzie nie było jednej dominującej gałęzi produkcji, jak np. miało to miejsce w okręgu łódzkim.

Tabela 122

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu warszawskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	594	45,9	11 838	6,0	7 143	8,1
21–50	374	28,9	28 221	14,3	13 045	14,8
51–100	155	12,0	28 520	14,5	12 355	14,0
101–200	89	6,9	28 562	14,5	13 264	15,0
201–500	59	4,5	45 068	22,8	20 722	23,4
501–1000	18	1,4	33 800	17,1	12 422	14,0
Ponad 1000	6	0,4	21 300	10,8	9 470	10,7
Razem	1 295	100,0	197 309	100,0	88 421	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w stosunku do sytuacji w 1904 r., w przemyśle okręgu warszawskiego nastąpił dynamiczny przyrost liczby przedsiębiorstw, wartości produkcji i zatrudnienia. Jednak w strukturze wielkości zakładów nie nastąpiły

istotne zmiany. Firmy małe w dalszym ciągu skupiały ponad 20% produkcji i ogółu zatrudnionych, a ich udział w stosunku do 1904 r. w globalnej wartości produkcji nieco się zmniejszył z 22,3% do 20,3%, natomiast w zatrudnieniu wzrósł z 19,5% do 22,9%. Zakłady średniej wielkości zyskały na znaczeniu, a ich udział w produkcji wzrósł z 25,7% do 29%, a w ogólnej liczbie robotników z 27% do 29%. Z kolei przedsiębiorstwa duże poniosły niewielkie straty, ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 25,7% do 22,8%, a w zatrudnieniu z 26% do 23,4%. Firmy wielkie w 1913 r. nieco poprawiły swoją sytuację produkcji, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 26,3% do 27,9%, a z kolei w ogólnej liczbie robotników zmniejszył się z 27,5% do 24,7% (tab. 121 i 122). Powyższe dane statystyczne wskazują na utrzymanie do końca badanego okresu wielogałęziowej struktury przemysłu okręgu warszawskiego bez dominacji jednej gałęzi produkcji. Ta sytuacja nie sprzyjała procesowi koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich.

Kolejnym ważnym zagadnieniem badawczym był rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim w latach 1879–1913.

Tabela 123

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w okręgu warszawskim
w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	59	22,2	7 718	12,1	6 011	18,9	683	5,5
1884	85	32,1	10 277	16,2	7 173	22,6	820	6,6
1893	115	43,4	10 181	16,0	7 498	23,6	1 422	11,5
1900	150	56,6	29 766	46,9	17 093	53,8	.	.
1904	257	97,0	43 414	68,4	25 598	80,6	7 420	60,1
1913	265	100,0	63 466	100,0	31 738	100,0	12 340	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł metalowo-maszynowy w okręgu warszawskim należał do jednej z głównych gałęzi produkcji. W latach 1879–1913 liczba zakładów wzrosła ponad czterokrotnie z 59 do 265 firm. Wartość produkcji zakładów metalowo-maszynowych zwiększyła się w tym czasie ponad ośmiokrotnie z 7,7 mln rb do 63,4 mln rb. Zatrudnienie wzrosło ponad pięciokrotnie z 6011 do 31 738 osób, a moc maszyn i innych urządzeń energetycznych zwiększyła się ponad osiemnaście razy z 683 KM do 12340 KM (tab. 123).

Tabela 124

Rozwój przemysłu tekstylnego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	11	16,9	354	2,2	321	3,5	.	.
1884	28	43,1	1 156	7,1	949	10,6	6	0,1
1893	67	103,0	3 663	22,6	3 226	35,9	200	3,3
1900	58	89,2	12 481	77,2	8 596	95,9	.	.
1904	41	63,1	14 903	92,1	7 001	78,1	4 877	80,3
1913	65	100,0	16 172	100,0	8 965	100,0	6 071	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 rozwój przemysłu włókienniczego w regionie warszawskim był bardzo dynamiczny. Liczba zakładów przemysłowych wzrosła w tym czasie prawie sześciokrotnie z 11 do 65 firm, wartość produkcji zwiększyła się ponad czterdzieści pięć razy z 354 tys. rb do ponad 16 mln rb, liczba robotników ponad dwadzieścia osiem razy z 321 do 8965 osób, a moc maszyn i urządzeń energetycznych w latach 1893–1913 ponad trzydziestokrotnie z 200 KM do 6071 KM (tab. 124).

Tabela 125

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	8	5,0	340	2,8	354	4,8	40	0,8
1884	9	5,6	302	2,5	377	5,1	54	1,1
1893	22	13,7	1 079	9,0	1 342	18,1	424	8,9
1900	56	35,0	4 707	39,4	3 471	46,9	.	.
1904	93	58,1	7 596	63,7	5 345	72,3	2 517	53,4
1913	160	100,0	11 929	100,0	7 395	100,0	4 714	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu papierniczo-poligraficznego w okręgu warszawskim również miał dynamiczny przebieg, szczególnie od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. W badanym okresie liczba zakładów w tej gałęzi produkcji przemysłowej wzrosła dwudziestokrotnie z 8 do 160 przedsiębiorstw. W latach

1879–1913 wartość produkcji zwiększyła się ponad trzydzieści pięć razy z 340 tys. rb do 11,9 mln rb, zatrudnienie w tej gałęzi przemysłu powiększyło się ponad dwudziestokrotnie z 354 do 7395 osób, natomiast liczba KM wzrosła sto dwadzieścia pięć razy (tab. 125).

Kolejną gałęzią przemysłu był przemysł drzewny, którego rozwój był ściśle związany z rozbudową wszystkich gałęzi przemysłu, przyspieszonym procesem urbanizacji na przełomie XIX i XX wieku, jak również z rozbudową kolejnictwa.

Tabela 126

Rozwój przemysłu drzewnego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	19	26,4	507	7,3	815	16,7	.	.
1884	18	25,0	716	10,3	763	15,6	.	.
1893	33	45,8	1 220	17,6	1 532	31,5	158	13,5
1900	29	40,3	2 489	35,8	2 354	48,3	.	.
1904	83	115,3	6 093	87,8	5 659	116,2	916	78,5
1913	72	100,0	6 942	100,0	4 868	100,0	1 167	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 liczba zakładów w przemyśle drzewnym okręgu warszawskiego wzrosła prawie czterokrotnie z 19 do 72 firm, wartość produkcji w tym czasie zwiększyła się ponad trzynaście i pół razy z 507 tys. rb do 6,9 mln rb, liczba robotników prawie sześciokrotnie z 815 do 4868 osób, a moc liczona w KM ponad siedmiokrotnie ze 158 KM do 1167 KM (tab. 126).

Tabela 127

Rozwój przemysłu chemicznego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	22	33,8	1 144	6,2	337	7,5	18	0,5
1884	40	61,5	2 644	14,4	701	15,7	76	2,1
1893	49	75,4	2 324	12,6	923	20,7	153	4,3
1900	25	38,4	6 089	33,2	1 789	40,0	.	.
1904	61	93,8	11 665	63,6	2 958	66,2	1 156	32,3
1913	65	100,0	18 337	100,0	4 466	100,0	3 576	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 liczba zakładów przemysłu chemicznego w regionie warszawskim wzrosła prawie trzykrotnie z 22 do 65 firm. W tym czasie wartość produkcji w tej gałęzi przemysłu zwiększyła się ponad szesnastokrotnie z 1,1mln rb do 18,3 mln rb. Zatrudnienie w latach 1879–1913 powiększyło się ponad trzynastokrotnie z 337 do 4466 osób, a moc w KM wzrosła dwiesięć razy z 18 KM do 3576 KM (tab. 127).

W latach 1879–1913 w przemyśle mineralnym okręgu warszawskiego liczba zakładów zwiększyła się z 38 do 70 firm. W tym czasie wartość produkcji zakładów tej gałęzi przemysłu wzrosła prawie ośmiokrotnie z 1,1mln rb do 9 mln rb, a liczba zatrudnionych zwiększyła się ponad trzykrotnie z 2194 do 6919 osób. Największy wzrost miał miejsce w liczbie mocy energetycznej, która powiększyła się w latach 1893–1913 ponad trzynastokrotnie z 211 KM do 2838 KM (tab. 128). Ten ostatni wskaźnik świadczy o szybkiej modernizacji techniczno-technologicznej tej gałęzi przemysłu.

Tabela 128

Rozwój przemysłu mineralnego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	38	54,3	1 160	12,8	2 194	31,7	—	—
1884	54	77,1	1 139	12,6	2 096	30,3	—	—
1893	35	50,0	878	9,7	1 408	20,3	211	7,4
1900	41	58,6	2 370	26,2	2 944	42,5	.	.
1904	61	87,1	5 122	56,5	4 368	63,1	839	29,5
1913	70	100,0	9 058	100,0	6 919	100,0	2 838	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 129

Rozwój przemysłu skórzanego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	62	60,8	6 411	25,0	1 633	22,4	161	5,2
1884	59	57,8	5 832	22,7	2 167	29,8	.	.
1893	60	58,8	4 561	17,8	1 861	25,5	427	13,7
1900	58	56,8	7 809	30,4	2 730	37,5	.	.
1904	66	64,7	11 870	46,3	3 118	42,8	789	25,3
1913	102	100,0	25 634	100,0	7 279	100,0	3 116	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w przemyśle skórzanym regionu warszawskiego liczba zakładów zwiększyła się z 62 do 102 firm. W tym czasie wartość produkcji wzrosła czterokrotnie z 6,4 mln rb do 25,6 mln rb, a liczba robotników prawie pięciokrotnie z 1633 do 7279 osób. Warto zauważyć, że szczególne przyspieszenie produkcji i zatrudnienia miało miejsce na początku XX wieku. Liczba KM w tych latach zwiększyła się ponad dziewiętnastokrotnie ze 161 KM do 3116 KM (tab. 129).

Tabela 130

Rozwój przemysłu spożywczego w okręgu warszawskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	83	78,3	9 336	28,2	4 420	65,9	56	1,2
1884	101	95,2	1 1071	33,5	3 902	58,1	400	8,9
1893	94	88,6	7 364	22,2	3 497	52,1	851	18,9
1900	76	71,7	12 706	38,4	4 165	62,1	—	—
1904	91	85,8	18 978	57,4	5 049	75,2	2 795	62,1
1913	106	100,0	33 040	100,0	6 709	100,0	4 501	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego liczba zakładów zwiększyła się z 83 do 106 firm, wartość produkcji wzrosła ponad trzykrotnie z 9,3 mln rb do 33 mln rb, liczba robotników ponad półtora razy z 4420 do 6709 osób. Największy wzrost miał miejsce w ogólnej mocy energetycznej, bo ponad osiemdziesięciokrotny z 56 KM do 4501 KM (tab. 130). Przemysł spożywczy był drugą po przemyśle metalowo-maszynowym, gałęzią produkcji, która osiągnęła w latach 1879–1913 najwyższy wzrost wartości produkcji. Niewątpliwie decydowały o tym warunki rynkowe jakie tworzyła największa w Królestwie Polskim aglomeracja warszawska.

Tabela 131

Rozwój przemysłu konfekcyjnego w okręgu warszawskim w latach 1884–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1884	14	4,0	150	1,6	186	2,1	—	—
1904	67	19,5	6 886	73,9	4 295	49,3	467	71,3
1913	344	100,0	9 309	100,0	8 710	100,0	655	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu konfekcyjnego (produkcja fabryczna odzieży, kapeluszy, sztucznych kwiatów, galanterii skórzaney) jako odrębna gałąź produkcji przemysłowej wyodrębniła się z rzemiosła dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w., stąd niepełne dane dla badanego okresu 1879–1913. W latach 1884–1913 liczba zakładów konfekcyjnych zwiększyła się w regionie warszawskim dwadzieścia pięć razy z 14 do 344 firm. W tym czasie wartość produkcji wzrosła ponad sześćdziesiąt dwa razy ze 150 tys. rb do 9,3 mln rb, liczba robotników zwiększyła się ponad czterdzieści siedem razy (tab. 131).

Ważnym problemem w badaniach nad rozwojem przemysłu regionu warszawskiego jest struktura wielkości zakładów oraz koncentracja produkcji i zatrudnienia w najważniejszych gałęziach produkcji, a mianowicie w przemyśle metalowo-maszynowym i spożywczym.

Tabela 132

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	18	30,6	227	3,1	214	3,6
21–50	15	25,4	478	6,5	471	7,8
51–100	12	20,3	839	11,5	767	12,8
101–200	7	11,8	981	13,4	893	14,8
201–500	5	8,5	1 523	20,9	1 489	24,8
501–1000	1	1,7	650	8,9	517	8,6
Ponad 1000	1	1,7	2 600	36,3	1 500	27,6
Razem	59	100,0	7 298	100,0	5 851	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego zaznaczyła się wyraźna dominacja firm dużych i wielkich, które skupiały łącznie ponad 66% globalnej wartości produkcji oraz 61% ogólnej liczby robotników (tab. 132).

W 1884 r. w stosunku do sytuacji w 1879 r., w strukturze wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym nastąpiły stosunkowo niewielkie zmiany. W dwóch pierwszych grupach zakładów małych wzrósł ich udział w globalnej wartości produkcji z 9,6% do 13,4%, a w zatrudnieniu z 12,4% do 15,4%. W kolejnych dwóch grupach zakładów średniej wielkości nastąpił widoczny spadek udziału w produkcji z 24,9% do 17,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 27,6% do 23,2%. Przedsiębiorstwa duże zdecydowanie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 20,9% do 34,7%,

a w zatrudnieniu z 24,8% do 34,9%. Natomiast udział firm wielkich wyraźnie się zmniejszył, w produkcji z 45,2% do 34,1%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 36,2% do 26,4% (tab. 132 i 133). Powyższe dane statystyczne wskazują na dekoncentrację produkcji w tej gałęzi przemysłu w 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r.

Tabela 133

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	33	38,8	460	4,5	317	4,4
21–50	23	27,0	914	8,9	792	11,0
51–100	14	16,5	1 079	10,5	964	13,4
101–200	5	5,9	754	7,3	703	9,8
201–500	8	9,4	3 565	34,7	2 505	34,9
501–1000	1	1,2	900	8,8	521	7,3
Ponad 1000	1	1,2	2 605	25,3	1 371	19,1
Razem	85	100,0	10 277	100,0	7 173	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 134

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	52	45,2	473	4,6	573	7,6
21–50	33	28,7	883	8,7	1 124	15,0
51–100	14	12,2	821	8,1	968	12,9
101–200	5	4,4	546	5,4	720	9,6
201–500	9	7,8	4 556	44,7	3 017	40,3
501–1000	2	1,7	2 902	28,5	1 096	14,6
Razem	115	100,0	10 181	100,0	7 498	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego, mimo zwiększenia liczby zakładów z 85 do 115 firm, produkcja i zatrudnienie pozostały na zbliżonym poziomie w stosunku do 1884 r. W strukturze wielkości zakładów firmy małe utrzymały poziom udziału w globalnej wartości produkcji 13,3% (w 1884 r. 13,4%), a wyraźnie zwiększył się w ogólnym zatrudnieniu

z 15,4% do 22,6%. Z kolei udział zakładów średniej wielkości w produkcji zmniejszył się z 17,8% do 13,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 23,2% do 22,5%. Zdecydowanie wzrósł natomiast udział przedsiębiorstw dużych, w globalnej wartości produkcji z 34,7% do 44,7%, a w zatrudnieniu z 34,9% do 40,3%. Wśród firm wielkich pozostała jedynie pierwsza grupa wielkości (501–1000), której udział w stosunku do 1884 r. wyraźnie się zmniejszył z 34,1% do 28,5%, a w ogólnym zatrudnieniu z 26,4% do 14,6% (tab. 133 i 134). Łącznie zakłady duże i wielkie w 1893 r. zdominowały produkcję skupiając ponad 73% wartości produkcji oraz 54,9% ogólnej liczby robotników.

Tabela 135

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	42	28,0	622	2,1	542	3,2
21–50	43	28,7	1 848	6,2	1 366	8,0
51–100	32	21,3	2 923	9,8	2 324	13,6
101–200	10	6,7	1 964	6,6	1 471	8,6
201–500	15	10,0	8 295	27,9	5 169	30,2
501–1000	6	4,0	7 007	23,5	3 906	22,9
Ponad 1000	2	1,3	7 107	23,9	2 315	13,5
Razem	150	100,0	29 766	100,0	17 093	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w przemyśle metalowo-maszynowym regionu warszawskiego nastąpiły zdecydowane zmiany w kierunku koncentracji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. W stosunku do sytuacji z 1893 r. zakłady małe wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 13,3% do 8,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 22,6% do 11,2%. W grupach zakładów średniej wielkości sytuacja zmieniła się w produkcji a w zatrudnieniu pozostała w zasadzie bez większych zmian. Udział firm średniej wielkości w globalnej wartości produkcji w 1900 r. w stosunku do danych z 1893 r. zwiększył się z 13,5% do 16,4%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się zmniejszył z 22,5% do 22,2%. Z kolei przedsiębiorstwa duże w stosunku do danych z 1893 r. zdecydowanie straciły na znaczeniu. Ich udział w produkcji zdecydowanie się zmniejszył z 44,7% do 27,9%, podobnie w zatrudnieniu nastąpił spadek udziału z 40,3% do 30,2%. Powyższa sytuacja została spowodowana znacznym przyrostem firm wielkich, kiedy w 1893 r.

funkcjonowały jedynie dwa wielkie przedsiębiorstwa to w 1900 r. było ich już osiem. Udział zakładów wielkich w globalnej wartości produkcji zdecydowanie się zwiększył z 28,5% do 47,4%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych wzrósł z 14,6% do 36,4% (tab. 134 i 135). W 1900 r. przedsiębiorstwa wielkie, mimo iż nie przekroczyły wskaźnika 50% udziału w produkcji i zatrudnieniu, to jednak skupiały największy odsetek wartości produkcji i liczby zatrudnionych. Można więc postawić tezę, że w 1900 r. w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego proces koncentracji był już zaawansowany.

Tabela 136

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	108	42,0	1 867	4,3	1 262	4,9
21–50	67	26,1	3 663	8,4	2 436	9,5
51–100	33	12,8	3 730	8,6	2 514	9,8
101–200	20	7,8	4 918	11,3	3 192	12,5
201–500	18	7,0	10 388	23,9	6 977	27,3
501–1000	9	3,5	10 848	25,0	6 817	26,6
Ponad 1000	2	0,8	8 000	18,5	2 400	9,4
Razem	257	100,0	43 414	100,0	25 598	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do sytuacji w 1900 r. w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego zdecydowanie zwiększyła się liczba zakładów ze 150 do 257. Najwyższy przyrost liczby przedsiębiorstw miał miejsce w dwóch pierwszych grupach zakładów małych, ogółem z 85 do 175 firm. W związku z tym udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji, w stosunku do 1900 r., wyraźnie wzrósł z 8,3% do 12,7%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 11,2% do 14,4%. Zakłady średniej wielkości również zwiększyły swój udział w produkcji z 16,4% do 19,9%, z kolei w ogólnym zatrudnieniu udział tych firm wzrósł nieznacznie z 22,2% do 22,3%. Nastąpił natomiast dalszy spadek znaczenia przedsiębiorstw dużych, które zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 27,9% do 23,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 30,2% do 27,3%. Spadek udziału w produkcji odnotować należy także w grupach zakładów wielkich z 47,4% do 43,5% oraz w zatrudnieniu, choć nieznaczny, z 36,4% do 36% (tab. 135 i 136). Powyższe dane statystyczne wskazują na wyraźny proces dekoncentracji produkcji, który był następstwem wzmożonego procesu inwestowania w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w zakłady małe i średnie.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	47	17,7	1 234	1,9	792	2,5
21–50	110	41,5	6 737	10,6	3 785	11,9
51–100	49	18,5	7 150	11,3	3 935	12,4
101–200	28	10,6	7 835	12,3	4 086	12,9
201–500	18	6,8	13 010	20,6	6 520	20,5
501–1000	9	3,4	11 700	18,4	6 100	19,2
Ponad 1000	4	1,5	15 800	24,9	6 520	20,6
Razem	265	100,0	63 466	100,0	31 738	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1904–1913 w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu warszawskiego liczba zakładów zwiększyła się z 257 do 265 firm. Jednak w odróżnieniu od lat 1900–1904 spadła, właściwie gwałtownie liczba zakładów w pierwszej grupie firm małych ze 108 do 47, natomiast zwiększyła się liczba zakładów drugiej grupy firm małych i zakładów średniej wielkości. W związku z tym pierwsze dwie grupy zakładów małych w zasadzie nie zmieniły swojego udziału w produkcji, który nieznacznie się zmniejszył z 12,7% do 12,5%, a w zatrudnieniu udział pozostał na poziomie 14,4%. Z kolei zakłady średniej wielkości wyraźnie zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 19,9% do 23,6% oraz w ogólnej liczbie robotników z 22,3% do 25,3%. Przedsiębiorstwa duże z kolei odnotowały spadek udziału w produkcji z 25 do 20,6%, a w zatrudnieniu z 27,3% do 20,5%. Zakłady wielkie nieco zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 43,5% do 43,3%, a w ogólnej liczbie robotników zdecydowanie zwiększyły udział z 36% do 39,8% (tab. 136 i 137). Powyższe dane statystyczne wskazują na dość wyraźne wyhamowanie procesu koncentracji w przemyśle metalowo-maszynowym w regionie warszawskim na początku XX wieku.

W 1879 r. przemysł spożywczy, który w tym czasie pod względem wartości produkcji zajmował pierwszą pozycję wśród wszystkich gałęzi przemysłu w okręgu warszawskim, wyróżniał się w strukturze wielkości zakładów, dominacją firm małych. Zakłady małe skupiały 51,2% globalnej wartości produkcji firm spożywczych oraz 20,4% ogólnej liczby robotników. Przedsiębiorstwa średniej wielkości z kolei posiadały niewielki udział w produkcji sięgający 12,3% oraz w zatrudnieniu 17,5%. Firmy duże skupiały zaledwie 6,1% globalnej wartości produkcji oraz 13,2% ogółu zatrudnionych. Natomiast przedsiębiorstwa

wielkie (funkcjonowała w 1879 r. jedynie grupa największa) zajmowały drugą pozycję po zakładach małych, skupiając 30,4% produkcji oraz pierwszą pozycję w ogólnej liczbie robotników, skupiając 48,9% ogółu zatrudnionych w przemyśle spożywczym (tab. 138).

Tabela 138

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	55	66,3	2 908	31,1	378	8,6
21–50	17	20,5	1 874	20,1	522	11,8
51–100	3	3,6	411	4,4	240	5,4
101–200	4	4,8	733	7,9	537	12,1
201–500	2	2,4	565	6,1	580	13,2
Ponad 1000	2	2,4	2 845	30,4	2 163	48,9
Razem	83	100,0	9 336	100,0	4 420	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Powyższe dane statystyczne potwierdzają charakterystyczną cechę przemysłu spożywczego, w którym największą liczbę zakładów reprezentowały firmy małe zatrudniające od 5 do 50 robotników. Natomiast zakłady średniej wielkości były raczej nieliczne, a w związku z tym ich udział tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu był niewielki.

Tabela 139.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	63	62,5	3 141	28,4	439	11,2
21–50	23	22,9	3 701	33,4	715	18,3
51–100	8	7,9	1 201	10,8	533	13,7
101–200	5	4,9	956	8,6	596	15,3
501–1000	1	0,9	385	3,5	504	12,9
Ponad 1000	1	0,9	1 687	15,3	1 115	28,6
Razem	101	100,0	11 071	100,0	3 902	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., zakłady małe zdecydowanie potwierdziły swoją dominującą pozycję w produkcji, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 51,2% do 61,8%, w ogólnej liczbie robotników z 20,4% do 29,5%. Firmy średniej wielkości także zwiększyły swój udział w produkcji z 12,3% do 19,4%, a w zatrudnieniu z 17,5% do 29%. W 1884 r. nie funkcjonowały zakłady duże, a dwa przedsiębiorstwa wielkie wyraźnie zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 30,4% do 18,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 48,9% do 41,5% (tab. 138 i 139).

Tabela 140

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	65	69,1	1 771	24,0	545	15,6
21–50	15	15,9	1 657	22,5	453	12,9
51–100	9	9,6	2 008	27,3	658	18,8
101–200	1	1,1	130	1,8	135	3,9
201–500	3	3,2	713	9,7	826	23,6
501–1000	1	1,1	1 085	14,7	880	25,2
Razem	94	100,0	7 364	100,0	3 497	100,0

Źródło: UFFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w stosunku do sytuacji w 1884 r. nastąpiły dość istotne zmiany. Przede wszystkim zmniejszyła się liczba zakładów, ich wartość produkcji, jak również liczba zatrudnionych robotników. Ponadto w strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu w produkcji pierwszoplanową pozycję zajmowały firmy małe, których udział w globalnej wartości produkcji jednak wyraźnie się obniżył z 61,8% do 46,5%, a w zatrudnieniu nieznacznie z 29,5% do 28,5%. Zakłady średniej wielkości zdecydowanie zwiększyły swój udział w produkcji z 19,4% do 29,1%, a w ogólnej liczbie robotników udział tych firm zmniejszył się z 29% do 22,7%. Z kolei przedsiębiorstwa duże (ta grupa 201–500 nie występowała w 1884 r.) skupiały 9,7% globalnej wartości produkcji oraz 23,6% zatrudnienia. Zakłady wielkie zmniejszyły swój udział w stosunku do 1884 r., w produkcji z 18,8% do 14,7%, a w ogólnym zatrudnieniu z 41,5% do 25,2% (tab. 139 i 140).

W 1900 r., w stosunku do sytuacji w 1893 r., w strukturze wielkości zakładów wystąpiły dalsze zmiany w udziale w produkcji i zatrudnieniu poszczególnych grup wielkości. Firmy małe zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 46,5% do 38,8%, a w ogólnej liczbie robotni-

ków z 28,5% do 25,9%. Zdecydowanie zyskały zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji wzrósł z 29,1% do 45,8%, a w zatrudnieniu z 22,7% do 42,1%. Firmy duże zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 9,7% do 6,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 23,6% do 15,2%. Podobnie przedsiębiorstwa wielkie zmniejszyły udział w produkcji z 14,7% do 9,2% oraz w zatrudnieniu z 25,2% do 16,8% (tab. 140 i 141). Powyższe dane statystyczne wskazują na zdecydowany wzrost znaczenia zakładów średniej wielkości, co w przemyśle spożywczym było dość typowe.

Tabela 141

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	31	40,8	1 327	10,4	278	6,7
21–50	23	30,3	3 606	28,4	799	19,2
51–100	13	17,1	2 355	18,6	891	21,4
101–200	6	7,9	3 453	27,2	863	20,7
201–500	2	2,6	794	6,2	632	15,2
501–1000	1	1,3	1 171	9,2	702	16,8
Razem	76	100,0	12 706	100,0	4 165	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 142

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	42	46,1	1 541	8,1	363	7,2
21–50	26	28,6	6 428	33,9	854	16,9
51–100	10	11,0	2 464	13,0	792	15,7
101–200	10	11,0	6 085	32,1	1 495	29,6
201–500	2	2,2	1 260	6,6	785	15,5
501–1000	1	1,1	1 200	6,3	760	15,1
Razem	91	100,0	18 978	100,0	5 049	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze wielkości zakładów w przemyśle spożywczym regionu warszawskiego, w zasadzie utrzymała się sytuacja z 1900 r. Zakłady małe nieco zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 38,8% do 42%,

a w ogólnej liczbie robotników z kolei zmniejszyły z 25,9% do 24,1%. Firmy średniej wielkości w dalszym ciągu posiadały największy udział w produkcji 45,1% (w 1900 r. – 45,8%), a w zatrudnieniu zdecydowanie zwiększyły z 42,1% do 45,3%. Natomiast przedsiębiorstwa duże w niewielkim stopniu zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 6,2% do 6,6%, a w zatrudnieniu z 15,2% do 15,5%. Zakłady wielkie poniosły dalsze straty, ich udział w produkcji spadł z 9,2% do 6,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 16,8% do 15,1% (tab. 141–142).

Tabela 143

Struktura wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	50	47,2	2 887	8,7	484	7,2
21–50	26	24,5	6 433	19,5	902	13,4
51–100	13	12,3	3 430	10,4	1 115	16,6
101–200	10	9,4	5 230	15,8	1 473	22,0
201–500	5	4,7	8 060	24,4	1 385	20,7
501–1000	2	1,9	7 000	21,2	1 350	20,1
Razem	106	100,0	33 040	100,0	6 709	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w stosunku do sytuacji w 1904 r. zaszły kolejne zmiany. Zakłady małe zdecydowanie straciły poziom swego udziału w produkcji z 42% do 28,2%, a w zatrudnieniu z 24,1% do 20,6%. Firmy średniej wielkości poniosły zdecydowane straty udziału w globalnej wartości produkcji z 45,1% do 26,2% oraz w ogólnej liczbie robotników z 45,3% do 38,6%. Zyskały natomiast przedsiębiorstwa duże, których udział w produkcji wzrósł z 6,6% do 24,4% oraz w zatrudnieniu z 15,5% do 20,7%. Wyraźny wzrost udziału odnotować można także w grupie zakładów wielkich, w globalnej wartości produkcji z 6,3% do 21,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 15,1% do 20,1% (tab. 142 i 143). Powyższe dane statystyczne wskazują na brak w przemyśle spożywczym okręgu warszawskiego w całym badanym okresie lat 1879–1913 zdecydowanej koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich. Niewątpliwie decydowała o tym struktura branżowa tej gałęzi produkcji, bowiem w wielu branżach przeważały zakłady małe i średnie.

2.3. Okręg sosnowiecko-częstochowski

Okręg sosnowiecko-częstochowski, jak wspomniano wyżej, kształtował się nieco później aniżeli region łódzki i region warszawski. Jak wiadomo w części południowej tego okręgu w takich ośrodkach jak Dąbrowa Górnicza i Będzin już w latach dwudziestych XIX w. powstawały dzięki inwestycjom rządowym Królestwa Polskiego huty i kopalnie, ale rozwój w miarę nowoczesnego przemysłu ciężkiego, maszynowego, a także włókiennictwa, przemysłu chemicznego i papierniczego wiąże się z inwestycjami kapitału prywatnego (krajowego i zagranicznego) w okresie od drugiej połowy lat siedemdziesiątych XIX w. W regionie tym na przełomie XIX i XX w. najważniejszą rolę w rozwoju przemysłu odgrywały takie ośrodki, jak Będzin, Dąbrowa Górnicza, Częstochowa, Zawiercie i Sosnowiec.

Tabela 144

Rozwój przemysłu (ogółem) w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	145	44,5	13 664	7,9	14 511	15,6	5 558	3,3
1884	158	48,4	26 468	14,7	21 048	22,7	14 547	8,8
1893	196	60,1	44 012	24,8	38 939	41,9	33 695	19,9
1900	314	96,3	93 924	53,1	61 400	66,1	40 671	24,1
1904	295	90,4	116 613	65,7	74 124	79,8	83 446	49,4
1913	326	100,0	177 328	100,0	92 842	100,0	168 962	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w regionie sosnowiecko-częstochowskim liczba zakładów zwiększyła się ponad dwukrotnie ze 145 do 326 firm. Globalna wartość produkcji wszystkich gałęzi przemysłu wzrosła w tym czasie ponad dwunastokrotnie z 13,6 mln rb do 177,3 mln rb, a liczba robotników zwiększyła się ponad sześciokrotnie z 14 511 do 92 842 osób. Najwyższy wzrost miał miejsce w mocy energetycznej maszyn i urządzeń, która zwiększyła się ponad trzydziestokrotnie z 5558 KM do 168 962 KM (tab. 144). Powyższe dane statystyczne wskazują na bardzo dynamiczny rozwój przemysłu w regionie sosnowiecko-częstochowskim.

Ten dynamiczny rozwój był niewątpliwie związany ze strukturą gałęziową przemysłu tego okręgu. W strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego ważną rolę odgrywały gałęzie przemysłu ciężkiego, w tym przede wszystkim górnictwo i hutnictwo, a od końca lat

siedemdziesiątych XIX w. także przemysł włókienniczy, a na przełomie XIX i XX w., również inne gałęzie przemysłu (metalowo-maszynowy, chemiczny, papierniczy).

Tabela 145

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	74	51,0	4 804	35,2	9 680	66,7	3 800	68,4
Hutnictwo	19	13,1	5 680	41,6	2 028	14,0	1 500	27,0
Tekstylny	4	2,8	1 968	14,4	1 777	12,2	160	2,9
Papierniczy	3	2,1	282	2,1	130	0,9	.	.
Drzewny	4	2,8	46	0,3	82	0,6	.	.
Chemiczny	2	1,4	170	1,2	63	0,4	8	0,1
Mineralny	16	11,0	314	2,3	531	3,7	90	1,6
Skórzany	2	1,4	38	0,3	55	0,4	—	—
Spożywczy	21	14,4	362	2,6	165	1,1	—	—
Razem	145	100,0	13 664	100,0	14 511	100,0	5 558	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W końcu lat siedemdziesiątych XIX w., w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego dominował przemysł ciężki – górnictwo i hutnictwo. W strukturze gałęziowej górnictwo węgla kamiennego oraz rud metali skupiało największą liczbę zakładów – 51% ogólnej liczby firm przemysłowych, jak również większość zatrudnionych robotników – 68,4%. Z kolei przemysł hutniczy skupiał najwyższy odsetek globalnej wartości produkcji całego okręgu – 41,6%, ogółem przemysł ciężki skupiał 64,1% ogólnej liczby zakładów, 76,8% wartości produkcji, 80,7% ogólnej liczby robotników oraz 95,4% ogólnej mocy energetycznej. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej w regionie sosnowiecko-częstochowskim istotną rolę odgrywał przemysł włókienniczy, mimo iż był on reprezentowany przez cztery firmy, to jednak skupiał 14,4% globalnej wartości produkcji oraz 12,2% ogólnego zatrudnienia. Czwartą pozycję zajmował przemysł spożywczy, który skupiał 2,6% wartości produkcji oraz 1,1% ogólnej liczby robotników. Kolejną piątą pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 2,3%, a w zatrudnieniu 3,7%. Kolejne miejsca zajmowały przemysł papierniczy skupiający 2,1% produkcji i 0,9% ogólnej liczby robotników oraz przemysł chemiczny, którego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 1,2%. Udział pozostałych gałęzi przemysłu w produkcji i zatrudnieniu plasował się poniżej 1% (tab. 145).

Tabela 146

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	63	39,9	5 280	19,9	8 651	41,1	7 103	48,8
Hutnictwo	19	12,0	6 985	26,4	3 380	16,1	5 767	39,6
Tekstylny	12	7,6	11 491	43,4	6 558	31,2	1 420	9,8
Papiernictwo	6	3,8	281	1,1	385	1,8	175	1,2
Drzewny	7	4,4	339	1,3	427	2,0	—	—
Chemiczny	7	4,4	561	2,1	306	1,4	22	0,2
Mineralny	20	12,6	627	2,4	1 032	4,9	—	—
Skórzany	2	1,3	35	0,1	63	0,3	—	—
Spożywczy	22	13,9	869	3,3	246	1,2	60	0,4
Razem	158	100,0	26 468	100,0	21 048	100,0	14 547	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w stosunku do sytuacji z 1879 r. zaszły bardzo poważne zmiany. Mimo przewagi w liczbie zakładów przemysłu górnictwa, to jednak w globalnej wartości produkcji pierwszą pozycję zajął przemysł tekstylny, którego udział zwiększył się z 14,4% do 43,4%, natomiast w ogólnej liczbie robotników ta gałąź produkcji zajmowała drugie miejsce po górnictwie, a jej udział w porównaniu do 1879 r. wzrósł z 12,2% do 31,2%. W globalnej wartości produkcji drugą pozycję po włókiennictwie zajmował przemysł hutniczy, którego udział w stosunku do 1879 r. zmniejszył się z 41,6% do 26,4%, natomiast w zatrudnieniu hutnictwo zajmowało trzecie miejsce, a jego udział zwiększył się z 14% do 16,1%. Jak już wspomniano górnictwo skupiało największą liczbę robotników, chociaż jego udział w stosunku do 1879 r. spadł z 66,7% do 41,1%. Przemysł górniczy zajmował trzecie miejsce pod względem udziału w globalnej wartości produkcji, jednak jego udział spadł z 35,2% do 19,9%. Przemysł ciężki (górnictwo i hutnictwo) w dalszym ciągu skupiało największy odsetek mocy maszyn energetycznych, jednak jego udział nieco się zmniejszył z 95,4% do 88,4%. Wśród pozostałych gałęzi przemysłu zakłady spożywcze zwiększyły swój udział w produkcji z 2,6% do 3,3% oraz w zatrudnieniu z 1,1% do 1,2%. Ponadto również przemysł mineralny zwiększył udział w globalnej wartości produkcji z 2,3% do 2,4% oraz w ogólnej liczbie robotników z 3,7% do 4,9% (tab. 145 i 146).

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	57	29,1	8 538	19,4	16 270	41,8	15 838	47,0
Hutnictwo	13	6,6	12 000	27,3	6 226	16,0	8 086	24,0
Metalowy	15	7,7	3 305	7,5	1 588	4,1	828	2,5
Tekstylny	11	5,6	13 233	30,1	10 193	26,2	7 319	21,7
Papierniczy	9	4,6	1 108	2,5	949	2,4	342	1,0
Drzewny	8	4,1	233	0,5	359	0,9	107	0,3
Chemiczny	12	6,1	2 004	4,6	687	1,8	200	0,6
Mineralny	24	12,2	952	2,1	1 812	4,6	605	1,8
Skórzany	7	3,6	113	0,3	315	0,8	63	0,2
Spożywczy	39	19,9	2 449	5,5	440	1,1	307	0,9
Inne	1	0,5	77	0,2	100	0,3	—	—
Razem	196	100,0	44 012	100,0	38 939	100,0	33 695	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r. zaszły w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego kolejne zmiany. W globalnej wartości produkcji w dalszym ciągu pierwszą pozycję zajmował przemysł włókienniczy, jednak jego udział wyraźnie się zmniejszył z 43,4% do 30,1%. Włókiennictwo w dalszym ciągu zajmowało drugie miejsce w ogólnym zatrudnieniu, jednak także w tym wypadku udział tej gałęzi produkcji spadł z 31,2% do 26,2%. W produkcji drugą pozycję zajmował przemysł hutniczy, którego udział w stosunku do 1884 r. się zwiększył z 26,4% do 27,3%, natomiast w zatrudnieniu hutnictwo dalej zajmowało trzecie miejsce, a jego udział właściwie pozostał na tym samym poziomie 16,1% i 16%. Górnictwo podobnie jak w 1884 r. zajmowało pierwszą pozycję w ogólnej liczbie robotników, a jego udział nieco wzrósł z 41,1% do 41,8%. Natomiast w globalnej wartości produkcji przemysł górniczy zajmował trzecie miejsce, a jego udział nieco się zmniejszył z 19,9% do 19,4%. W ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych zainstalowanych w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego najwyższy udział miał w dalszym ciągu przemysł górniczy, jednak jego udział się zmniejszył z 48,8% do 47%. Drugie miejsce zajmowało hutnictwo, którego udział także spadł z 39,6% do 24%. Natomiast włókiennictwo zwiększyło swój udział z 9,8% do 21,7%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji na uwagę zasługuje przemysł metalowy z udziałem w produkcji 7,5% oraz przemysł spożywczy, który w produkcji zwiększył udział z 3,3% do 5,5% (tab. 146 i 147).

Tabela 148

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	148	47,1	18 290	19,5	21 693	35,3
Hutnicy	12	3,8	18 873	20,1	9 724	15,8
Metalowy	29	9,2	17 783	18,9	6 768	11,0
Tekstylny	16	5,1	27 648	29,4	15 657	25,5
Papierniczy	18	5,7	2 649	2,8	2 038	3,3
Drzewny	17	5,4	359	0,4	315	0,5
Chemiczny	13	4,1	3 082	3,3	1 020	1,7
Mineralny	37	11,8	3 000	3,2	3 529	5,7
Skórzany	3	0,9	632	0,7	215	0,4
Spożywczy	21	6,7	1 608	1,7	441	0,7
Razem	314	100,0	93 924	100,0	61 400	100,0

Źródło SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do 1893 r. zaszły w strukturze gałęziowej przemysłu regionu sosnowiecko-częstochowskiego dalsze istotne zmiany. W dalszym ciągu przemysł włókienniczy zajmował pierwszą pozycję w globalnej wartości produkcji, a jego udział procentowy nieco się zmniejszył z 30,1% do 29,4%, a w ogólnym zatrudnieniu także się zmniejszył z 26,2% do 25,5%. Drugie miejsce w ogólnej wartości produkcji zajmował przemysł hutniczy, a jego udział także się zmniejszył z 27,3% do 20,1%. Przemysł górniczy tak jak poprzednio zajmował pierwszą pozycję w ogólnej liczbie robotników, ale jego udział także się zmniejszył z 41,8% do 35,3%, w produkcji górnictwo zajmowało trzecie miejsce, a jego udział się nieco zwiększył z 19,4% do 19,5%. Wyraźny spadek udziału tych trzech gałęzi przemysłu był następstwem dynamicznego rozwoju przemysłu metalowo-maszynowego w omawianym regionie. Otóż udział tej gałęzi w globalnej wartości produkcji wzrósł z 7,5% do 18,9%, a w zatrudnieniu z 4,1% do 11% (tab. 147 i 148).

W 1904 r. w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego podobnie jak w 1900 r. pierwszoplanową rolę nadal odgrywały trzy gałęzie przemysłu: włókienniczy, górniczy i hutniczy. Przemysł tekstylny zajmował w dalszym ciągu pierwsze miejsce w globalnej wartości produkcji, a jego udział nieco się zmniejszył w stosunku do 1900 r. z 29,4% do 27,9%. W ogólnym zatrudnieniu włókiennictwo zajmowało drugą pozycję po górnictwie, a jego udział nieznacznie się zwiększył z 25,5% do 26,1%. Przemysł górniczy nadal zajmował pierwsze miejsce pod względem liczby robotników, a jego udział nieco się zmniejszył z 35,3% do 34%, natomiast w globalnej

wartości produkcji ta gałąź produkcji zajęła drugą pozycję po włókiennictwie, a jej udział w stosunku do 1900 r. wzrósł z 19,5% do 22,9%. Hutnictwo zajmowało trzecie miejsce tak pod względem udziału w globalnej wartości produkcji, jak również w zatrudnieniu. W stosunku do 1900 r. udział przemysłu hutniczego wzrósł z 20,1% do 22,8%, a w ogólnej liczbie robotników pozostał na tym samym poziomie 15,8%. W ogólnej mocy energetycznej pierwszą pozycję zajmował przemysł hutniczy z udziałem 33,8%, drugą górniczy z udziałem 24,8% i trzecią przemysł tekstylny z udziałem 23,7%. Wśród innych gałęzi zmniejszył się udział przemysłu metalowego w produkcji z 18,9% do 10,6% i w zatrudnieniu z 11% do 10,5%. Niewielki wzrost udziału można odnotować w przemyśle chemicznym, mineralnym i papierniczym (tab. 148 i 149).

Tabela 149

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnicy	51	17,3	26 664	22,9	25 178	34,0	23 722	24,8
Hutniczy	8	2,7	26 600	22,8	11 731	15,8	26 880	33,8
Metalowy	59	20,0	12 397	10,6	7 750	10,5	2 824	3,6
Tekstylny	17	5,7	32 576	27,9	19 353	26,1	18 850	23,7
Papierniczy	25	8,5	3 591	3,1	2 225	3,0	3 183	4,0
Drzewny	25	8,5	797	0,7	581	0,8	206	0,2
Chemiczny	22	7,5	5 657	4,8	1 535	2,1	2 930	3,7
Mineralny	52	17,6	4 170	3,6	4 201	5,7	4 045	5,1
Skórzany	3	1,0	.	.	20	—	—	—
Spożywczy	28	9,5	3 245	2,8	630	0,8	596	0,8
Konfekcyjny	5	1,7	916	0,8	920	1,2	210	0,3
Razem	295	100,0	116 613	100,0	74 124	100,0	83 446	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r. w strukturze gałęziowej przemysłu regionu sosnowiecko-częstochowskiego utrwaliła się pozycja czterech najważniejszych gałęzi produkcji przemysłowej: górnictwa, włókiennictwa, hutnictwa i przemysłu metalowo-maszynowego. Przemysł górniczy zajmował pierwszą pozycję we wszystkich miernikach: liczby zakładów, wartości produkcji, liczby robotników i liczby KM. W globalnej wartości produkcji udział górnictwa w stosunku do 1904 r. wzrósł z 22,9% do 27,9%, w zatrudnieniu nieco się obniżył z 34% do 33,5%, a w ogólnej mocy energetycznej wzrósł z 24,8% do 43,7%. Powyższe wskaźniki świadczą o wzmożonym

inwestowaniu w wydobycie węgla oraz rud metali w omawianym regionie. Drugą pozycję w produkcji zajmował przemysł tekstylny, którego udział zdecydowanie się zmniejszył z 27,9% do 21%, podobnie chociaż w mniejszym stopniu w ogólnej liczbie robotników z 26,1% do 24,7%. Trzecie miejsce zajmowało hutnictwo, którego udział w produkcji spadł z 22,8% do 17,4%, a w zatrudnieniu z 15,8% do 14,2%. Czwartą pozycję zajmował przemysł metalowo-maszynowy, którego rozwój na początku XX w. był bardzo dynamiczny. Udział tej gałęzi przemysłu w ogólnej wartości produkcji zdecydowanie wzrósł z 10,6% do 16,4%, a w zatrudnieniu z 10,5% do 14% (tab. 149 i 150).

Tabela 150

Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnicy	98	30,1	49 427	27,9	31 144	33,5	73 839	43,7
Hutnicy	8	2,5	30 935	17,4	13 211	14,2	27 251	16,1
Metalowy	57	17,5	29 019	16,4	12 966	14,0	13 661	8,1
Tekstylny	17	5,2	37 315	21,0	22 925	24,7	26 037	15,4
Papierniczy	22	6,7	7 267	4,1	2 733	2,9	7 500	4,4
Drzewny	16	4,9	1 677	0,9	548	0,6	577	0,3
Chemiczny	24	7,4	8 306	4,7	1 935	2,1	7 637	4,5
Mineralny	40	12,3	5 913	3,3	5 313	5,7	10 063	6,0
Skórzany	1	0,3	.	.	10	—	—	—
Spożywczy	33	10,1	4 534	2,5	677	0,7	2 002	1,2
Konfekcyjny	10	3,0	2 935	1,7	1 380	1,5	395	0,2
Razem	326	100,0	177 328	100,0	92 842	100,0	168 962	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym istotnym problemem jest struktura wielkości zakładów, dzięki opracowaniu której możemy obserwować proces koncentracji produkcji i zatrudnienia.

W 1879 r. przemysł (wszystkie gałęzie) regionu sosnowiecko-częstochowskiego wyróżniał się daleko idącą koncentracją produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich. Otóż te dwie grupy przedsiębiorstw mimo iż skupiały zaledwie 5,5% ogółu firm, to ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 60,8%, a w zatrudnieniu 46,8%. Znaczącą rolę odgrywały jeszcze zakłady duże, których udział w ogólnej wartości produkcji wynosił 17,5%, a w ogólnej liczbie robotników 23%. Firmy średniej wielkości skupiały 12,9% produkcji i 16,6%

zatrudnienia. Natomiast zakłady małe, mimo że skupiały 71,7% ogółu firm, ich udział w globalnej wartości produkcji tylko 8,8%, a w zatrudnieniu 13,5% (tab. 151).

Tabela 151

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	76	52,4	534	3,9	919	6,3
21–50	28	19,3	672	4,9	1 052	7,2
51–100	13	9,0	576	4,2	953	6,6
101–200	9	6,2	1 192	8,7	1 446	10,0
201–500	11	7,6	2 388	17,5	3 340	23,0
501–1000	6	4,1	5 982	43,8	4 315	29,7
Ponad 1000	2	1,4	2 320	17,0	2 486	17,1
Razem	145	100,0	13 664	100,0	14 511	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 152

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	73	46,2	932	3,5	649	3,1
21–50	24	15,2	681	2,6	775	3,7
51–100	18	11,4	1 606	6,1	1 339	6,4
101–200	16	10,1	1 826	6,9	2 329	11,1
201–500	17	10,7	5 729	21,6	5 499	26,1
501–1000	7	4,4	9 124	34,5	4 552	21,6
Ponad 1000	3	1,9	6 570	24,8	5 905	28,0
Razem	158	100,0	26 468	100,0	21 048	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., w strukturze wielkości zakładów nie zaszły istotne zmiany. W dalszym ciągu w produkcji dominowały zakłady wielkie, a ich udział w globalnej wartości produkcji nieznacznie się zmniejszył z 60,8% do 59,3%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu wzrósł z 46,8% do 49,6%. Znaczny wzrost udziału w wartości produkcji odnotować można w grupie zakładów dużych z 17,5% do 21,6%, a w zatrudnieniu z 23 do 26,1%. Zakłady średniej wielkości w zasadzie utrzymały poziom udziału

w produkcji i zatrudnieniu z 1879 r. Natomiast udział firm małych wyraźnie się zmniejszył, w produkcji z 8,8% do 6,1% oraz w zatrudnieniu z 13,5% do 6,8% (tab. 152). Powyższe dane statystyczne zawarte w tabelach 151 i 152 świadczą o zaawansowanym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle regionu sosnowiecko-częstochowskiego w przedsiębiorstwach dużych i wielkich.

Tabela 153

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	87	44,4	1 957	4,4	739	1,9
21–50	25	12,8	1 082	2,5	889	2,3
51–100	24	12,2	2 706	6,1	1 958	5,0
101–200	21	10,7	2 552	5,8	3 166	8,1
201–500	21	10,7	5 295	12,0	6 595	16,9
501–1000	7	3,6	5 638	12,8	4 808	12,4
Ponad 1000	11	5,6	24 782	56,3	20 784	53,4
Razem	196	100,0	44 012	100,0	38 939	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r. w strukturze wielkości zakładów w okręgu sosnowiecko-częstochowskim nastąpiły dalsze zmiany w kierunku zdecydowanej koncentracji produkcji i zatrudnienia. Przedsiębiorstwa wielkie zdominowały pozostałe firmy, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 59,3% do 69,1%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 49,6% do 65,8%. Należy ponadto zaznaczyć, że ostatnia grupa zakładów największych zatrudniających średnio ponad 1000 robotników, skupiała w 1893 r., skupiała 56,3% ogólnej wartości produkcji oraz 53,4% ogólnego zatrudnienia. Udział pozostałych grup zakładów w stosunku do 1884 r. wyraźnie się obniżył. W grupie firm dużych w produkcji z 21,6% do 12%, a w ogólnej liczbie robotników z 26,1% do 16,9%. W grupach zakładów średniej wielkości również odnotować można spadek udziału w produkcji z 13% do 11,9% oraz w zatrudnieniu z 17,5% do 13,1%. Z kolei w grupach firm małych nastąpił niewielki wzrost udziału w globalnej wartości produkcji z 6,1% do 6,9% oraz spadek w ogólnym zatrudnieniu z 6,8% do 4,2% (tab. 152 i 153). Powyższe zmiany w strukturze wielkościowej zakładów w przemyśle regionu sosnowiecko-częstochowskiego wskazują na dalsze zaawansowanie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	148	47,1	849	0,9	1 189	1,9
21–50	47	15,0	2 335	2,5	1 607	2,6
51–100	28	8,9	2 856	3,0	2 073	3,4
101–200	29	9,2	4 622	4,9	4 151	6,8
201–500	33	10,5	9 884	10,5	10 467	17,0
501–1000	11	3,5	11 012	11,7	7 736	12,6
Ponad 1000	18	5,7	62 366	66,4	34 177	55,7
Razem	314	100,0	93 924	100,0	61 400	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W okresie kolejnych 7 lat między rokiem 1893 a 1900, w strukturze wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego zaszły dalsze zmiany w kierunku koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. Otóż udział dwóch grup firm wielkich w globalnej wartości produkcji tego regionu w 1900 r. w stosunku do 1893 r. wzrósł z 69,1% do 78,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 65,8% do 68,3%. W grupie zakładów dużych nastąpiło zmniejszenie udziału w produkcji z 12% do 10,5%, a w zatrudnieniu niewielkie zwiększenie udziału z 16,9% do 17%. W grupach firm średniej wielkości również zmniejszył się udział w globalnej wartości produkcji z 11,9% do 7,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,1% do 10,2%. Z kolei w grupach firm małych nastąpił dalszy spadek udziału tak w produkcji z 6,9% do 3,4%, a w zatrudnieniu doszło do niewielkiego wzrostu z 4,2% do 4,5% (tab. 153 i 154). Najbardziej widocznym rezultatem koncentracji produkcji i zatrudnienia był fakt, iż w 1900 r. ostatnia grupa największych przedsiębiorstw skupiała już ponad 66% globalnej wartości produkcji przemysłu regionu sosnowiecko-częstochowskiego oraz prawie 56% ogólnego zatrudnienia (tab. 154).

W 1904 r. w stosunku do sytuacji z 1900 r., w strukturze wielkości zakładów w przemyśle regionu sosnowiecko-częstochowskiego generalnie nie nastąpiły zbyt istotne zmiany. W dalszym ciągu przedsiębiorstwa wielkie (obie grupy) dominowały nad pozostałymi grupami firm. Łącznie dwie grupy zakładów wielkich nieco zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 78,1% do 76,9%, natomiast zwiększyły udział w ogólnym zatrudnieniu z 68,3% do 72,7%. Najwięcej zyskała grupa przedsiębiorstw największych, zatrudniających średnio ponad 1000 robotników, której udział

w produkcji wzrósł z 66,4% do 72,4%, a w zatrudnieniu z 55,7% do 65,2%. Dalsze straty poniosła grupa firm dużych, której udział w globalnej wartości produkcji regionu spadł z 10,5% do 7,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 17% do 10,8%. W grupach zakładów średniej wielkości nastąpiło zwiększenie udziału w produkcji z 7,9% do 11,6%, a w zatrudnieniu z 10,2% do 11,7%. Podobna sytuacja miała miejsce w grupach firm małych, gdzie ich udział w globalnej wartości produkcji całego przemysłu okręgu wzrósł z 3,4% do 3,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 4,5% do 4,8% (tab. 154 i 155).

Tabela 155

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	110	37,3	1 488	1,3	1 246	1,7
21–50	65	22,1	2 826	2,4	2 333	3,1
51–100	30	10,2	4 975	4,3	2 514	3,4
101–200	37	12,5	8 491	7,3	6 178	8,3
201–500	24	8,1	9 123	7,8	7 977	10,8
501–1000	8	2,7	5 270	4,5	5 552	7,5
Ponad 1000	21	7,1	84 440	72,4	48 324	65,2
Razem	295	100,0	116 613	100,0	74 124	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Wydaje się, że w latach 1900–1904 w przemyśle regionu sosnowiecko-częstochowskiego proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich osiągnął swoje apogeum. Niewątpliwie decydowała o tempie i głębokości tego procesu, przedstawiona wyżej struktura gałęziowa przemysłu tego okręgu z przewagą włókiennictwa, górnictwa, hutnictwa i produkcji metalowo-maszynowej, w których to gałęziach, przedsiębiorstwa wielkie odgrywały pierwszoplanową rolę.

Jak wspomniano wyżej już w latach 1900–1904 w strukturze wielkości zakładów okręgu sosnowiecko-częstochowskiego nastąpiły daleko idące procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r. w grupie firm wielkich nastąpiło niewielkie zmniejszenie udziału w globalnej wartości produkcji tego regionu z 76,9% do 74,5%, a w ogólnej liczbie robotników nastąpił niewielki wzrost udziału z 72,7% do 73,8%. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że grupa zakładów największych, zatrudniających średnio ponad 1000 robotników dość wyraźnie zmniejszyła swój udział w produkcji z 72,4% do 64,8% oraz w zatrudnieniu z 65,2% do 63,8%. Zyskała natomiast grupa przedsiębiorstw dużych, których

udział w globalnej wartości produkcji tego regionu wzrósł z 7,8% do 11,5%, a w zatrudnieniu z 10,8% do 13,4%. Straty poniosły zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji spadł z 11,6% do 10,1%, a w ogólnym zatrudnieniu z 11,7% do 9,2%. Natomiast w grupach firm małych sytuacja niewiele się zmieniła, otóż ich udział w produkcji nieco wzrósł z 3,7% do 3,9%, a w ogólnej liczbie robotników zmniejszył się z 4,8% do 3,5% (tab. 155 i 156). Generalnie jednak w całym badanym okresie region sosnowiecko-częstochowski wyróżniał się wśród pozostałych okręgów przemysłowych najwyższą koncentracją produkcji i zatrudnienia.

Tabela 156

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	101	31,0	1 537	0,9	1 051	1,1
21–50	71	21,8	5 315	3,0	2 209	2,4
51–100	35	10,7	7 375	4,2	2 886	3,1
101–200	38	11,7	10 411	5,9	5 678	6,1
201–500	43	13,2	20 352	11,5	12 472	13,4
501–1000	12	3,7	17 275	9,7	9 315	10,0
Ponad 1000	26	7,9	115 063	64,8	59 231	63,8
Razem	326	100,0	177 328	100,0	92 842	100,0

Źródło: FZPR za 19013 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym ważnym problemem badawczym jest tempo rozwoju głównych gałęzi przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913.

Tabela 157

Rozwój przemysłu górniczego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	74	75,5	4 804	9,7	9 680	30,0	3 800	5,1
1884	63	64,3	3 448	6,9	9 131	28,3	5 156	6,9
1893	57	58,1	8 538	17,3	16 270	50,5	15 838	21,4
1900	148	151,0	18 290	37,0	21 693	67,3	23 315	31,6
1904	51	52,0	26 664	53,9	20 383	63,2	19 722	26,7
1913	98	100,0	49 427	100,0	32 233	100,0	73 839	100,0

Źródło: GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; KAP za 1904 r.; PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

Górnictwo węgla kamiennego oraz rud żelaza, rud cynku oraz kamieniołomy w regionie sosnowiecko-częstochowskim rozwijało się dynamicznie. Wartość produkcji w latach 1879–1913 wzrosła ponad dziesięciokrotnie z 4,8 mln rb do 49,4 mln rb, liczba robotników zwiększyła się ponad trzy razy z 9680 do 32 233 osób, a moc urządzeń energetycznych prawie dwudziestokrotnie z 3800 KM do 73 839 KM (tab. 157).

Poza górnictwem, jedną z głównych gałęzi przemysłu w regionie sosnowiecko-częstochowskim był przemysł hutniczy. W tej gałęzi produkcji przemysłowej w latach 1879–1913 zachodziły dynamiczne procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia. W związku z tym w omawianym okresie liczba zakładów hutniczych systematycznie się zmniejszała, ogółem od 1879 r. do 1913 r. z 19 do 8 zakładów hutniczych. W tym czasie globalna wartość produkcji tej gałęzi przemysłu zwiększyła się ponad pięciokrotnie z 5,6 mln rb do 30,9 mln rb. Liczba zatrudnionych robotników zwiększyła się ponad sześciokrotnie z 2028 do 13 211 osób. Natomiast moc urządzeń i maszyn energetycznych wzrosła w tych latach ponad osiemnastokrotnie z 1500 KM do 27 251 KM (tab. 158).

Tabela 158

Rozwój przemysłu hutniczego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	19	237,5	5 680	18,3	2 028	15,3	1 500	5,5
1884	18	225,0	4 738	15,3	2 106	15,9	1 577	5,8
1893	13	162,5	12 000	38,8	6 226	47,1	8 086	29,6
1900	12	150,0	18 873	61,0	9 724	73,6	17 356	63,7
1904	9	112,5	28 600	92,4	13 688	103,6	26 880	98,6
1913	8	100,0	30 935	100,0	13 211	100,0	27 251	100,0

Źródło: GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; KAP za 1904 r.; PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w regionie sosnowiecko-częstochowski rozpoczął się na dobre dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., dlatego też w miarę pełne dane posiadamy od 1893 r. W latach 1893–1913 liczba zakładów tej gałęzi produkcji zwiększyła się z 15 do 57 firm. Wartość produkcji tej gałęzi przemysłu wzrosła w tym czasie prawie dziesięciokrotnie z 3,3 mln rb do 29 mln rb, liczba robotników zwiększyła się ponad ośmiokrotnie z 1588 do 12 966 osób, a moc maszyn i urządzeń energetycznych wzrosła ponad szesnastokrotnie z 828 KM do 13 661 KM (tab. 159).

Tabela 159

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w latach 1893–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1893	15	26,3	3 305	11,4	1 588	12,2	828	6,0
1900	11	19,3	1 264	4,3	1 739	13,4	.	.
1904	59	103,5	12 397	42,7	7 750	59,8	2 824	20,7
1913	57	100,0	29 019	100,0	12 966	100,0	13 661	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 160

Rozwój przemysłu tekstylnego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim
w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	4	23,5	1 968	5,3	1 777	7,7	160	0,6
1884	12	70,6	11 491	30,8	6 558	28,6	1 420	5,4
1893	11	64,7	13 233	35,5	10 193	44,5	7 319	28,1
1900	16	94,1	27 648	74,1	15 657	68,3	.	.
1904	17	100,0	32 576	87,3	19 353	84,4	18 850	72,4
1913	17	100,0	37 315	100,0	22 925	100,0	26 037	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; FZPR za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł włókienniczy w okręgu sosnowiecko-częstochowskim rozwijał się niezwykle dynamicznie. Głównymi ośrodkami tej gałęzi przemysłu były: Częstochowa, Myszków, Sosnowiec i Zawiercie. W odróżnieniu od okręgu łódzkiego i warszawskiego powstawały tam głównie duże i wielkie zakłady tekstylne dzięki napływowi kapitału zagranicznego (głównie niemieckiego). W latach 1879–1913 liczba zakładów wzrosła zaledwie czterokrotnie z 4 do 17 firm. W tym czasie wartość produkcji zwiększyła się prawie dwiętnastokrotnie z 1,9 mln rb do 37,3 mln rb. Liczba robotników wzrosła prawie trzynastokrotnie z 1777 do 22 925 osób, a moc maszyn i urządzeń energetycznych zwiększyła się ponad 166 razy z 160 KM do 26 037 KM (tab. 160).

Kolejnym ważnym zagadnieniem badawczym jest struktura wielkości zakładów w trzech głównych gałęziach przemysłu regionu sosnowiecko-częstochowskiego (górnictwo, hutnictwo i tekstylne). W odniesieniu do przemysłu górnictwa i hutnictwa problem struktury wielkości zakładów możemy przedstawić od 1884 r., ponieważ dane z 1879 r. uniemożliwiają opracowanie tego zagadnienia.

W przemyśle górnictwa w 1884 r. w strukturze wielkości zakładów zdecydowanie pierwszoplanową rolę odgrywały przedsiębiorstwa duże i wielkie. Na ogólną liczbę 63 zakładów górniczych firmy duże skupiały 14,3% ogólnej liczby przedsiębiorstw, 33,5% globalnej wartości produkcji, 32,8% ogólnej liczby robotników oraz 40,7% mocy energetycznej. Natomiast zakłady wielkie, które skupiały zaledwie 7,9% ogółu firm, posiadały udział w produkcji – 56,4%, w zatrudnieniu 39,3%, a w ogólnej mocy energetycznej 46,7%. Łącznie przedsiębiorstwa duże i wielkie skupiały 89,9% globalnej wartości produkcji, 72,1% ogólnej liczby robotników oraz 87,4% ogólnej mocy energetycznej (tab. 161). Tak więc produkcja i zatrudnienie w przemyśle wydobywczym regionu sosnowiecko-częstochowskiego już w 1884 r., były skoncentrowane w firmach dużych i wielkich.

Tabela 161

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnictwa okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	23	36,5	12	0,3	296	3,2	20	0,4
21–50	10	15,9	23	0,7	360	3,9	56	1,1
51–100	10	15,9	43	1,2	787	8,6	476	9,2
101–200	6	9,5	272	7,9	1 100	12,0	100	1,9
201–500	9	14,3	1 155	33,5	2 996	32,8	2 099	40,7
501–1000	5	7,9	1 943	56,4	3 592	39,3	2 405	46,7
Razem	63	100,0	3 448	100,0	9 131	100,0	5 156	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle górnictwa regionu sosnowiecko-częstochowskiego zaszły istotne zmiany. Całość produkcji i zatrudnienia zdominowały przedsiębiorstwa wielkie, których udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1884 r. wzrósł z 56,4% do 82,6%, w ogólnej liczbie robotników z 39,3% do 70,7%, a w ogólnej mocy energetycznej z 46,7% do 63,8%. Tak zdecydowana koncentracja produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich odbyła się kosztem zakładów

dużych, których udział w produkcji spadł z 33,5% do 13,8%, w zatrudnieniu z 32,8% do 14,3%, a w ogólnej mocy energetycznej z 40,7% do 34,1%. Zakłady średniej wielkości także zmniejszyły swój udział, w globalnej wartości produkcji z 9,1% do 3,1%, w ogólnej liczbie robotników z 20,6% do 12,2%, a w ogólnej mocy energetycznej z 11,1% do 1,3% (tab. 161 i 162).

Tabela 162

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	15	26,3	13	0,1	138	0,8	10	0,1
21–50	7	12,3	30	0,4	306	1,9	115	0,7
51–100	12	21,0	140	1,6	1 011	6,2	167	1,0
101–200	7	12,3	125	1,5	977	6,0	43	0,3
201–500	7	12,3	1 180	13,8	2 333	14,3	5 395	34,1
501–1000	3	5,3	708	8,3	1 924	11,8	508	3,2
Ponad 1000	6	10,5	6 342	74,3	9 581	58,9	9 600	60,6
Razem	57	100,0	8 538	100,0	16 270	100,0	15 838	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 163

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	99	66,9	157	0,9	673	3,1	—	—
21–50	7	4,7	68	0,4	278	1,3	20	0,1
51–100	9	6,1	144	0,8	675	3,1	101	0,4
101–200	6	4,0	404	2,2	913	4,2	235	1,0
201–500	15	10,1	1 170	6,4	4 608	21,2	1 215	5,2
501–1000	6	4,0	3 937	21,5	4 249	19,6	7 687	33,0
Ponad 1000	6	4,0	12 410	67,8	10 297	47,5	14 057	60,3
Razem	148	100,0	18 290	100,0	21 693	100,0	23 315	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r. w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego nastąpiły kolejne zmiany. Przedsiębiorstwa wielkie utrwaliły swoją dominującą pozycję. Ich udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 82,6% do 89,3%, w ogólnej liczbie robotników udział

ten się zmniejszył z 70,7% do 67,1%, a w ogólnej mocy energetycznej udział tych firm zdecydowanie wzrósł z 63,8% do 93,3%. Z kolei udział zakładów dużych w produkcji spadł z 13,8% do 6,4%, w zatrudnieniu wzrósł z 14,3% do 21,2%, natomiast w liczbie KM zdecydowanie spadł z 34,1% do 5,2%. Firmy średniej wielkości również poniosły straty i ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 3,1% do 3%, w ogólnym zatrudnieniu z 12,2% do 7,3%, a w ogólnej liczbie KM nieco się zwiększył z 1,3% do 1,4%. W związku z gwałtownym wzrostem liczby małych firm z 22 w 1893 r. do 106 w 1900 r., ich udział w produkcji zwiększył się z 0,5% do 1,3%, w zatrudnieniu z 2,7% do 4,4% (tab. 162 i 163).

Tabela 164

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	10	19,6	.	.	124	0,4	.	.
21–50	11	21,6	.	.	319	1,3	30	0,1
51–100	5	9,8	14	—	347	1,4	115	0,5
101–200	5	9,8	655	2,5	798	3,2	75	0,3
201–500	8	15,7	775	2,9	2 588	10,3	2 428	10,2
501–1000	3	5,9	820	3,1	2 250	8,9	3 450	14,5
Ponad 1000	9	17,6	24 400	91,5	18 752	74,5	17 624	74,3
Razem	51	100,0	26 664	100,0	25 178	100,0	23 722	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w stosunku do sytuacji z 1900 r. nastąpiły dalsze zmiany w kierunku całkowitej dominacji zakładów wielkich, których udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 89,3% do 94,6%, w ogólnej liczbie robotników z 67,1% do 83,4%, natomiast nieco się zmniejszył w ogólnej mocy energetycznej z 93,3% do 88,8%. Zakłady duże zdecydowanie zmniejszyły swój udział w produkcji z 6,4% do 2,9%, w zatrudnieniu z 21,2% do 10,3%, natomiast w ogólnej liczbie KM zwiększyły z 5,2% do 10,2%. Firmy średniej wielkości oraz zakłady małe, jak wynika z danych w tab. 164 nie odgrywały istotnej roli (tab. 163 i 164).

W 1913 r. dominacja w strukturze wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego została potwierdzona. Przedsiębiorstwa wielkie w stosunku do sytuacji z 1904 r. nieco zmniejszyły swój udział w produkcji z 94,6% do 89,6%, w ogólnej liczbie robotników z 83,4% do 80,5%, natomiast zdecydowanie zwiększyły udział w ogólnej mocy

energetycznej z 88,8% do 97,9% (tab. 164 i 165). Powyższe dane statystyczne świadczą o daleko idącej koncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle wydobywczym regionu sosnowiecko-częstochowskiego w przedsiębiorstwach wielkich. Zakłady pozostałych grup wielkości właściwie nie odgrywały istotnej roli tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu. Natomiast ich udział w ogólnej liczbie KM był raczej śladowy (tab. 165).

Tabela 165

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	43	43,9	70	0,1	286	0,9	.	.
21–50	7	7,1	94	0,2	256	0,8	.	.
51–100	5	5,1	275	0,6	418	1,3	66	0,1
101–200	14	14,3	1 306	2,6	1 990	6,4	307	0,4
201–500	14	14,3	3 422	6,9	3 108	10,0	1 154	1,6
501–1000	4	4,1	5 660	11,5	3 095	9,9	7 540	10,2
Ponad 1000	11	11,2	38 600	78,1	21 991	70,6	64 772	87,7
Razem	98	100,0	49 427	100,0	31 144	100,0	73 839	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejną gałęzią produkcji przemysłowej, która wyróżniała się w regionie sosnowiecko-częstochowskim było hutnictwo żelaza, stali i cynku. Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym w latach 1884–1913 w tym okręgu dynamicznie się zmieniała.

Tabela 166

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym kręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	4	22,2	60	1,3	33	1,6	80	5,1
21–50	4	22,2	967	20,4	161	7,6	425	26,9
51–100	3	16,7	147	3,1	219	10,4	30	1,9
101–200	5	27,7	892	18,8	755	35,8	102	6,5
201–500	1	5,6	282	5,9	326	15,5	47	3,0
501–1000	1	5,6	2 390	50,5	612	29,1	893	56,6
Razem	18	100,0	4 738	100,0	2 106	100,0	1 577	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego struktura wielkości zakładów wskazywała na daleko posuniętą dekoncentrację produkcji i zatrudnienia. Zakłady małe, które stanowiły 44,4% ogólnej liczby firm skupiały 21,7% globalnej wartości produkcji, 9,2% ogólnej liczby robotników oraz 32% ogólnej mocy energetycznej maszyn napędowych zainstalowanych w hutnictwie tego regionu. Podobnie zakłady średniej wielkości odgrywały znaczącą rolę, skupiając 21,9% produkcji, 46,2% ogólnego zatrudnienia oraz stosunkowo niewiele, bo tylko 8,4% ogólnej liczby KM. W grupie przedsiębiorstw dużych funkcjonował tylko jeden zakład hutniczy, który skupiał zaledwie 5,9% globalnej wartości produkcji, 15,5% ogólnej liczby robotników i tylko 3% ogólnej mocy energetycznej.

Podobnie w grupie przedsiębiorstw wielkich funkcjonowała w 1884 r. tylko jedna huta, jednak skupiała ona ponad połowę produkcji – 50,5% całego hutnictwa tego okręgu, ponad 29% ogólnego zatrudnienia oraz 56,6% ogólnej liczby KM (tab. 166). Powyższe dane statystyczne wskazują na fakt funkcjonowania w latach osiemdziesiątych XIX w., w regionie sosnowiecko-częstochowskim małych zakładów hutniczych.

Tabela 167

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	2	15,4	7	—	10	0,1	32	0,4
21–50	1	7,7	.	.	30	0,5	8	0,1
51–100	2	15,4	75	0,6	165	2,7	170	2,1
101–200	1	7,7	84	0,7	110	1,8	55	0,7
201–500	4	30,7	720	6,0	1 123	18,0	698	8,6
501–1000	1	7,7	964	8,0	600	9,6	983	12,2
Ponad 1000	2	15,4	10 150	84,6	4 188	67,3	6 140	75,9
Razem	13	100,0	12 000	100,0	6 226	100,0	8 086	100,0

Źródło: SSSGPR za 18933 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r., w hutnictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego zaszły daleko idące przekształcenia wielkościowe. Przede wszystkim zakłady małe straciły swoje znaczenie, ich udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 21,7% do nieznanego poziomu (brak danych), a w zatrudnieniu z 9,2% do 0,6%, w ogólnej mocy energetycznej z 32% do 0,5%. Również firmy średniej wielkości w stosunku do 1884 r. zdecydowanie zmniejszyły swój udział w produkcji z 21,9% do 1,3%,

w ogólnej liczbie robotników z 46,2% do zaledwie 4,5%, w ogólnej liczbie KM z 8,4% do 2,8%. Z kolei przedsiębiorstwa duże odnotowały niewielkie zwiększenie udziału w globalnej wartości produkcji z 5,9% do 6%, w zatrudnieniu z 15,5% do 18% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 3% do 8,6%. Natomiast zakłady wielkie zdecydowanie zdominowały pozostałe grupy wielkości, a ich udział w ogólnej wartości produkcji zwiększył się z 50,5% do 92,6%, w ogólnej liczbie robotników z 29,1% do 76,9%, a w ogólnej liczbie KM z 56,6% do 88,1% (tab. 166 i 167). Powyższe dane statystyczne wskazują na szybki proces koncentracji produkcji i zatrudnienia już w latach dziewięćdziesiątych XIX w., w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w przedsiębiorstwach wielkich. Proces ten był następstwem przeobrażeń techniczno-technologicznych w polskim hutnictwie w końcu XIX wieku.

Tabela 168

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
51–100	1	8,3	.	.	76	0,8	129	0,7
101–200	3	25,0	49	0,3	476	4,9	230	1,3
201–500	4	33,3	2 272	12,0	1 331	13,7	960	5,5
Ponad 1000	4	33,3	16 552	87,7	7 841	80,6	16 037	92,4
Razem	12	100,0	18 873	100,0	9 724	100,0	17 356	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r. w przemyśle hutniczym regionu sosnowiecko-częstochowskiego zaszły dalsze zmiany w kierunku koncentracji produkcji i zatrudnienia. Przede wszystkim w tej gałęzi przemysłu przestały funkcjonować zakłady małe oraz pierwsza grupa firm wielkich. Udział zakładów średniej wielkości w produkcji zmniejszył się z 1,3% do 0,3%, w zatrudnieniu nieco wzrósł z 4,5% do 5,7% a w ogólnej liczbie KM się zmniejszył z 2,8% do 2%. Zakłady duże zwiększyły swój udział w produkcji z 6% do 12%, natomiast spadł ich udział w ogólnej liczbie robotników z 18% do 13,7% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 8,6% do 5,5%. Przedsiębiorstwa wielkie utrzymały swoją dominację, a ich udział w globalnej wartości produkcji nieco się zmniejszył z 92,6% do 87,7%, w ogólnym zatrudnieniu wzrósł z 76,9% do 80,6%, podobnie w ogólnej mocy energetycznej z 88,1% do 92,4% (tab. 167 i 168). Generalnie jednak wyłącznie wielkie zakłady hutnicze, zatrudniające przeciętnie ponad

1000 robotników decydowały o poziomie produkcji i zatrudnienia w tej gałęzi produkcji przemysłowej w regionie.

W okresie kolejnych kilku lat do 1904 r. w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego zaszły dalsze zmiany w strukturze wielkościowej zakładów. W tym czasie zmniejszyła się liczba zakładów hutniczych z 12 do 8 firm. Całkowicie przestały funkcjonować zakłady małe i średniej wielkości, pozostały jedynie firmy duże i dwie grupy przedsiębiorstw wielkich. Zakłady duże nieco zmniejszyły swój udział w produkcji z 12% do 10,7%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu z 13,7% do 9,8% oraz w ogólnej liczbie KM z 5,5% do 2,8%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie całkowicie zdominowały tę gałąź produkcji, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 87,7% do 89,3%, w zatrudnieniu z 80,6% do 90,2% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 92,4% do 97,2% (tab. 168 i 169).

Tabela 169

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
201–500	3	37,5	2 850	10,7	1 150	9,8	765	2,8
501–1000	1	12,5	750	2,8	552	4,7	100	0,4
Ponad 1000	4	50,0	23 000	86,5	10 029	85,5	26 015	96,8
Razem	8	100,0	26 600	100,0	11 731	100,0	26 880	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 170

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
101–200	1	12,5	.	.	192	1,5	129	0,4
201–500	2	25,0	.	.	739	5,6	372	1,4
Ponad 1000	5	62,5	30 935	100,0	12 280	92,9	26 750	98,2
Razem	8	100,0	30 935	100,0	13 211	100,0	27 251	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do 1904 r. w przemyśle hutniczym zaszły dalsze przemiany w kierunku pełnej koncentracji produkcji w przedsiębiorstwach wielkich. Na ogólną liczbę 8 zakładów, firmy wielkie to 5 hut, których udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1904 r. wzrósł z 89,3% do 100%, w ogólnej liczbie robotników z 90,2% do 92,9%, w ogólnej mocy energetycznej z 97,2% do 98,2% (tab. 169 i 170). Na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że w przemyśle hutniczym w latach 1884–1913 miał miejsce dynamiczny proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich.

Kolejną gałęzią przemysłu w regionie sosnowiecko-częstochowskim, która odgrywała istotną rolę w produkcji było włókiennictwo.

Tabela 171

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
21–50	1	6	0,3	23	1,3
101–200	1	112	5,7	166	9,3
201–500	1	350	17,8	372	20,9
Ponad 1000	1	1 500	76,2	1 216	68,5
Razem	4	1 968	100,0	1 777	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w regionie sosnowiecko-częstochowskim funkcjonowały jedynie 4 zakłady tekstylne, było jednak wśród nich jedno przedsiębiorstwo wielkie, jedno duże oraz także po jednym średnim i małym. Wśród tych firm niewątpliwie wyróżniało się Towarzystwo Akcyjne „Zawiercie”, założone w Zawierciu przez kapitał żydowski z Berlina. Ta niewielka liczba zakładów włókienniczych powodowała, że już w 1879 r. w tej gałęzi produkcji przemysłowej proces koncentracji produkcji i zatrudnienia był daleko zaawansowany. Jedno wielkie przedsiębiorstwo skupiało bowiem ponad trzy czwarte (76,2%) globalnej wartości produkcji oraz 68,5% ogólnej liczby robotników (tab. 171).

W 1884 r. liczba zakładów włókienniczych wzrosła trzykrotnie z 4 do 12 firm. W strukturze wielkości zakładów w stosunku do sytuacji z 1879 r. zaszły pewne zmiany. Otóż firmy małe zmniejszyły swój udział w produkcji z 0,3% do 0,2%, podobnie w zatrudnieniu z 1,3% do 0,6%. Zakłady średniej wielkości również obniżyły swój udział, w globalnej wartości produkcji z 5,7% do 4,9%,

podobnie w ogólnej liczbie robotników z 9,3% do 4,9%. Z kolei przedsiębiorstwa duże zwiększyły udział w produkcji z 17,8% do 20,1%, a poważnie zmniejszyły w zatrudnieniu z 20,9% do 12,6%. Firmy wielkie w dalszym ciągu posiadały dominującą pozycję, a ich udział nieco się zmniejszył w globalnej wartości produkcji z 76,2% do 74,8%, a w zatrudnieniu wzrósł z 68,5% do 81,9% (tab. 171 i 172).

Tabela 172

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	4	29	0,2	40	0,6
101–200	2	560	4,9	322	4,9
201–500	3	2 312	20,1	825	12,6
501–1000	1	3 192	27,8	646	9,8
Ponad 1000	2	5 398	47,0	4 725	72,1
Razem	12	11 491	100,0	6 558	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 173

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
101–200	4	837	6,3	713	7,0
201–500	2	1 150	8,7	783	7,7
501–1000	2	2 956	22,3	1 682	16,5
Ponad 1000	3	8 290	62,7	7 015	68,8
Razem	11	13 233	100,0	10 193	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym w regionie sosnowiecko-częstochowskim w 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r. zaszły dalsze zmiany. Przede wszystkim przestały funkcjonować firmy małe. Natomiast udział zakładów średniej wielkości w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 4,9% do 6,3%, podobnie w zatrudnieniu z 4,9% do 7%. Z kolei firmy duże poniosły straty, a ich udział w produkcji zmniejszył się z 20,1% do

8,7%, w ogólnej liczbie robotników podobnie z 12,6% do 7,7%. Przedsiębiorstwa wielkie w dalszym ciągu dominowały, a ich udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 74,8% do 85%, a w zatrudnieniu z 81,9% do 85,3% (tab. 172 i 173).

Tabela 174

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego
w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
21–50	1	36	0,1	50	0,3
51–100	2	139	0,5	168	1,1
101–200	2	432	1,6	297	1,9
201–500	2	1 183	4,3	664	4,2
501–1000	4	6 654	24,0	2 929	18,7
Ponad 1000	5	19 204	69,5	11 549	73,8
Razem	16	27 648	100,0	15 657	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r. zaszły dalsze procesy koncentracji produkcji we włókiennictwie regionu sosnowiecko-częstochowskiego. Zakłady małe skupiały zaledwie 0,1% produkcji oraz 0,3% ogólnego zatrudnienia. Firmy średniej wielkości poniosły straty, a ich udział w stosunku do 1893 r. się zmniejszył w globalnej wartości produkcji z 6,3% do 2,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 7% do 3%. Podobnie zakłady duże zmniejszyły swój udział w produkcji z 7% do 4,3%, a w zatrudnieniu z 7,7% do 4,2%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie zdecydowanie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 85% do 93,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 85,3% do 92,5% (tab. 173 i 174). Powyższe dane statystyczne wskazują, że w przemyśle włókienniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1900 r. proces koncentracji produkcji był zaawansowany.

W 1904 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w stosunku do sytuacji z 1900 r., doszło do dalszych procesów koncentracji. Zakłady małe podobnie jak poprzednio nie odgrywały żadnej roli, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu. Firmy średniej wielkości zmniejszyły swój udział w produkcji z 2,1% do 1,7%, a w zatrudnieniu udział ten nieco wzrósł z 3% do 3,3%. Zakłady duże poniosły dalsze straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 4,3% do 2,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 4,2% do 2,3%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie zdecydowanie zwiększyły swój udział w produkcji z 93,5% do

95,3%, a w ogólnym zatrudnieniu z 92,5% do 94,2% (tab. 174 i 175). Powyższe dane statystyczne wskazują iż w regionie sosnowiecko-częstochowskim w przemyśle tekstylnym koncentracja produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich, w porównaniu z okręgami łódzkim i warszawskim, była najbardziej zaawansowana.

Tabela 175

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	3	65	0,2	32	0,2
51-100	1	109	0,3	72	0,4
101-200	4	445	1,4	556	2,9
201-500	1	917	2,8	450	2,3
501-1000	1	1 000	3,1	700	3,6
Ponad 1000	7	30 040	92,2	17 543	90,6
Razem	17	32 576	100,0	19 353	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. liczba zakładów włókienniczych w okręgu sosnowiecko-częstochowskim pozostała na poziomie 1904 r. Natomiast w strukturze wielkości zakładów proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich zdecydowanie się nasilił.

Charakterystyczne było to, że na ogólną liczbę 17 zakładów tekstylnych ponad połowa, czyli 9 przedsiębiorstw to firmy wielkie, w tym 8 zakładów, które średnio zatrudniały ponad 1000 robotników. Natomiast w dwóch grupach firm małych funkcjonowało po jednym zakładzie, w grupach średniej wielkości po dwa i trzy zakłady, a w grupie zakładów dużych również tylko jedno przedsiębiorstwo.

W 1913 r. zakłady małe w stosunku do sytuacji z 1904 r., w produkcji i zatrudnieniu utrzymały poziom udziału w wysokości 0,2%. Firmy średniej wielkości nieco zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 1,7% do 2,1%, a w zatrudnieniu z kolei nieco zmniejszyły z 3,3% do 3,1%. Przedsiębiorstwa duże zdecydowanie zmniejszyły udział w produkcji z 2,8% do 0,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 2,3% do 1,1%. Firmy wielkie całkowicie decydowały o poziomie produkcji i zatrudnieniu w tej gałęzi przemysłu, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 95,3% do 97%, w zatrudnieniu z 94,2% do 95,6%. Ponadto przedsiębiorstwa wielkie skupiały 98,4% ogólnej mocy energetycznej maszyn i urządzeń napędowych (tab. 175 i 176). Powyższe

dane wskazują iż w latach 1879–1913 w przemyśle włókienniczym regionu sosnowiecko-częstochowskiego udział w produkcji zakładów wielkich wzrósł z 76,2% do 97%, a w zatrudnieniu z 68,5% do 98,4% (tab. 171 i 176). Tak więc przedsiębiorstwa wielkie zatrudniające przeciętnie ponad 500 i 1000 robotników decydowały o rozwoju przemysłu tekstylnego w tym regionie.

Tabela 176

Struktura wielkości zakładów we włókiennictwie okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1	40	0,1	15	0,1	–	–
21–50	1	50	0,1	35	0,1	7	–
51–100	2	200	0,5	160	0,7	140	0,5
101–200	3	600	1,6	545	2,4	270	1,0
201–500	1	250	0,7	250	1,1	.	.
501–1000	1	1 200	3,2	600	2,6	1 200	4,6
Ponad 1000	8	34 975	93,8	21 320	93,0	24 420	93,8
Razem	17	37 315	100,0	22 925	100,0	26 037	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

2.4. Okręg staropolski

Jak wykazano w tabelach 77–82, okręg staropolski w strukturze przestrzennej przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 plasował się na ostatnim miejscu wśród czterech okręgów przemysłowych, z kilkuprocentowym udziałem w produkcji i zatrudnieniu.

Tabela 177

Rozwój przemysłu w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	125	100,0	5 258	100,0	7 400	100,0	–	–
1884	168	134,4	5 589	106,3	7 054	94,6	2 383	100,0
1893	158	126,4	9 408	178,9	9 547	129,0	2 921	122,5
1900	204	163,2	21 327	405,6	16 747	229,7	12 926	542,4
1904	224	179,2	20 323	386,5	17 407	235,1	12 350	518,2
1913	210	168,0	30 136	573,1	20 864	282,4	16 300	684,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł okręgu staropolskiego w latach 1879–1913 zwiększył wartość produkcji prawie sześciokrotnie z 5,2 mln rb do 30,1 mln rb, liczba robotników wzrosła w tym czasie nieco mniej aniżeli trzykrotnie z 7400 do 20 864 osób, natomiast moc maszyn i urządzeń napędowych wzrosła prawie siedmiokrotnie z 2383 KM do 16 300 KM (tab. 177). W porównaniu z tempem rozwoju przemysłu w poprzednich trzech okręgach przemysłowych (łódzkim, warszawskim i sosnowiecko-częstochowskim) w regionie staropolskim produkcja i zatrudnienie rosło stosunkowo powoli. Na rozwój przemysłu w tym okręgu, który był najstarszym w Polsce regionem produkcji żelaza, poważny wpływ miała struktura gałęziowa produkcji przemysłowej oraz zbyt wolny postęp techniczno-technologiczny. W odróżnieniu bowiem od okręgów sosnowiecko-częstochowskiego, łódzkiego i warszawskiego, w badanym okresie przełomu XIX i XX wieku, kapitały zagraniczne nie inwestowały w rozwój przemysłu w regionie staropolskim. Natomiast jest oczywistym faktem, że w okresie od lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., kapitały niemieckie, francuskie, angielskie, belgijskie i szwajcarskie inwestując w różnych gałęziach przemysłu (od przemysłu ciężkiego, poprzez chemiczny do włókienniczego) wprowadzały do przemysłu Królestwa Polskiego nowoczesną technikę i technologię.

Tabela 178

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	26	20,8	305	5,8	2 050	27,7
Hutniczy	35	28,0	4 000	76,0	4 562	61,6
Metalowy	6	4,8	120	2,3	136	1,8
Drzewny	4	3,2	41	0,8	31	0,4
Mineralny	11	8,8	140	2,7	207	2,8
Skórzany	4	3,2	36	0,7	25	0,3
Spożywczy	39	31,2	616	11,7	389	5,2
Razem	125	100,0	5 258	100,0	7 400	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w przemyśle okręgu staropolskiego pierwszoplanową rolę odgrywało hutnictwo. Ta gałąź przemysłu skupiała 28% zakładów, 76% globalnej wartości produkcji całego regionu oraz 61,6% ogółu zatrudnionych robotników. Drugie miejsce pod względem udziału w produkcji zajmował przemysł spożywczy, który skupiał 11,7% ogólnej wartości produkcji. Ta gałąź przemysłu ponadto skupiała największą liczbę zakładów – 31,2%,

a w zatrudnieniu zajmowała trzecią pozycję z udziałem 5,2%. Drugie miejsce pod względem udziału w ogólnej liczbie robotników zajmował w okręgu staropolskim przemysł górniczy (wydobycie rud żelaza i kamieniołomy), skupiając 27,7% ogółu zatrudnionych. Górnictwo poza tym zajmowało trzecią pozycję pod względem liczby przedsiębiorstw, skupiając 20,8% ogółu firm, ponadto trzecie miejsce pod względem udziału w produkcji globalnej, skupiając 5,8% ogólnej wartości produkcji. Wśród pozostałych gałęzi produkcji na uwagę zasługuje przemysł mineralny (cegielnie, huty szkła, produkcja porcelany, wyroby ceramiczne), którego udział w ogólnej liczbie zakładów wynosił 8,8%, w produkcji globalnej regionu – 2,7% oraz w zatrudnieniu – 2,8%. Ważną rolę odgrywał także przemysł metalowy, bezpośrednio związany z hutnictwem, który skupiał 4,8% ogólnej liczby zakładów, 2,3% globalnej wartości produkcji oraz 1,8% ogólnego zatrudnienia. Pozostałe gałęzie produkcji, przemysł drzewny i skórzany skupiały po 3,2% ogólnej liczby zakładów, a ich udział w produkcji i ogólnym zatrudnieniu nie przekraczał 1% (tab. 178).

Tabela 179

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	47	27,9	207	3,7	1 820	25,8
Hutnicy	27	16,1	3 814	68,2	4 162	59,0
Metalowy	9	5,3	158	2,8	235	3,3
Papierniczy	1	0,6	3	–	5	–
Drzewny	8	4,8	33	0,6	57	0,8
Chemiczny	4	2,4	53	0,9	11	0,1
Mineralny	14	8,3	276	4,9	287	4,0
Skórzany	10	5,9	148	2,6	70	0,9
Spożywczy	48	28,6	897	16,0	407	5,8
Razem	168	100,0	5 589	100,0	7 054	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu okręgu staropolskiego zaszły dość istotne zmiany. Przemysł hutniczy w dalszym ciągu dominował w produkcji i zatrudnieniu, jednak w stosunku do 1879 r. jego udział wyraźnie się obniżył, w ogólnej liczbie zakładów z 28% do 16,1%, w globalnej wartości produkcji z 76% do 68,2%, w ogólnej liczbie robotników z 61,6% do 59%. W ogólnej liczbie zakładów pierwszą pozycję w dalszym ciągu zajmował przemysł spożywczy, jednak jego udział nieco się obniżył z 31,2% do 28,6%, natomiast w globalnej produkcji zakłady spożywcze

zajmowały drugie miejsce, a ich udział wzrósł z 11,7% do 16%, z kolei w zatrudnieniu przemysł spożywczy zajmował w dalszym ciągu trzecie miejsce, a jego udział wzrósł z 5,2% do 5,8%. Górnictwo w dalszym ciągu zajmowało drugą pozycję w zatrudnieniu, ale jego udział się obniżył z 27,7% do 25,8%, podobnie w ogólnej liczbie zakładów firmy górnicze zajmowały drugie miejsce, a ich udział wzrósł z 20,8% do 27,9%. Natomiast w globalnej wartości produkcji górnictwo zajęło dopiero czwarte miejsce, a jego udział spadł z 5,8% do 3,7%. Trzecie miejsce w produkcji w 1884 r. zajął przemysł mineralny, a jego udział wzrósł z 2,7% do 4,9%, zakłady tej gałęzi produkcji zajęły czwartą pozycję w ogólnym zatrudnieniu, a ich udział wzrósł z 2,8% do 4%. Wzrosło także znaczenie przemysłu metalowego, którego udział w ogólnej liczbie firm wzrósł z 4,8% do 5,3%, w produkcji z 2,3% do 2,8% oraz w ogólnej liczbie robotników z 1,8% do 3,3% (tab. 178 i 179).

Tabela 180

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	22	13,9	408	4,3	3 040	31,8
Hutnictwo	23	14,6	6 878	73,1	4 930	51,6
Metalowe	22	13,9	397	4,2	645	6,7
Papiernictwo	1	0,6	2	—	8	0,1
Drzewny	8	5,1	91	0,9	122	1,3
Chemiczny	7	4,4	36	0,4	42	0,4
Mineralny	11	7,0	98	1,0	179	1,9
Skórzany	16	10,1	65	0,7	37	0,4
Spożywczy	47	29,7	1 423	15,1	524	5,5
Inne	1	0,6	10	0,1	20	0,2
Razem	158	100,0	9 408	100,0	9 547	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., w stosunku do sytuacji z 1884 r., w strukturze przemysłu regionu staropolskiego w dalszym ciągu pierwszoplanową rolę odgrywał przemysł hutniczy, górnictwo, przemysł spożywczy oraz produkcja metalowa. W przemyśle hutniczym, mimo zmniejszenia udziału w ogólnej liczbie zakładów z 16,1% do 14,6%, zdecydowanie wzrósł udział w globalnej wartości produkcji z 68,2% do 73,1%, z kolei w ogólnym zatrudnieniu udział tej gałęzi produkcji nieco spadł z 59% do 51,6%. Należy jednak zaznaczyć, że hutnictwo w okręgu staropolskim decydowało o poziomie produkcji przemysłowej oraz o poziomie zatrudnienia. Przemysł spożywczy zajmował pierwszą pozycję pod względem

udziału w liczbie przedsiębiorstw, a jego udział wzrósł z 28,6% do 29,7%, w produkcji zakłady spożywcze zajmowały drugą pozycję po hutnictwie, a ich udział nieco się zmniejszył z 16% do 15,1%, z kolei w zatrudnieniu przemysł spożywczy zajmował czwarte miejsce, a jego udział się zmniejszył z 5,8% do 5,5%. Górnictwo zajmowało drugą pozycję po hutnictwie w ogólnej liczbie robotników, a jego udział wzrósł z 25,8% do 31,8%, w globalnej wartości produkcji przemysł górniczy zajmował trzecie miejsce, a jego udział w stosunku do 1884 r. wzrósł z 3,7% do 4,3%. Natomiast w ogólnej liczbie firm górnictwo wraz z przemysłem metalowym zajmowało trzecie miejsce, jednak jego udział spadł z 27,9% do 13,9%. Przemysł metalowo-maszynowy umocnił swoją pozycję i w zatrudnieniu zajmował trzecie miejsce, a jego udział wzrósł z 3,3% do 6,7%, z kolei w produkcji zajął czwarte miejsce, a jego udział wzrósł z 2,8% do 4,2% (tab. 179 i 180). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli.

Tabela 181

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	97	47,5	1 118	5,2	3 957	23,6
Hutniczy	22	10,8	15 425	72,3	8 230	49,1
Metalowy	11	5,4	1 264	5,9	1 739	10,4
Tekstylny	1	0,5	2	—	35	0,2
Papierniczy	4	1,9	17	0,1	68	0,4
Drzewny	16	7,8	528	2,5	439	2,6
Chemiczny	3	1,5	67	0,3	50	0,3
Mineralny	20	9,8	1 038	4,9	1 372	8,2
Skórzany	2	0,9	54	0,2	46	0,3
Spożywczy	28	13,7	1 814	8,5	811	4,8
Razem	204	100,0	21 327	100,0	16 747	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r., w stosunku do danych z 1893 r., w przemyśle okręgu staropolskiego zaszły dalsze zmiany. W dalszym ciągu rolę najważniejszą odgrywało hutnictwo, jednak jego udział w ogólnej liczbie firm zmniejszył się z 14,6% do 10,8%, w globalnej wartości produkcji nastąpił niewielki spadek z 73,1% do 72,3%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu po raz pierwszy hutnictwo skupiało poniżej 50% robotników, w stosunku do 1893 r. nastąpił spadek z 51,6% do 49,1%. Przemysł górniczy zajmował pierwszą pozycję w ogólnej liczbie zakładów i jego udział wzrósł z 13,9% do 47,5%, z kolei

w zatrudnieniu zajmował drugie miejsce po hutnictwie, chociaż w stosunku do 1893 r., jego udział zmniejszył się z 31,8% do 23,6%. W globalnej wartości produkcji w dalszym ciągu drugą pozycję zajmował przemysł spożywczy, a jego udział zmniejszył się z 15,1% do 8,5%, ta gałąź przemysłu zajmowała także drugie miejsce w ogólnej liczbie firm, ale jej udział spadł z 29,7% do 13,7%, natomiast w zatrudnieniu zakłady spożywcze zajmowały dopiero piąte miejsce, a ich udział zmniejszył się z 5,5% do 4,8%. Znaczny postęp należy odnotować w przemyśle metalowo-maszynowym, który zwiększył swój udział w zatrudnieniu z 6,7% do 10,4%, a w produkcji z 4,2% do 5,9%. Podobnie przemysł mineralny zwiększył swój udział w ogólnej wartości produkcji z 1% do 4,9% oraz w ogólnej liczbie robotników z 1,9% do 8,2% (tab. 180 i 181).

Tabela 182

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	95	42,4	136	0,7	2 547	14,6
Hutnictwo	16	7,1	9 800	48,3	6 343	36,4
Metalowy	16	7,1	2 838	14,0	3 472	19,9
Tekstylny	1	0,4	18	0,1	14	0,1
Papierniczy	4	1,8	30	0,1	77	0,4
Drzewny	19	8,5	1 086	5,4	801	4,6
Chemiczny	6	2,7	762	3,7	272	1,6
Mineralny	36	16,1	2 864	14,1	2 816	16,2
Skórzany	2	0,9	56	0,3	53	0,3
Spożywczy	28	12,5	2 673	13,2	862	5,0
Konfekcyjny	1	0,4	30	0,1	150	0,9
Razem	224	100,0	20 293	100,0	17 407	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w stosunku do sytuacji z 1900 r., w przemyśle regionu staropolskiego zaszły dalsze zmiany w strukturze gałęziowej. Mimo w dalszym ciągu pierwszej pozycji przemysłu hutniczego, to jednak nastąpił wyraźny spadek jego udziału w ogólnej liczbie zakładów z 10,8% do 7,1%, w globalnej wartości produkcji z 72,3% do 48,3% oraz w zatrudnieniu z 49,1% do 36,4%. Górnictwo, które w dalszym ciągu miało najwięcej zakładów poniosło ogromne straty w produkcji z 5,2% do 0,7%, w ogólnej liczbie robotników z 23,6% do 14,6%. Zyskał natomiast przemysł metalowy, który w produkcji zajął trzecią pozycję po hutnictwie, a jego udział wzrósł z 5,9% do 14%, podobnie w zatrudnieniu gdzie zajął drugie miejsce, a jego udział zwiększył się z 10,4%

do 19,9%. Drugą pozycję w produkcji zajął przemysł mineralny, a jego udział wzrósł z 4,9% do 14,1%, a w zatrudnieniu zakłady przemysłu mineralnego zajęły trzecie miejsce, a ich udział wzrósł z 8,2% do 16,2%. Przemysł spożywczy zajął czwarte miejsce w produkcji, a jego udział zwiększył się z 8,5% do 13,2%, natomiast w zatrudnieniu mimo zwiększenia udziału z 4,8% do 5%, zajmował dopiero piątą pozycję (tab. 181 i 182).

Tabela 183

Struktura gałęziowa przemysłu okręgu staropolskiego w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	65	30,9	791	2,6	2 685	12,9
Hutnictwo	5	2,4	11 370	37,7	5 694	27,3
Metalowe	21	10,0	5 460	18,1	4 838	23,2
Papiernictwo	3	1,4	620	2,0	385	1,8
Drzewny	30	14,3	1 519	5,0	1 097	5,3
Chemiczny	5	2,4	1 650	5,5	270	1,3
Mineralny	34	16,2	4 760	15,8	4 344	20,8
Spożywczy	41	19,5	3 711	12,4	1 139	5,5
Konfektowy	3	1,4	50	0,1	132	0,6
Inne	3	1,4	205	0,7	280	1,3
Razem	210	100,0	30 136	100,0	20 864	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w stosunku do danych z 1904 r., w strukturze gałęziowej okręgu staropolskiego zaszły dalsze zmiany, w rezultacie których przemysł hutniczy dotąd dominujący stracił stopniowo dotychczasową pozycję. Udział hutnictwa w ogólnej liczbie zakładów zmniejszył się z 7,1% do 2,4%, w globalnej wartości produkcji z 48,3% do 37,7%, a w ogólnym zatrudnieniu z 36,4% do 27,3%. Mimo tych strat przemysł hutniczy nadal skupiał największy odsetek produkcji, jak również ogólnej liczby robotników. Drugą pozycję zajmował przemysł metalowo-maszynowy, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1904 r. wzrósł z 14% do 18,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 19,9% do 23,2%. Trzecie miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w produkcji zwiększył się z 14,1% do 15,8%, a w zatrudnieniu z 16,2% do 20,8%. Czwartą pozycję w produkcji zajmował przemysł spożywczy, którego udział nieco się obniżył z 13,2% do 12,4%, a w zatrudnieniu nieco wzrósł z 5% do 5,5%. Przemysł górniczy mimo skupiania największej liczby zakładów, pod względem udziału w ogólnej liczbie robotników znajdował się na czwartym

miejscu, a jego udział spadł z 14,6% do 12,9%. W produkcji górnictwo nieco zyskało z 0,7% do 2,6%, ale zajmowało dopiero siódme miejsce (tab. 182 i 183).

Kolejnym ważnym problemem w badaniach nad rozwojem przemysłu okręgu staropolskiego jest struktura wielkości zakładów wskazująca na proces koncentracji produkcji.

Tabela 184

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	74	59,2	850	16,2	571	7,7
21–50	15	12,0	192	3,7	461	6,2
51–100	17	13,6	685	13,0	1 152	15,6
101–200	5	4,0	570	10,8	680	9,2
201–500	12	9,6	1 511	28,7	3 172	42,9
501–1000	2	1,6	1 450	27,6	1 364	18,4
Razem	125	100,0	5 258	100,0	7 400	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1879 r. pierwsze dwie grupy firm małych skupiały 19,9% globalnej wartości produkcji oraz 13,9% ogólnego zatrudnienia. Z kolei udział procentowy zakładów średniej wielkości był dość znaczny, skupiały one bowiem 23,8% produkcji oraz 24,8% ogólnej liczby robotników. Udział przedsiębiorstw dużych był najwyższy i w globalnej wartości produkcji wynosił 28,7%, a w ogólnej liczbie robotników 42,9%. Natomiast dwa zakłady wielkie skupiały 27,6% produkcji oraz 18,4% ogólnego zatrudnienia. Powyższe dane statystyczne wskazują na stosunkowo niewielką koncentrację produkcji i zatrudnienie w przedsiębiorstwach wielkich. Bowiem wszystkie grupy wielkości zakładów miały znaczny udział procentowy w globalnej wartości produkcji, jak również w ogólnej liczbie robotników (tab. 184).

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., w strukturze wielkościowej zakładów zaszły dość istotne zmiany. Otóż zdecydowanie wzrosła liczba zakładów małych, których udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 19,9% do 25,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,9% do 20,4%. Podobna sytuacja miała miejsce w grupach zakładów średniej wielkości, których udział w stosunku do 1879 r. zwiększył się w produkcji z 23,8% do 40,1%, a w zatrudnieniu z 24,8% do 31,8%. Ponadto zakłady średniej wielkości skupiały w 1884 r. 50,3% ogólnej mocy energetycznej. Przedsiębiorstwa duże

w 1884 r. poniosły wyraźne straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1879 r. spadł z 28,7% do 24,7%, a w zatrudnieniu z 42,9% do 30%. Firmy duże w 1884 r. skupiały 24,5% ogólnej liczby KM. Zakłady wielkie, których liczba się nie zmieniła również poniosły zdecydowane straty, a ich udział w produkcji zmniejszył się z 27,6% do 9,5%, w ogólnej liczbie robotników z 18,4% do 17,8%. Przedsiębiorstwa wielkie skupiały w 1884 r. 9,1% ogólnej mocy energetycznej (tab. 184 i 185). Powyższe dane statystyczne wskazują na wyraźny proces dekoncentracji produkcji w latach 1879–1884, który był następstwem dość intensywnego inwestowania w grupy zakładów małych i średnich.

Tabela 185

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	118	70,2	1 004	17,9	759	10,8	258	10,8
21–50	20	11,9	432	7,7	678	9,6	124	5,2
51–100	14	8,3	908	16,2	1 196	16,9	712	29,9
101–200	7	4,2	1 335	23,9	1 048	14,9	487	20,4
201–500	7	4,2	1 380	24,7	2 116	30,0	584	24,5
501–1000	2	1,2	530	9,5	1 257	17,8	218	9,1
Razem	168	100,0	5 589	100,0	7 054	100,0	2 383	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 186

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	104	65,8	1 324	14,1	639	6,7	176	6,0
21–50	13	8,2	341	3,6	415	4,3	147	5,0
51–100	15	9,5	684	7,3	1 102	11,5	233	8,0
101–200	13	8,2	812	8,6	1 811	18,9	274	9,4
201–500	9	5,7	1 293	13,7	2 569	26,9	611	20,9
501–1000	3	1,9	1 978	21,0	1 717	18,0	566	19,4
Ponad 1000	1	0,6	2 976	31,6	1 294	13,6	914	31,3
Razem	158	100,0	9 408	100,0	9 547	100,0	2 921	100,0

Źródło: SSSGPR za 11893 r.; UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. doszło do kolejnych zmian w strukturze wielkości zakładów w przemyśle regionu staropolskiego. Najpoważniejszą zmianą był stopniowy spadek udziału tak w produkcji, zatrudnieniu oraz mocy energetycznej zakładów małych i średnich. I tak firmy małe w 1893 r. w stosunku do sytuacji z 1884 r. zmniejszyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 25,6% do 17,7%, w ogólnej liczbie robotników z 20,4% do 11%, a w ogólnej liczbie KM z 16% do 11%. Z kolei zakłady średniej wielkości, których liczba wzrosła z 21 do 28 firm, odnotowały poważny spadek udziału w produkcji z 40,1% do 15,9%, a w zatrudnieniu stosunkowo niewielki z 31,8% do 30,4%, natomiast w ogólnej mocy energetycznej ogromny spadek z 50,3% do 17,4%. Przedsiębiorstwa duże także poniosły dalsze straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji całego okręgu zmniejszył się z 24,7% do 13,7%, w ogólnej liczbie robotników z 30% do 26,9%, a w ogólnej liczbie KM z 24,5% do 20,9%. W 1893 r. wzrosła ilość przedsiębiorstw wielkich z 2 do 4 firm, a ich udział w produkcji zwiększył się z 9,5% do 52,6%, w zatrudnieniu z 17,8% do 31,6%, a w ogólnej mocy energetycznej z 9,1% do 50,7% (tab. 185 i 186). Powyższe dane statystyczne wskazują, że przedsiębiorstwa wielkie w 1893 r. skupiały ponad 50% globalnej wartości produkcji oraz ogólnej mocy energetycznej w przemyśle całego okręgu staropolskiego, a więc proces koncentracji produkcji był już poważnie zaawansowany.

Tabela 187

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	126	61,8	1 279	6,0	2 000	7,5
21–50	32	15,7	1 028	4,8	1 041	6,2
51–100	17	8,3	1 029	4,8	1 249	7,5
101–200	13	6,4	1 054	4,9	1 741	10,4
201–500	11	5,4	3 985	18,7	3 500	20,8
501–1000	3	1,5	2 791	13,1	1 946	11,6
Ponad 1000	2	0,9	10 161	47,6	5 270	31,5
Razem	204	100,0	21 327	100,0	16 747	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. nastąpił dalszy spadek znaczenia zakładów małych i średnich, tak w produkcji, jak również w zatrudnieniu. Udział firm małych w globalnej wartości produkcji zmniejszył się w stosunku do 1893 r. z 17,7% do 10,8%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się zwiększył z 11% do 13,7%. Zakłady średniej wielkości zmniejszyły swój udział w produkcji z 15,9% do 9,7%,

a w zatrudnieniu z 30,4% do 17,9%. Firmy duże z kolei odnotowały wzrost udziału w globalnej wartości produkcji z 13,7% do 18,7%, a w ogólnej liczbie robotników spadek z 26,9% do 20,8%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie potwierdziły swoją dominację, a ich udział w produkcji wzrósł z 52,6% do 60,7%, a w zatrudnieniu z 31,6% do 43,1% (tab. 186 i 187).

W 1904 r. w stosunku do sytuacji z 1900 r., w przemyśle okręgu staropolskiego doszło do wyraźnego wzrostu liczby zakładów, co z kolei spowodowało zahamowanie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia. Zakłady małe nieco zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 10,8% do 11,3% oraz w ogólnej liczbie robotników z 13,7% do 13,8%. Z kolei firmy średniej wielkości znacznie zwiększyły udział w produkcji z 9,7% do 22,9%, a w zatrudnieniu z 17,9% do 28,4%. Zakłady duże również zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 18,7% do 20,7% oraz w ogólnej liczbie robotników z 20,8% do 23,6%. Zakłady te w 1904 r. skupiały 19,1% ogólnej mocy energetycznej. Tymczasem przedsiębiorstwa wielkie poniosły wyraźne straty, a ich udział w produkcji spadł z 60,7% do 45%, a w zatrudnieniu z 43,1% do 34,2%. Jedynie w ogólnej mocy energetycznej firmy wielkie dalej dominowały skupiając w 1904 r. 62,3% KM (tab. 187 i 188).

Tabela 188

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	126	56,3	925	4,6	1 027	5,9	155	1,2
21–50	38	17,0	1 365	6,7	1 381	7,9	367	3,0
51–100	24	10,7	2 213	10,9	1 961	11,3	1 001	8,1
101–200	19	8,5	2 440	12,0	2 973	17,1	777	6,3
201–500	12	5,3	4 210	20,7	4 116	23,6	2 354	19,1
501–1000	4	1,8	2 640	13,0	2 349	13,5	96	0,8
Ponad 1000	1	0,4	6 500	32,0	3 600	20,7	7 600	61,5
Razem	224	100,0	20 293	100,0	17 407	100,0	12 350	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w przemyśle okręgu staropolskiego zaszły dalsze zmiany w strukturze wielkości zakładów. Firmy małe w stosunku do 1904 r. zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 11,3% do 12,6%, w ogólnej liczbie robotników ich udział się obniżył z 13,8% do 12,3%, a w ogólnej liczbie KM wzrósł z 4,2% do 14,1%. Z kolei zakłady średniej wielkości poniosły straty, a ich udział w produkcji spadł z 22,9% do 20,8%, w zatrudnieniu z 28,4% do 23,6%, natomiast wzrósł udział tych firm w ogólnej mocy energetycznej

z 14,4% do 18,4%. Poważne straty poniosły również duże przedsiębiorstwa, których udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 20,7% do 10,9%, w ogólnej liczbie robotników z 23,6% do 14,7% oraz w liczbie KM z 19,1% do 17,6%. Natomiast zakłady wielkie wyraźnie zwiększyły swój udział w produkcji z 45% do 55,6%, w zatrudnieniu z 34,2% do 49,4%, jedynie w ogólnej mocy energetycznej udział tych firm się obniżył z 62,3% do 49,8% (tab. 188 i 189). Powyższe dane statystyczne wskazują na znaczną koncentrację produkcji i zatrudnienie w przedsiębiorstwach wielkich.

Tabela 189

Struktura wielkości zakładów w przemyśle okręgu staropolskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	104	49,5	2 135	7,1	1 131	5,4	1 143	7,0
21–50	45	21,4	1 660	5,5	1 451	6,9	1 156	7,1
51–100	21	10,0	3 045	10,1	1 562	7,5	871	5,3
101–200	21	10,0	3 238	10,7	3 352	16,1	2 138	13,1
201–500	10	4,8	3 295	10,9	3 080	14,7	2 863	17,6
501–1000	8	3,8	8 763	29,1	6 688	32,1	2 108	12,9
Ponad 1000	1	0,5	8 000	26,5	3 600	17,3	6 020	36,9
Razem	210	100,0	30 136	100,0	20 864	100,0	16 299	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym ważnym zagadnieniem jest rozwój najważniejszych gałęzi przemysłu w regionie staropolskim (górnictwo, hutnictwo, przemysł metalowy, mineralny i spożywczy).

Tabela 190

Rozwój przemysłu górniczego w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	26	40,0	305	38,5	2 050	76,3	.	.
1884	47	72,3	207	26,1	1 820	67,8	75	36,6
1893	22	33,8	408	51,6	3 040	113,2	113	55,1
1900	97	149,2	1 118	141,3	3 957	147,3	.	.
1904	95	146,1	136	17,2	2 547	94,8	.	.
1913	65	100,0	791	100,0	2 685	100,0	205	100,0

Źródło: GPR za lata 1879 i 1884; SSSGPR za lata 1893 i 1900; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu górniczego, który w okręgu staropolskim ograniczał się do wydobywania rudy żelaza oraz kamieniołomów, był bardzo powolny. Największa liczba zakładów funkcjonowała w 1900 r., kiedy wartość produkcji osiągnęła sumę przekraczającą 1 mln rb, a zatrudnienie 3957 osób. Zakłady górnicze nie należały do najnowocześniejszych o czym świadczy niski poziom liczby KM. W sumie między 1879 r. a 1913 r., w przemyśle wydobywczym regionu staropolskiego wartość produkcji wzrosła ponad trzykrotnie (1900 r.), a liczba robotników nieco mniej niż dwukrotnie (do stanu w 1900 r.).

Tabela 191

Rozwój przemysłu hutniczego w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	35	700,0	4 000	35,2	4 562	80,1	3 363	49,2
1884	27	540,0	3 814	33,5	4 162	73,1	2 308	33,7
1893	23	460,0	6 878	60,5	4 930	86,6	2 370	34,6
1900	22	440,0	15 425	135,6	8 230	144,5	.	.
1904	16	320,0	9 800	86,2	6 343	111,4	9 825	143,7
1913	5	100,0	11 370	100,0	5 694	100,0	6 836	100,0

Źródło: GPR za lata 1879 i 1884; SSSGPR za lata 1893 i 1900; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w latach 1879–1913 nastąpiła daleko idąca koncentracja produkcji, kiedy bowiem w 1879 r. funkcjonowało 35 zakładów hutniczych to w 1913 ich liczba zmniejszyła się siedmiokrotnie do 5 hut. W tym czasie wartość produkcji wzrosła przejściowo w 1900 r. prawie czterokrotnie z 4 mln rb do 15, 4 mln rb, by w 1913 r. spaść do 11,3 mln rb. Liczba zatrudnionych w latach 1879–1900 wzrosła z 4562 do 8230 osób, a w 1913 r. spadła do 5694 osób. Podobnie ogólna moc energetyczna w latach 1879–1904 wzrosła prawie trzykrotnie z 3363 KM do 9825 KM, aby w 1913 r. obniżyć się do 6836 KM (tab. 191). Spadek produkcji i zatrudnienia w hutnictwie regionu staropolskiego w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej był związany z zamknięciem produkcji w Tow. Akc. Starachowickich Zakładów Górniczych, należącym do ogólnorosyjskiego koncernu „Prodamet”.

Rozwój kolejnej gałęzi produkcji przemysłu metalowo-maszynowego w okręgu staropolskim był bardzo dynamiczny. W latach 1879–1913 liczba zakładów wzrosła ponad trzykrotnie z 6 do 21 firm, wartość produkcji ponad czterdzieści pięć razy ze 120 tys. rb do 5,4 mln rb, liczba robotników zwiększyła się ponad trzydzieści pięć razy ze 136 do 4838 osób, a liczba KM wzrosła ponad trzysta trzydzieści razy (tab. 192).

Tabela 192

Rozwój przemysłu metalowo-maszynowego w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	6	28,5	120	2,2	136	2,8	8	0,3
1884	9	42,8	158	2,9	235	4,8	.	.
1893	22	104,7	397	7,2	645	13,3	140	4,9
1900	11	52,4	1 264	23,1	1 739	35,9	.	.
1904	16	76,2	2 838	51,9	3 472	71,7	443	15,5
1913	21	100,0	5 460	100,0	4 838	100,0	2 854	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 193

Rozwój przemysłu mineralnego w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	11	32,3	140	2,9	207	4,7	—	—
1884	14	41,1	276	5,8	287	6,6	—	—
1893	11	32,3	98	2,0	179	4,1	18	0,7
1900	20	58,8	1 038	21,8	1 372	31,6	.	.
1904	36	105,8	2 864	60,1	2 816	64,8	1 200	50,1
1913	34	100,0	4 760	100,0	4 344	100,0	2 393	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł mineralny w okręgu staropolskim w latach 1879–1913 rozwijał się dynamicznie. Liczba zakładów w tym czasie zwiększyła się trzykrotnie z 11 do 34 firm, wartość produkcji wzrosła ponad trzydzieści cztery razy ze 140 tys. rb do 4,7 mln rb, liczba robotników zwiększyła się ponad dwudziestokrotnie z 207 do 4344 osób, a moc energetyczna ponad sto czterdzieści razy z 18 KM do 2393 KM (tab. 193).

Przemysł spożywczy w okręgu staropolskim rozwijał się w tempie o wiele wolniejszym od przemysłu metalowego i mineralnego. W latach 1879–1913 liczba zakładów zwiększyła się zaledwie o kilka procent. Wartość produkcji wzrosła ponad sześciokrotnie z 616 tys. rb do 3,7 mln rb, liczba robotników zwiększyła się niemal trzykrotnie z 389 do 1139 osób, a moc maszyn energetycznych ponad ośmiokrotnie ze 150 KM do 1244 KM (tab. 194).

Rozwój przemysłu spożywczego w okręgu staropolskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	39	95,1	616	16,6	389	34,1	150	12,0
1884	48	117,0	897	24,1	407	35,7	.	.
1893	47	114,6	1 423	38,3	524	46,0	181	14,5
1900	28	68,3	1 814	48,8	811	71,2	.	.
1904	28	68,3	2 673	72,0	862	75,6	217	17,4
1913	41	100,0	3 711	100,0	1 139	100,0	1 244	100,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym istotnym dla badań nad historią industrializacji na ziemiach polskich jest zagadnienie przeobrażeń struktury wielkościowej zakładów przemysłowych. Zmiany w strukturze wielkości przedsiębiorstw wskazują na procesy koncentracji lub dekoncentracji produkcji i zatrudnienia. Dane statystyczne umożliwiające opracowanie struktury wielkości zakładów przemysłowych w okręgu staropolskim obejmują następujące gałęzie produkcji przemysłowej: górnictwo, hutnictwo, przemysł metalowo-maszynowy i przemysł mineralny.

W 1879 r. w przemyśle górniczym okręgu staropolskiego można wyodrębnić jedynie 5 grup wielkości zakładów przemysłowych. Firmy małe, które obejmowały 50% ogólnej liczby zakładów, skupiały 13,1% globalnej wartości produkcji górnictwa oraz 12,2% ogólnej liczby robotników. Zakłady średniej wielkości skupiały 37,7% wartości produkcji oraz 34,1% zatrudnienia. Przedsiębiorstwa duże zdominowały ogólną liczbę zatrudnionych w przemyśle wydobywczym skupiając 53,7% ogółu robotników i prawie połowę globalnej wartości produkcji – 49,2% (tab. 195).

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r., w przemyśle wydobywczym okręgu staropolskiego zaszły dość istotne zmiany. Zdecydowanie wzrosła liczba zakładów małych z 13 do 30 firm. Udział tych zakładów w globalnej wartości produkcji wzrósł z 13,1% do 21,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 12,2% do 30,2%. Zakłady średniej wielkości również zwiększyły swój udział w stosunku do 1879 r., w produkcji z 37,7% do 44,5% oraz w zatrudnieniu z 34,1% do 40,1%. W związku ze wzrostem udziału zakładów małych i średnich wyraźne straty poniosły przedsiębiorstwa duże, których udział w globalnej wartości produkcji spadł z 49,2% do 33,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 53,7% do 29,7% (tab. 195 i 196). Tak więc w 1884 r. w przemyśle górniczym regionu staropolskiego nastąpiła zdecydowana dekoncentracja produkcji i zatrudnienia.

Tabela 195

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnictwym okręgu staropolskiego
w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	5	10	3,3	60	2,9
21–50	8	30	9,8	190	9,3
51–100	7	65	21,3	450	21,9
101–200	2	50	16,4	250	12,2
201–500	4	150	49,2	1 100	53,7
Razem	26	305	100,0	2 050	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 196

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnictwym okręgu staropolskiego
w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	30	10	4,8	246	13,5
21–50	8	35	16,9	304	16,7
51–100	4	32	15,5	275	15,1
101–200	3	60	29,0	455	25,0
201–500	2	70	33,8	540	29,7
Razem	47	207	100,0	1 820	100,0

Źródło: GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w strukturze wielkości zakładów przemysłu górnictwego w regionie staropolskim nastąpiły kolejne zmiany. Zdecydowanie zmniejszyła się liczba zakładów małych z 30 do 5 firm, a ich udział w produkcji spadł z 21,7% do 1,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 30,2% do 2,5%. Natomiast firmy średniej wielkości wyraźnie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 44,5% do 51,2%, a w zatrudnieniu z 40,1% do 45,1%. Przedsiębiorstwa duże w produkcji poniosły dalsze straty, a ich udział zmniejszył się z 33,8% do 31,4%, natomiast w ogólnej liczbie robotników nastąpił wzrost z 29,7% do 35,3%. Jeden zakład wielki skupiał 15,7% produkcji oraz 17,1% ogólnego zatrudnienia (tab. 196 i 197). Powyższe dane statystyczne wskazują na przewagę tak w produkcji, jak również zatrudnieniu zakładów średniej wielkości.

Tabela 197

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu staropolskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	4	6	1,5	51	1,7
21–50	1	1	0,2	23	0,8
51–100	6	94	23,0	485	15,9
101–200	6	115	28,2	888	29,2
201–500	4	128	31,4	1072	35,3
501–1000	1	64	15,7	521	17,1
Razem	22	408	100,0	3 040	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w przemyśle górniczym regionu staropolskiego nastąpiły kolejne zmiany, dość zaskakujące. Otóż zdecydowanie wzrosła liczba zakładów małych z 5 do 75, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 1,7% do 55,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 2,5% do 46,9%. Firmy średniej wielkości utraciły swoją dominującą pozycję z 1893 r., a ich udział w produkcji obniżył się z 51,2% do 14,1%, a w zatrudnieniu z 45,1% do 19,9%.

Tabela 198

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górniczym okręgu staropolskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	75	77,3	459	41,1	1 495	37,8
21–50	12	12,4	160	14,3	361	9,1
51–100	2	2,1	25	2,2	148	3,7
101–200	5	5,1	133	11,9	642	16,2
201–500	2	2,1	178	15,9	623	15,7
501–1000	1	1,0	163	14,6	688	17,4
Razem	97	100,0	1 118	100,0	3 957	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

Podobnie przedsiębiorstwa duże poniosły straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 31,4% do 15,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 35,3% do 15,7%. Jeden zakład wielki pozostał na tym samym poziomie, a jego udział w produkcji nieco się obniżył z 15,7% do 14,6%, a w zatrudnieniu wzrósł z 17,1% do 17,4% (tab. 197 i 198).

Tabela 199

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnym okręgu staropolskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Liczba robotników	%
5–20	76	80,0	525	20,6
21–50	11	11,6	405	15,9
51–100	4	4,2	321	12,6
101–200	2	2,1	357	14,0
201–500	1	1,0	282	11,1
501–1000	1	1,0	657	25,8
Razem	95	100,0	2 547	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne

Dane statystyczne z tab. 199 wskazują na utrzymującą się przewagę zakładów małych, których udział w ogólnej liczbie robotników (niestety nie posiadamy danych odnośnie wartości produkcji) w stosunku do sytuacji z 1900 r. się obniżył z 46,9% do 36,5%, ale w dalszym ciągu był to udział najwyższy wśród wszystkich grup wielkości. Zakłady średniej wielkości zwiększyły swój udział w ogólnym zatrudnieniu z 19,9% do 26,6%. Firmy duże z kolei zmniejszyły udział w ogólnej liczbie robotników z 15,7% do 11,1%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie zdecydowanie zwiększyły udział w zatrudnieniu z 17,4% do 25,8% (tab. 198 i 199).

Tabela 200

Struktura wielkości zakładów w przemyśle górnym okręgu staropolskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	44	67,7	285	36,0	515	19,1	43	21,0
21–50	12	18,4	100	12,6	361	13,5	14	6,8
51–100	2	3,1	25	3,1	148	5,5	.	.
101–200	5	7,7	133	16,8	642	23,9	70	34,1
201–500	1	1,5	85	10,7	331	12,3	20	9,7
501–1000	1	1,5	163	20,6	688	25,6	58	28,3
Razem	65	100,0	791	100,0	2 685	100,0	205	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. struktura wielkości zakładów w przemyśle górnym okręgu staropolskiego w zasadzie pozostała niezmienna w stosunku do 1900 r. i 1904 r. W dalszym ciągu, tak w produkcji, jak również zatrudnieniu, przewagę miały

zakłady małe, których udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1900 r. nieco się zmniejszył z 55,4% do 48,6%, a w ogólnej liczbie robotników w stosunku do 1904 r. z 36,5% do 32,6%. Firmy małe skupiały również w 1913 r. 27,8% ogólnej mocy energetycznej. Zakłady średniej wielkości zwiększyły swój udział w produkcji w stosunku do 1900 r. z 14,1% do 19,9%, a w zatrudnieniu w stosunku do 1904 r. z 28,5% do 29,4%. Natomiast firmy średniej wielkości w 1913 r. posiadały najwyższy udział w ogólnej mocy energetycznej – 34,1%. Zakłady duże odnotowały spadek udziału w globalnej wartości produkcji w stosunku do danych z 1900 r. z 15,9% do 10,7%. Natomiast w ogólnej liczbie robotników ich udział nieco wzrósł w stosunku do 1904 r. z 11,1% do 12,3%. Przedsiębiorstwa wielkie zwiększyły swój udział w produkcji w stosunku do 1900 r. z 14,6% do 20,6%, a w zatrudnieniu w stosunku do 1904 r. w zasadzie pozostały na zbliżonym poziomie 25,8% do 25,6%, natomiast w ogólnej mocy energetycznej ich udział w 1913 r. wynosił 28,3% (tab. 198, 199 i 200). Dane statystyczne obrazujące strukturę wielkości zakładów w przemyśle górniczym regionu staropolskiego w latach 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913 wskazują na funkcjonowanie w tym okręgu w większości małych i średnich firm, które decydowały o poziomie produkcji i zatrudnienia.

Tabela 201

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	10	110	2,8	108	2,4
21–50	5	140	3,5	210	4,6
51–100	8	560	14,0	580	12,7
101–200	3	520	13,0	430	9,4
201–500	7	1 220	30,5	1 870	41,0
501–1000	2	1 450	36,2	1 364	29,9
Razem	35	4 000	100,0	4 562	100,0

Źródło: GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Przemysł hutniczy w regionie staropolskim, w odróżnieniu od górnictwa, charakteryzował się stosunkowo wysoką koncentracją produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich. W 1879 r. firmy małe skupiały zaledwie 6,3% globalnej wartości produkcji oraz 7% ogólnej liczby robotników. Udział zakładów średniej wielkości był o wiele wyższy, w produkcji 27%, a w zatrudnieniu 22,1%. Firmy duże skupiały 30,5% globalnej wartości produkcji oraz 41%

ogólnej liczby robotników. Natomiast udział przedsiębiorstw wielkich w produkcji był najwyższy i wynosił 36,2%, a w zatrudnieniu 29,9% (tab. 201). Łącznie zakłady duże i wielkie skupiały 66,7% globalnej wartości produkcji oraz 70,9% ogólnej liczby robotników przemysłu hutniczego. Powyższe dane statystyczne wskazują na zaawansowany proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w tej gałęzi przemysłu już w końcu lat siedemdziesiątych XIX w.

W 1884 r. w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w stosunku do danych z 1879 r. zaszły dość istotne zmiany. Zakłady małe zwiększyły nieco swój udział w globalnej wartości produkcji z 6,3% w 1879 r. do 7,1% w 1884 r., a w ogólnej liczbie robotników nastąpił spadek z 7% do 6%. Najpoważniejsze zmiany nastąpiły w grupach zakładów średniej wielkości, których udział w produkcji wzrósł z 27% do 54%, w zatrudnieniu z 22,1% do 31,4%, firmy te skupiały również najwyższy odsetek mocy energetycznej – 49,7%. Natomiast firmy duże poniosły wyraźne straty, a ich udział obniżył się w globalnej wartości produkcji z 30,5% do 24,9%, w ogólnej liczbie robotników z 41% do 32,4%. Ponadto skupiały one 24,3% mocy energetycznej. Największe straty poniosły przedsiębiorstwa wielkie, których udział w produkcji spadł z 36,2% do 13,9%, natomiast w zatrudnieniu ich udział wzrósł z 29,9% do 30,2%. Posiadały także niewielki udział w ogólnej liczbie KM – 9,4% (tab. 201 i 202).

Tabela 202

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego
w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	5	43	1,1	90	2,2	258	11,2
21–50	4	230	6,0	160	3,8	124	5,4
51–100	9	836	21,9	844	20,3	700	30,3
101–200	3	1 225	32,1	463	11,1	448	19,4
201–500	4	950	24,9	1 348	32,4	560	24,3
501–1000	2	530	13,9	1 257	30,2	218	9,4
Razem	27	3 814	100,0	4 162	100,0	2 308	100,0

Źródło GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle hutniczym regionu staropolskiego doszło do kolejnych zmian, które doprowadziły do marginalizacji zakładów małych oraz firm średniej wielkości, głównie na rzecz przedsiębiorstw wielkich. Zakłady małe w 1893 r. w stosunku do danych z 1884 r. poniosły znaczne straty, a ich udział w produkcji spadł z 7,1% do 3%, w zatrudnieniu z 6% do 2,5%, a w ogólnej mocy energetycznej z 16,6% do 4,6%. Firmy średniej wielkości,

które w 1884 r. posiadały najwyższy udział w globalnej wartości produkcji poniosły największe straty. Ich udział w produkcji spadł z 54% do 14,9%, w ogólnej liczbie robotników z 31,4% do 22%, a w ogólnej mocy energetycznej z 49,7% do 15,1%. Straty poniosły również zakłady duże, których udział w produkcji obniżył się z 24,9% do 11%, w zatrudnieniu z 32,4% do 25%, a w ogólnej liczbie KM z 24,3% do 18,3%. Zyskały natomiast przedsiębiorstwa wielkie, których udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 13,9% do 71,1%, w ogólnej liczbie robotników z 30,2% do 50,5%, a w ogólnej mocy energetycznej z 9,4% do 62% (tab. 202 i 203). Tak więc w 1893 r. w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego proces koncentracji był poważnie zaawansowany.

Tabela 203

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	3	38	0,6	25	0,5	52	2,2
21–50	3	168	2,4	100	2,0	58	2,4
51–100	4	391	5,7	279	5,7	114	4,8
101–200	6	632	9,2	803	16,3	244	10,3
201–500	4	759	11,0	1 233	25,0	434	18,3
501–1000	2	1 914	27,8	1 196	24,3	554	23,4
Ponad 1000	1	2 976	43,3	1 294	26,2	914	38,6
Razem	23	6 878	100,0	4 930	100,0	2 370	100,0

Źródło: SSSGPR za 1893 r.; obliczenia własne.

W następnych siedmiu latach do 1900 r., w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego następowały intensywne procesy inwestycyjne. W regionie staropolskim przemysł hutniczy w tym czasie również przeżywał okres rozbudowy. W strukturze wielkościowej zakładów hutniczych trwał w tym czasie dalszy proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. W 1900 r. małe zakłady hutnicze w regionie staropolskim poniosły dalsze straty. Ich udział w produkcji obniżył się z 3% do 1,3%, w zatrudnieniu z 2,5% do 2%, a w ogólnej mocy energetycznej z 4,6% do 1,6%. Firmy średniej wielkości także poniosły straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 14,9% do 5,8%, w ogólnej liczbie robotników z 22% do 9,5%, a w ogólnej liczbie KM z 15,1% do 3,9%. Zakłady duże odnotowały wzrost udziału w produkcji z 11% do 16,5%, ale obniżył się ich udział w zatrudnieniu z 25% do 15,8% natomiast wzrósł w ogólnej mocy energetycznej z 18,3% do

20,3%. Przedsiębiorstwa wielkie w 1900 r. w stosunku do danych z 1893 r. zdecydowanie utrwaliły swoją dominującą pozycję, a ich udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 71,1% do 76,4%, w ogólnym zatrudnieniu z 50,5% do 72,7% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 62% do 74,2% (tab. 203 i 204).

Tabela 204

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	2	12	0,1	22	0,2	51	0,4
21–50	4	178	1,2	149	1,8	154	1,2
51–100	7	506	3,3	507	6,2	311	2,5
101–200	2	384	2,5	268	3,3	175	1,4
201–500	4	2 551	16,5	1 298	15,8	2 549	20,3
501–1000	1	1 633	10,6	716	8,7	1 010	8,0
Ponad 1000	2	10 161	65,8	5 270	64,0	8 333	66,2
Razem	22	15 425	100,0	8 230	100,0	12 583	100,0

Źródło: SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 205

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
21–50	4	.	.	149	2,3	58	0,6
51–100	1	.	.	65	1,0	81	0,8
101–200	5	1 000	10,2	690	10,9	333	3,4
201–500	5	2 300	23,5	1 839	29,0	1 753	17,8
Ponad 1000	1	6 500	66,3	3 600	56,8	7 600	77,4
Razem	16	9 800	100,0	6 343	100,0	9 825	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego zachodzą dalsze przeobrażenia strukturalne. Całkowicie przestają funkcjonować zakłady małe, zatrudniające od 5–20 robotników. Ogólna liczba hut zmniejsza się z 22 do 16 firm. W strukturze wielkości zakładów najpoważniejszą rolę odgrywają przedsiębiorstwa duże i wielkie. Ogółem skupiają one 89,8% globalnej wartości produkcji, 85,8% zatrudnienia oraz 95,2% ogólnej mocy energetycznej (tab. 205).

Tabela 206

Struktura wielkości zakładów w przemyśle hutniczym okręgu staropolskiego
w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
101–200	1	170	1,5	194	3,4	63	0,9
201–500	1	400	3,5	500	8,8	73	1,1
501–1000	2	2 800	24,6	1 400	24,6	700	10,2
Ponad 1000	1	8 000	70,4	3 600	63,2	6 000	87,8
Razem	5	11 370	100,0	5 694	100,0	6 836	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w przemyśle hutniczym regionu staropolskiego nastąpiły dalsze procesy koncentracji produkcji i zatrudnienia. Ogółem liczba zakładów w stosunku do 1904 r. zmniejszyła się z 16 do 5 firm. W strukturze wielkościowej pozostały jedynie 4 grupy firm, średnie, duża i dwie grupy przedsiębiorstw wielkich. W grupie zakładów średniej wielkości pozostał jeden zakład, którego udział w stosunku do 1904 r., kiedy funkcjonowało 5 firm w tej grupie, obniżył się w globalnej wartości produkcji z 10,2% do 1,5%, w ogólnej liczbie robotników z 10,9% do 3,4%, a w ogólnej liczbie KM z 3,4% do 0,9%. Zakłady duże poniosły również poważne straty, a ich udział w produkcji spadł z 23,5% do 3,5%, w zatrudnieniu z 29% do 8,8%, a w ogólnej mocy energetycznej z 17,8% do 1,1%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie całkowicie zdominowały produkcję i zatrudnienie, a ich udział w stosunku do 1904 r., w globalnej wartości produkcji wzrósł z 66,3% do 95%, w ogólnej liczbie robotników z 56,8% do 87,8%, a w ogólnej liczbie KM z 77,4% do 98% (tab. 205 i 206). Powyższe dane statystyczne wskazują na prawie pełną koncentrację produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich.

Tabela 207

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym w okręgu staropolskim
w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	5	80	66,7	76	55,9
51–100	1	40	33,3	60	44,1
Razem	6	120	100,0	136	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Kolejną gałęzią produkcji przemysłowej w okręgu staropolskim, która odgrywała dość istotną rolę był przemysł metalowo-maszynowy, bezpośredni związany z hutnictwem. Jednak rozwój tej wytwórczości był stosunkowo powolny.

W 1879 r. w regionie staropolskim funkcjonowało zaledwie sześć firm metalowych, w tym pięć w pierwszej grupie zakładów małych, które skupiały 66,7% wartości produkcji oraz 55,9% ogólnej liczby robotników. Natomiast w pierwszej grupie zakładów średniej wielkości funkcjonowała jedna firma, której udział w produkcji wynosił 33,3%, a w zatrudnieniu 44,1% (tab. 207).

Tabela 208

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym w okręgu staropolskim w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	3	21	12,3	29	12,3
21–50	5	97	61,4	129	54,9
51–100	1	40	25,3	77	32,8
Razem	9	158	100,0	235	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w przemyśle metalowo-maszynowym w regionie staropolskim liczba zakładów zwiększyła się w stosunku do 1879 r. z sześciu do dziewięciu firm. W dalszym ciągu pierwszoplanową rolę odgrywały zakłady małe, których udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 66,7% do 74,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 55,9% do 67,2%. Udział zakładu średniej wielkości obniżył się z 33,3% do 25,3% w produkcji oraz z 44,1% do 32,8% w ogólnym zatrudnieniu (tab. 207 i 208).

W 1893 r. w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu staropolskiego w stosunku do 1884 r. nastąpiły dość istotne zmiany. Przede wszystkim liczba firm wzrosła z 9 do 22 zakładów. Udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji wyraźnie się obniżył z 74,7% do 59,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 67,2% do 51,6%. Jednak w dalszym ciągu firmy małe skupiały ponad połowę produkcji i zatrudnienia. Zakłady średniej wielkości, których ilość wzrosła z jednej do czterech firm, zwiększyły swój udział w produkcji z 25,3% do 40,6%, a w zatrudnieniu z 32,8% do 48,4% (tab. 208 i 209).

W 1900 r. w przemyśle metalowo-maszynowym regionu staropolskiego nastąpiły dalsze przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów. Mimo zdecydowanego spadku liczby zakładów z 22 do 11 firm, obok zakładów małych i średnich pojawiły się także przedsiębiorstwa duże. Największe straty

poniosły zakłady małe, których liczba zmniejszyła się z 18 do 2 firm, a ich udział w produkcji w stosunku do 1893 r., spadł z 59,4% do 2,1%, a w zatrudnieniu z 51,6% do 3,7%. Straty poniosły również zakłady średniej wielkości, których udział w produkcji obniżył się z 40,6% do 32,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 48,4% do 40,3%. Natomiast trzy przedsiębiorstwa duże skupiały 65,8% globalnej wartości produkcji oraz 56% ogólnej liczby zatrudnionych. Powyższe dane statystyczne świadczą o zaawansowanym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle metalowo-maszynowym regionu staropolskiego w zakładach dużych (tab. 209 i 210).

Tabela 209

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym w okręgu staropolskim w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	12	107	26,9	118	18,3
21–50	6	129	32,5	215	33,3
51–100	3	96	24,2	192	29,8
101–200	1	65	16,4	120	18,6
Razem	22	397	100,0	645	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 210

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu staropolskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	1	7	0,6	19	1,1
21–50	1	19	1,5	45	2,6
51–100	2	75	5,9	161	9,3
101–200	4	331	26,2	539	31,0
201–500	3	832	65,8	975	56,0
Razem	11	1 264	100,0	1 739	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w strukturze wielkościowej zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym regionu staropolskiego doszło do kolejnych przeobrażeń. Udział zakładów małych w globalnej wartości produkcji obniżył się z 2,1% do 0,6%,

w zatrudnieniu z 3,7% do 0,6%. Ponadto firmy te skupiały 1,8% ogólnej mocy energetycznej. Zakłady średniej wielkości nieco zwiększyły swój udział w produkcji z 32,1% do 33,9%, a w ogólnej liczbie robotników ich udział się zmniejszył z 40,3% do 39,7%, natomiast firmy średniej wielkości skupiały w 1904 r. najwyższy odsetek liczby KM – 70,9%. Przedsiębiorstwa duże w stosunku do 1900 r. poniosły wyraźne straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 65,8% do 53,6%, w zatrudnieniu z 56% do 43,2%, skupiały także 19,2% ogólnej mocy energetycznej. Nowym elementem struktury wielkości zakładów w 1904 r., był jeden zakład wielki, który skupiał 11,9% produkcji, 15,9% ogólnej liczby robotników oraz 8,1% liczby KM (tab. 210 i 211).

Tabela 211

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym okręgu staropolskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	2	18	0,6	22	0,6	8	1,8
51–100	1	50	1,8	100	2,3	50	11,3
101–200	8	910	32,1	1 300	37,4	264	59,6
201–500	4	1 520	53,6	1 500	43,2	85	19,2
501–1000	1	340	11,9	550	15,9	36	8,1
Razem	16	2 838	100,0	3 472	100,0	443	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 212

Struktura wielkości zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym w okręgu staropolskim w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	1	20	0,4	15	0,3	5	0,2
21–50	5	240	4,4	138	2,9	42	1,5
51–100	1	80	1,5	100	2,1	100	3,5
101–200	7	1 520	27,8	1 185	24,5	737	25,8
201–500	4	1 300	23,8	1 250	25,8	1 500	54,5
501–1000	3	2 300	42,1	2 150	44,4	470	16,5
Razem	21	5 460	100,0	4 838	100,0	2 854	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r. zaszły dość istotne zmiany w strukturze wielkościowej zakładów w przemyśle metalowo-maszynowym. Firmy małe wyraźnie zwiększyły swój udział w produkcji z 0,6% do 4,8%, w zatrudnieniu z 0,6% do 3,2%, a w ogólnej mocy energetycznej ich udział się obniżył z 1,8% do 1,7%. Natomiast zakłady średniej wielkości poniosły straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 33,9% do 29,3%, w ogólnej liczbie robotników z 30,7% do 26,6%, a w ogólnej liczbie KM z 70,9% do 29,3%. Firmy duże poniosły dalsze straty, a ich udział w produkcji obniżył się z 53,6% do 23,8%, w zatrudnieniu z 43,2% do 25,8%, a w ogólnej mocy energetycznej udział tych zakładów zdecydowanie wzrósł z 19,2% do 54,5%. Przedsiębiorstwa wielkie, których ilość wzrosła z 1 do 3 firm, zdecydowanie zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 11,9% do 42,1%, w ogólnej liczbie robotników z 15,9% do 44,4%, a w ogólnej liczbie KM z 8,1% do 16,5% (tab. 211 i 212). W 1913 r. w przemyśle metalowo-maszynowym regionu staropolskiego proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich był poważnie zaawansowany.

Kolejną gałęzią produkcji przemysłowej w regionie staropolskim, która odgrywała znaczną rolę na początku XX wieku był przemysł mineralny.

Tabela 213

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	8	98	70,0	84	40,6
21–50	2	22	15,7	61	29,5
51–100	1	20	14,3	62	29,9
Razem	11	140	100,0	207	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w staropolskim okręgu przemysłowym funkcjonowało tylko 11 zakładów mineralnych, wśród których firmy małe skupiały 85,7% produkcji i 70,1% ogólnej liczby robotników (tab. 213).

W 1884 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle mineralnym regionu staropolskiego w dalszy ciągu pierwszoplanową rolę odgrywały zakłady małe, chociaż ich udział w produkcji się nieco obniżył z 85,7% do 81,9%, a w zatrudnieniu z 70,1% do 54,7%. Natomiast jedna firma średniej wielkości zwiększyła swój udział w globalnej wartości produkcji z 14,3% do 18,1% oraz w ogólnej liczbie robotników z 29,9% do 45,3% (tab. 213 i 214).

Tabela 214

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	11	199	72,1	102	35,5
21–50	2	27	9,8	55	19,2
101–200	1	50	18,1	130	45,3
Razem	14	276	100,0	287	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 215

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	9	54	55,2	76	42,5
21–50	1	8	8,3	21	11,7
51–100	1	36	36,7	82	45,8
Razem	11	98	100,0	179	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego nastąpił pewien regres, liczba zakładów spadła z 14 do 11 firm. W strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu dominowały zakłady małe, których udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 81,9% do 63,3%, a w zatrudnieniu z 54,7% do 54,2%. Natomiast jedna firma średniej wielkości zwiększyła swój udział w produkcji z 18,1% do 36,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 45,3% do 45,8% (tab. 214 i 215).

W 1900 r. w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego nastąpiły zasadnicze zmiany, przede wszystkim zdecydowanie wzrosła liczba zakładów z 11 do 20 przedsiębiorstw. W strukturze wielkości zakładów obok firm małych i średnich pojawiły się również zakłady duże. Wzrosła zdecydowanie wartość produkcji z 98 tys. rb do 1 mln rb oraz liczba robotników ze 179 do 1372 osób. W strukturze wielkości zakładów firmy małe poniosły znaczne straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się w stosunku do 1893 r. z 63,3% do 20,6%, w ogólnej liczbie robotników z 54,2% do 19,5%. Zakłady średniej wielkości zwiększyły swój udział w produkcji z 36,7% do 38,6%, a w zatrudnieniu ich udział się obniżył z 45,8% do 36,5%. Największy odsetek

globalnej wartości produkcji – 40,8% oraz w ogólnej liczbie robotników – 44%, skupiały przedsiębiorstwa duże (tab. 215 i 216). Na podstawie powyższych danych statystycznych można postawić tezę iż w 1900 r. w przemyśle mineralnym regionu staropolskiego rozpoczął się proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych.

Tabela 216

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	8	48	4,6	86	6,2
21–50	5	166	16,0	182	13,3
51–100	3	194	18,7	208	15,2
101–200	2	206	19,9	292	21,3
201–500	2	424	40,8	604	44,0
Razem	20	1 038	100,0	1 372	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 217

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	11	77	2,7	121	4,3	–	–
21–50	9	244	8,5	373	13,2	74	6,2
51–100	10	853	29,8	751	26,7	370	30,8
101–200	3	500	17,5	476	16,9	180	15,0
201–500	2	390	13,6	495	17,6	516	43,0
501–1000	1	800	27,9	600	21,3	60	5,0
Razem	36	2 864	100,0	2 816	100,0	1 200	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. w przemyśle mineralnym regionu staropolskiego nastąpił dalszy w miarę dynamiczny rozwój produkcji i zatrudnienia. Liczba zakładów zwiększyła się w stosunku do 1900 r. z 20 do 36 firm. W strukturze wielkości zakładów nastąpiły kolejne zmiany, bowiem pojawiła się grupa firm wielkich. Zakłady małe poniosły straty, a ich udział w produkcji w stosunku do 1900 r. obniżył się z 20,6% do 11,2%, w zatrudnieniu z 19,5% do 17,5%, ponadto, skupiały one 6,2% ogólnej liczby KM. Wyraźnie zwiększyły swój udział

zakłady średniej wielkości, w produkcji z 38,6% do 47,3%, w ogólnej liczbie robotników z 36,5% do 43,6%, ponadto firmy średniej wielkości skupiały 45,8% ogólnej mocy energetycznej. Z kolei zakłady duże poniosły straty, a ich udział w produkcji spadł z 40,8% do 13,6%, w zatrudnieniu z 44% do 17,6%, ponadto ich udział w ogólnej liczbie KM wynosił 43%. Natomiast jedno wielkie przedsiębiorstwo skupiało 27,9% wartości produkcji, 21,3% zatrudnienia oraz zaledwie 5% ogólnej liczby KM (tab. 216 i 217).

Tabela 218

Struktura wielkości zakładów w przemyśle mineralnym okręgu staropolskiego w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	6	180	3,8	101	2,3	24	1,0
21–50	9	290	6,0	321	7,4	54	2,3
51–100	8	790	16,6	622	14,3	285	11,9
101–200	7	1 250	26,3	1 100	25,3	1 195	49,9
201–500	2	750	15,8	650	15,0	355	14,8
501–1000	2	1 500	31,5	1 550	35,7	480	20,1
Razem	34	4 760	100,0	4 344	100,0	2 393	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. nastąpiły dalsze zmiany w strukturze wielkości zakładów w przemyśle mineralnym regionu staropolskiego. Zakłady małe w stosunku do 1904 r. wyraźnie obniżyły swój udział w produkcji z 11,2% do 9,8%, w zatrudnieniu z 17,5% do 9,7%, a w ogólnej liczbie KM z 6,2% do 3,3%. Pewne straty poniosły również zakłady średniej wielkości, których udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 47,3% do 42,9%, w ogólnej liczbie robotników z 43,6% do 39,6%. Natomiast w ogólnej mocy energetycznej udział firm średnich wzrósł z 45,8% do 61,8%. Firmy duże nieco zwiększyły udział w produkcji z 13,6% do 15,8%, w zatrudnieniu udział ten spadł z 17,6% do 15%, natomiast w ogólnej liczbie KM nastąpił gwałtowny spadek z 43% do 14,8%. Przedsiębiorstwa wielkie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 27,9% do 31,5%, w ogólnej liczbie robotników z 21,3% do 35,7% oraz w ogólnej mocy energetycznej z 5% do 20,1% (tab. 217 i 218).

Rozdział III

PRZEMYSŁ KRÓLESTWA POLSKIEGO POZA GŁÓWNYMI OKRĘGAMI

W latach 1879–1913 również poza głównymi okręgami przemysłowymi (łódzkim, warszawskim, sosnowiecko-częstochowskim oraz staropolskim) proces industrializacji również miał miejsce. W prezentowanym rozdziale przedstawiono rozwój przemysłu w Królestwie Polskim poza wyżej wymienionymi okręgami, strukturę wielkości zakładów, strukturę gałęziową oraz stan uprzemysłowienia w poszczególnych guberniach. Powyższe zagadnienia zostały opracowane statystycznie w sześciu przekrojach chronologicznych (1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 19013) z uwzględnieniem liczby zakładów przemysłowych, wartości produkcji, liczby zatrudnionych oraz jeśli źródła na to pozwalały także liczby KM.

1. Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim poza głównymi okręgami w latach 1879–1913

Tabela 219

Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 poza głównymi okręgami

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	791	100,0	20 458	100,0	26 649	100,0	3 654	100,0
1884	1 308	165,3	49 678	242,8	38 751	145,4	5 343	146,2
1893	1 287	162,7	62 048	303,3	38 688	145,1	11 128	304,5
1900	1 050	132,7	67 207	328,5	47 894	179,7	.	.
1904	1 122	141,8	87 194	426,2	54 739	205,4	21 763	595,6
1913	1 225	154,8	159 162	778,0	71 982	270,1	55 319	1513,9

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 tempo rozwoju przemysłu na obszarze Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami było znaczne. Liczba zakładów przemysłowych zwiększyła się o ponad 50%, wartość produkcji wzrosła w tym czasie prawie ośmiokrotnie z 20,4 mln rb do 159,1 mln rb, liczba robotników o ponad 170% z 26 649 do 71 982 osób, a moc energetyczna liczona w KM zwiększyła się ponad piętnastokrotnie z 3654 KM do 55 319 KM (tab. 219). Tak wysoka dynamika produkcji przemysłowej na tym obszarze była rezultatem rozwoju niektórych ośrodków przemysłowych (Kalisz, Lublin, Radom, Radomsko, Żyrardów), które pozostawały poza głównymi okręgami przemysłowymi. Ponadto o tempie rozwoju przemysłu na badanym obszarze decydowały również niektóre gałęzie przemysłu, które w mniejszym stopniu rozwijały się w ramach okręgów przemysłowych, np. produkcja spożywcza i drzewna.

2. Przemiany w strukturze wielkościowej przemysłu na obszarze poza okręgami

Tabela 220

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	679	85,8	5 632	27,5	3 610	13,5
21–50	33	4,2	678	3,3	980	3,7
51–100	21	2,6	1 664	8,1	1 467	5,5
101–200	14	1,8	1 932	9,4	2 365	8,9
201–500	25	3,2	4 867	23,8	7 532	28,3
501–1000	9	1,2	3 685	18,0	5 695	21,4
Ponad 1000	1	0,1	2 000	9,8	5 000	18,8
Razem	791	100,0	20 458	100,0	26 649	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w strukturze wielkości zakładów zdecydowanie przeważały firmy małe, które stanowiły 90% wszystkich przedsiębiorstw. Znaczny był również ich udział w produkcji i zatrudnieniu, skupiały one 30,8% globalnej wartości produkcji tego obszaru oraz 17,2% ogólnej liczby robotników. Zakłady średniej wielkości, które stanowiły 4,4% ogółu firm skupiały 17,5% produkcji oraz 14,4% ogólnego zatrudnienia. Wyróżniały się natomiast zakłady duże, które

stanowiły zaledwie 3,2% ogólnej liczby firm, a ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 23,8%, a w ogólnej liczbie robotników 28,3%. Na badanym obszarze w 1879 r. funkcjonowało ponadto 10 przedsiębiorstw wielkich, których udział w produkcji wynosił 27,8%, a w zatrudnieniu 40,2% (tab. 220). Łącznie zakłady duże i wielkie koncentrowały 51,6% globalnej wartości produkcji oraz 68,5% ogólnej liczby zatrudnionych. Świadczyło to o zaawansowanym procesie koncentracji produkcji i zatrudnienia.

Tabela 221

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1884 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	1 181	90,3	22 488	45,3	6 563	16,9
21–50	48	3,7	1 884	3,8	1 421	3,7
51–100	17	1,3	1 255	2,5	1 210	3,1
101–200	16	1,2	1 979	3,9	2 455	6,3
201–500	35	2,7	11 704	23,6	12 744	32,9
501–1000	8	0,6	4 846	9,7	4 718	12,2
Ponad 1000	3	0,2	5 522	11,1	9 640	24,9
Razem	1 308	100,0	49 678	100,0	38 751	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w strukturze wielkości zakładów w stosunku do sytuacji z 1879 r. nastąpiły dość istotne zmiany. Przede wszystkim zdecydowanie wzrosła liczba zakładów z 791 do 1308 firm, a w grupach zakładów małych ich liczba zwiększyła się prawie dwukrotnie z 679 do 1181. Ogółem firmy małe stanowiły 94% ogólnej liczby przedsiębiorstw, a ich udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1879 r. zwiększył się zdecydowanie z 30,8% do 49,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 17,2% do 20,6%. Natomiast firmy średniej wielkości poniosły straty, a ich udział w produkcji obniżył się z 17,5% do 6,4%, a w zatrudnieniu z 14,4% do 9,4%. Przedsiębiorstwa duże właściwie zachowały swój udział w globalnej wartości produkcji z niewielką stratą z 23,8% do 23,6%, natomiast wyraźnie zwiększyły udział procentowy w ogólnym zatrudnieniu z 28,3% do 32,9%. Firmy wielkie w stosunku do sytuacji z 1879 r. wyraźnie obniżyły swój udział w produkcji z 27,8% do 20,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 40,2% do 37,1% (tab. 220 i 221). Powyższe dane statystyczne wskazują na zahamowanie procesu koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich, a jednocześnie świadczą o wzmożonym procesie inwestowania w latach 1879–1884 w firmy małe zatrudniające od 5 do 50

robotników. Zakładanie nowych firm miało miejsce głównie w przemyśle spożywczym i drzewnym.

W 1893 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami nastąpiły dalsze zmiany idące głównie w kierunku koncentracji produkcji w zakładach małych i wielkich.

Tabela 222

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1893 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	1160	90,1	30 160	48,6	6 524	16,9
21–50	46	3,6	1 872	3,0	1 427	3,7
51–100	19	1,5	790	1,3	1 316	3,4
101–200	17	1,3	1 397	2,3	2 239	5,8
201–500	32	2,5	12 104	19,5	10 982	28,4
501–1000	12	0,9	9 208	14,8	8 430	21,8
Ponad 1000	1	0,07	6 517	10,5	7 770	20,0
Razem	1287	100,0	62 048	100,0	38 688	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Mimo spadku liczby firm małych z 1181 do 1160 ich udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1884 r. wzrósł z 49,1% do 51,6%, w ogólnej liczbie zatrudnionych udział tych firm pozostał na poziomie 20,6%. Zakłady średniej wielkości poniosły dalsze straty, a ich udział w produkcji obniżył się z 6,4% do 3,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 9,4% do 9,2%. Przedsiębiorstwa duże w stosunku do 1884 r. wyraźnie obniżyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 23,6% do 19,5%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu z 32,9% do 28,4%. Natomiast firmy wielkie dość zdecydowanie zwiększyły udział w produkcji z 20,8% do 25,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 37,1% do 41,8% (tab. 221 i 222).

Powyższe zmiany były następstwem dalszego inwestowania, głównie w przemyśle spożywczym i drzewnym w firmy małe, jak również w wypadku wzrostu znaczenia przedsiębiorstw wielkich o ich udziale w produkcji i zatrudnieniu decydował rozwój przemysłu włókienniczego, spożywczego (głównie cukrownictwo) oraz drzewnego i mineralnego. W następnych latach pozycja zakładów małych, szczególnie ich ponad 50% udział w globalnej wartości produkcji, ulegnie zdecydowanej zmianie.

Tabela 223

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1900 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	747	71,1	11 219	16,7	6 598	13,8
21–50	175	16,7	8 101	12,1	5 472	11,4
51–100	48	4,6	4 912	7,3	3 332	6,9
101–200	32	3,0	9 037	13,4	4 426	9,2
201–500	36	3,4	19 610	29,2	11 313	23,6
501–1000	11	1,0	6 890	10,2	7 519	15,7
Ponad 1000	1	0,1	7 438	11,8	9 234	19,3
Razem	1 050	100,0	67 207	100,0	47 894	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r., w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami zaszły istotne zmiany w strukturze wielkościowej zakładów. Przede wszystkim znacząco zmniejszyła się liczba zakładów małych z 1208 do 922 firm, a ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 51,6% do 28,8%, w ogólnej liczbie robotników udział tych zakładów zwiększył się z 20,6% do 25,2%. Firmy średniej wielkości zwiększyły swój udział w produkcji z 3,6% do 20,7%, a w zatrudnieniu z 9,2% do 16,1%. Zdecydowanie wzrósł udział przedsiębiorstw dużych w globalnej wartości produkcji z 19,5% do 29,2%, a w ogólnym zatrudnieniu nastąpiło obniżenie udziału z 28,4% do 23,6%. Zakłady wielkie poniosły pewne straty, a ich udział w produkcji obniżył się z 25,3% do 21,3%, a w zatrudnieniu z 41,8% do 35% (tab. 222 i 223). Powyższe dane statystyczne wskazują raczej na tendencje dekoncentracji produkcji i zatrudnienia w przemyśle poza głównymi okręgami.

W 1904 r., w stosunku do danych z 1900 r., tendencja wyraźnej dekoncentracji produkcji i zatrudnienia się pogłębiła. Zakłady małe poniosły niewielkie straty, jednak ich udział w globalnej wartości produkcji się nieco obniżył z 28,8% do 28,2%, w ogólnej liczbie robotników z 25,2% do 22,8%. Udział firm średniej wielkości w produkcji obniżył się z 20,7% do 19,8%, a w zatrudnieniu zwiększył się z 16,1% do 16,9%. Z kolei udział zakładów dużych w globalnej wartości produkcji nieco się zmniejszył z 29,2% do 27,6%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu ich udział wzrósł z 23,6% do 27,9%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie zwiększyły swój udział w produkcji z 21,3% do 24,3%, a w zatrudnieniu zmniejszyły udział z 35% do 32,4% (tab. 223 i 224).

Tabela 224

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami
w 1904 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	797	71,0	14 825	17,0	6 834	12,5
21–50	178	15,9	9 818	11,2	5 650	10,3
51–100	57	5,1	8 217	9,4	4 223	7,7
101–200	34	3,0	9 068	10,4	5 044	9,2
201–500	43	3,8	24 043	27,6	15 285	27,9
501–1000	11	1,0	11 373	13,0	7 203	13,2
Ponad 1000	2	0,1	9 850	11,3	10 500	19,2
Razem	1 122	100,0	87 194	100,0	54 739	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

Tabela 225

Struktura wielkości zakładów w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami
w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	823	67,2	20 253	12,7	8 125	11,3
21–50	205	16,7	14 015	8,8	6 582	9,1
51–100	79	6,4	15 142	9,5	6 096	8,4
101–200	41	3,3	12 622	7,9	5 986	8,3
201–500	53	4,3	45 540	28,6	19 895	27,7
501–1000	21	1,7	30 740	19,3	13 998	19,4
Ponad 1000	3	0,2	20 850	13,1	11 300	15,7
Razem	1 225	100,0	159 162	100,0	71 982	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w stosunku do sytuacji z 1904 r., w strukturze wielkościowej przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami zaznaczyły się pewne tendencje koncentracji produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach dużych i wielkich. Zakłady małe poniosły dalsze straty, a ich udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1904 r. obniżył się z 28,2% do 21,5%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 22,8% do 20,4%. Zakłady średniej wielkości również poniosły pewne straty, w produkcji ich udział się obniżył z 19,8% do 17,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 16,9% do 16,7%. Zakłady duże,

których liczba wzrosła z 43 do 53 firm, zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 27,6% do 28,6%, natomiast w zatrudnieniu ich udział nieco się obniżył z 27,9% do 27,7%. Natomiast przedsiębiorstwa wielkie, których liczba w 1913 r., w stosunku do 1904 r. wzrosła z 13 do 24 firm dość wyraźnie zwiększyły swój udział w produkcji z 24,3% do 32,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 32,4% do 35,1% (tab. 224 i 225). Łącznie w 1913 r. zakłady duże i wielkie skupiały 61% globalnej wartości produkcji oraz w zatrudnieniu 62,8% ogółu robotników. Powyższe dane świadczą o przyspieszeniu koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich.

3. Przemiany w strukturze gałęziowej przemysłu poza głównymi okręgami

Kolejnym ważnym problemem w badaniach nad procesem industrializacji w Królestwie Polskim jest struktura gałęziowa przemysłu. Rola poszczególnych gałęzi produkcji przemysłowej w strukturze gałęziowej jest istotnym wskaźnikiem tempa rozwoju oraz poziomu techniczno-technologicznego przemysłu. Niewątpliwie przewaga w produkcji oraz w liczbie zatrudnionych nowoczesnych gałęzi produkcji (przemysł hutniczy, maszynowy i chemiczny) świadczy o poziomie procesu industrializacji.

Struktura gałęziowa przemysłu w Królestwie Polskim poza głównymi okręgami została przedstawiona, podobnie jak struktura wielkości zakładów w sześciu przekrojach chronologicznych w latach 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913. Podstawowymi miernikami w tabelach statystycznych, charakteryzujących poszczególne gałęzie przemysłu są: liczba zakładów, wartość produkcji oraz liczba robotników.

W 1879 r. na obszarze Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami funkcjonowało jedenaście gałęzi przemysłu, wśród których pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, który skupiał 70,2% ogólnej liczby zakładów, 61,6% wartości produkcji i 60,6% ogółu robotników.

Zdecydowana przewaga w liczbie firm, wartości produkcji oraz zatrudnieniu przemysłu spożywczego była następstwem rozwoju poza okręgami przemysłowymi produkcji cukrowniczej oraz dużej liczby drobnych zakładów spożywczych, w tym gorzelni i młynów w większości w majątkach ziemiańskich. Drugie miejsce zajmował przemysł włókienniczy, który skupiał zaledwie 0,9% ogółu zakładów ale 13,4% ogólnej wartości produkcji oraz aż 22,1% zatrudnienia. Tak wysoki udział w produkcji i ogólnej liczbie robotników przemysłu tekstylnego był związany z Zakładami Żyrardowskimi oraz włókiennictwem Kalisza, a te ośrodki nie należały do żadnego z głównych

okręgów przemysłowych. Poza przemysłem spożywczym i tekstylnym na trzeciej pozycji uplasował się przemysł mineralny (cegielnie i huty szkła), który skupiał 7,3% ogółu zakładów, 4,4% produkcji oraz 5,5% ogólnej liczby robotników. Kolejne miejsce zajmował przemysł metalowy skupiający 4,5% wartości produkcji i 3,6% ogółu zatrudnionych. Istotną rolę odgrywał również przemysł drzewny, którego udział w ogólnej wartości produkcji wynosił 3,8%, a w zatrudnieniu 2,3%. Kolejną pozycję zajmował przemysł skórzaný, skupiający 8,3% ogólnej liczby zakładów, 4,1% globalnej wartości produkcji oraz 1,8% ogólnego zatrudnienia (tab. 226).

Tabela 226

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	5	0,6	40	0,2	201	0,7
Hutnictwo	2	0,2	699	3,4	310	1,2
Metalowe	25	3,2	926	4,5	975	3,6
Tekstylny	7	0,9	2 744	13,4	5 895	22,1
Papierniczy	7	0,9	613	3,0	234	0,9
Drzewny	40	5,1	786	3,8	627	2,3
Chemiczny	24	3,0	253	1,2	262	1,0
Mineralny	58	7,3	907	4,4	1 471	5,5
Skórzany	66	8,3	845	4,1	484	1,8
Spożywczy	555	70,2	12 600	61,6	16 162	60,6
Inne	2	0,2	45	0,2	28	0,1
Razem	791	100,0	20 458	100,0	26 649	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w stosunku do danych z 1879 r. w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami nie zaszły istotne zmiany. W dalszym ciągu decydującą rolę w produkcji przemysłowej na tym obszarze odgrywał przemysł spożywczy. W ogólnej liczbie zakładów firmy spożywcze nieco obniżyły swój udział z 70,2% do 68,9%, ale w globalnej wartości produkcji ich udział wzrósł z 61,6% do 77,3%, a z kolei w ogólnej liczbie robotników się obniżył z 60,6% do 55,5%. Drugą pozycję podobnie jak w 1879 r. zajmował przemysł tekstylny, którego udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 0,9% do 3,4%, natomiast wyraźnie się obniżył w produkcji z 13,4% do 9,3%, natomiast w zatrudnieniu nieco wzrósł z 22,1% do 23,5%. Kolejną pozycję w produkcji zajmował przemysł drzewny, którego udział w ogólnej liczbie firm zwiększył się z 5,1% do 6,6%, ale w globalnej wartości produkcji nieco się obniżył z 3,8% do 3,4%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu

wzrósł z 2,3% do 4,7%. Czwarte miejsce w produkcji zajmował przemysł papierniczo-poligraficzny, którego udział w ogólnej wartości produkcji nieco spadł z 3% do 2,7%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 0,9% do 3,4%. Na uwagę w 1884 r. zasługuje jeszcze przemysł mineralny, którego udział w produkcji zmniejszył się z 4,4% do 2,6%, a w zatrudnieniu wzrósł z 5,5% do 6,7% (tab. 226 i 227).

Tabela 227

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	1	0,07	26	0,05	110	0,3
Hutnictwo	4	0,3	356	0,7	433	1,1
Metalowe	56	4,3	818	1,6	1 015	2,6
Tekstylny	45	3,4	4 649	9,3	9 113	23,5
Papierniczy	9	0,7	1 342	2,7	1 335	3,4
Drzewny	87	6,6	1 695	3,4	1 845	4,7
Chemiczny	45	3,4	254	0,5	183	0,5
Mineralny	87	6,6	1 277	2,6	2 607	6,7
Skórzany	69	5,3	825	1,7	592	1,5
Spożywczy	903	68,9	38 425	77,3	21 505	55,5
Inne	2	0,1	11	0,02	13	0,03
Razem	1 309	100,0	49 678	100,0	38 751	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 228

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowe	48	3,7	451	0,7	612	1,6
Tekstylny	24	1,8	7 579	12,2	9 443	24,4
Papierniczy	9	0,7	1 118	1,8	1 195	3,1
Drzewny	73	5,6	1 471	2,4	2 334	6,0
Chemiczny	31	2,4	255	0,4	302	0,8
Mineralny	92	7,1	1 251	2,0	2 804	7,2
Skórzany	126	9,8	1 286	2,1	1 130	2,9
Spożywczy	878	68,2	48 545	78,2	20 781	53,7
Inne	6	0,4	92	0,1	87	0,2
Razem	1 287	100,0	62 048	100,0	38 688	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w porównaniu z sytuacją z 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami, w dalszym ciągu zaznaczała się dominacja przemysłu spożywczego. Jednak stopniowo zmniejszał się udział tej gałęzi produkcji w ogólnej liczbie zakładów z 68,9% w 1884 r. do 68,2% w 1893 r., jak również w ogólnym zatrudnieniu z 55,5% do 53,7%, natomiast wzrósł w globalnej wartości produkcji z 77,3% do 78,2%. Tak więc stosunkowo mniejsza liczba firm spożywczych oraz mniejsza liczba robotników osiągała wyższą wartość produkcji, co zapewne świadczy o postępie techniczno-technologicznym w niektórych branżach (cukrownictwo) przemysłu spożywczego. Drugą pozycję, tak jak w poprzednich latach, zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w produkcji wzrósł z 9,3% do 12,2%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 23,5% do 24,4%. Kolejne, trzecie miejsce zajmował przemysł drzewny, którego udział w produkcji się obniżył z 3,4% do 2,4%, natomiast w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 4,7% do 6%. Czwartą pozycję w produkcji zajmował przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 1,7% do 2,1% oraz w zatrudnieniu z 1,5% do 2,9%. Na piątym miejscu znajdował się przemysł mineralny, którego udział w produkcji zmniejszył się z 2,6% do 2%, ale w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 6,7% do 7,2% (tab. 227 i 228).

Tabela 229

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	89	8,5	149	0,2	1 025	2,1
Metalowy	47	4,5	2 073	3,1	2 064	4,3
Tekstylny	28	2,7	10 018	14,9	12 632	26,4
Papierniczy	30	2,8	1 673	2,5	1 563	3,2
Drzewny	111	10,6	3 812	5,7	4 409	9,2
Chemiczny	13	1,2	1 454	2,1	478	1,0
Mineralny	120	11,4	3 208	4,8	5 646	11,8
Skórzaný	72	6,8	4 134	6,1	1 658	3,4
Spożywczy	540	51,4	40 686	60,5	18 419	38,4
Razem	1 050	100,0	67 207	100,0	47 894	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji w 1893 r., w przemyśle Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami doszło do istotnych zmian. Mimo dalszej dominacji w produkcji przemysłu spożywczego, jego udział w ogólnej liczbie zakładów w stosunku do 1893 r. obniżył się z 68,2% do 51,4%, a w globalnej

wartości produkcji spadł z 78,2% do 60,5%, podobnie w ogólnym zatrudnieniu z 53,7% do 38,4%. Ten spadek udziału przemysłu spożywczego był następstwem dość dynamicznego rozwoju innych gałęzi przemysłu. Przede wszystkim przemysł włókienniczy wyraźnie zwiększył swój udział w produkcji z 12,2% do 14,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 24,4% do 26,4%. Znacznie zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji przemysł skórzany z 2,1% do 6,1%, a w zatrudnieniu z 2,9% do 3,4%. Podobnie przemysł drzewny odnotował wzrost udziału w produkcji z 2,4% do 5,7%, a w zatrudnieniu z 6% do 9,2%. Poważny wzrost udziału w globalnej wartości produkcji miał również miejsce w przemyśle mineralnym z 2% do 4,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 7,2% do 11,8%. W przemyśle metalowo-maszynowym także nastąpiła poważna zmiana, a jego udział w produkcji wzrósł z 0,7% w 1893 r. do 3,1% w 1900 r., podobnie w zatrudnieniu z 1,6% do 4,3% (tab. 228 i 229).

Tabela 230

Struktura gałęziowa przemysłu w Królestwie Polskim poza głównymi okręgami w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	62	5,5	56	0,06	690	1,2
Metalowy	68	6,1	3 949	4,5	3 566	6,5
Tekstylny	41	3,6	11 241	12,9	11 678	21,3
Papierniczy	44	3,9	1 581	1,8	1 285	2,3
Drzewny	126	11,2	5 588	6,4	5 813	10,6
Chemiczny	25	2,2	2 014	2,3	733	1,3
Mineralny	120	10,7	4 868	5,6	6 827	12,5
Skórzany	67	5,9	5 551	6,4	1 883	3,4
Spożywczy	550	49,0	51 961	59,6	21 800	39,8
Konfekcyjny	15	1,3	202	0,2	337	0,6
Inne	4	0,3	183	0,2	127	0,2
Razem	1 122	100,0	87 194	100,0	54 739	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r. nastąpił dalszy, niewielki spadek udziału procentowego przemysłu spożywczego w stosunku do 1900 r., w ogólnej liczbie zakładów z 51,4% do 49%, a w globalnej wartości produkcji z 60,5% do 59,6%, natomiast w ogólnej liczbie robotników nastąpił pewien wzrost z 38,4% do 39,8%. Niewielkie straty poniósł również przemysł włókienniczy, którego udział w produkcji obniżył się z 14,9% do 12,9%, a w zatrudnieniu z 26,4% do 21,3%. Zyskały natomiast inne gałęzie produkcji, wśród których na miejscu trzecim znalazł się przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji

wzrósł z 5,7% do 6,4%, a w ogólnym zatrudnieniu z 9,2% do 10,6%. Kolejne miejsce zajmował przemysł skórzański, którego udział w produkcji zwiększył się z 6,1% do 6,4%. Wzrósł również udział przemysłu mineralnego w produkcji z 4,8% do 5,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,8% do 12,5%. Znacznie zwiększył swój udział także przemysł metalowo-maszynowy, w globalnej wartości produkcji z 3,1% do 4,5%, a w zatrudnieniu z 4,3% do 6,5% (tab. 229 i 230).

Tabela 231

Struktura gałęziowa przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	2	0,1	40	0,02	88	0,1
Metalowy	67	5,4	13 180	8,3	6 163	8,5
Tekstylny	54	4,4	20 502	12,9	14 471	20,1
Papierniczy	32	2,6	2 907	1,8	1 528	2,1
Drzewny	139	11,3	8 097	5,1	6 378	8,9
Chemiczny	27	2,2	3 787	2,4	955	1,3
Mineralny	118	9,6	10 275	6,4	9 510	13,2
Skórzański	62	5,1	9 365	5,9	2 207	3,1
Spożywczy	707	57,7	90 104	56,6	29 915	41,6
Konfektowy	7	0,6	412	0,2	407	0,5
Inne	10	0,8	493	0,3	360	0,5
Razem	1 225	100,0	159 162	100,0	71 982	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w strukturze gałęziowej przemysłu Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami w dalszym ciągu gałęzią dominującą był przemysł spożywczy, którego udział w ogólnej liczbie zakładów w stosunku do 1904 r. zwiększył się z 49% do 57,7%, natomiast w globalnej wartości produkcji nastąpił spadek z 59,6% do 56,6%, a w zatrudnieniu pewien wzrost z 39,8% do 41,6% (tab. 230 i 231). W całym badanym okresie 1879–1913 przemysł spożywczy Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami rozwijał się dynamicznie, w tym czasie wartość produkcji zwiększyła się ponad siedmiokrotnie z 12,6 mln rb do 90,1 mln rb. Z kolei liczba robotników w tej gałęzi przemysłu w tym czasie zwiększyła się nieco mniej niż dwukrotnie z 16 162 do 29 915 osób (tab. 226 i 231).

W 1913 r. na drugim miejscu, tak jak w całym badanym okresie, znajdował się przemysł włókienniczy, którego udział w produkcji w stosunku do 1904 r. się nie zmienił i wynosił 12,9%, natomiast w zatrudnieniu obniżył się z 21,3% do 20,1% (tab. 230 i 231). W całym okresie 1879–1913 tempo rozwoju przemysłu

tekstylnego poza głównymi okręgami było stosunkowo wysokie, wartość produkcji zakładów włókienniczych wzrosło ponad siedmiokrotnie z 2,7 mln rb do 20,5 mln rb, a liczba robotników zwiększyła się prawie dwa i pół razy z 5895 do 14 471 osób (tab. 226 i 231).

Trzecią pozycję w 1913 r. zajmował przemysł metalowo-maszynowy, którego udział w stosunku do 1904 r. w globalnej wartości produkcji wzrósł z 4,5% do 8,3%, a w ogólnym zatrudnieniu z 6,5% do 8,5% (tab. 230 i 231). Przemysł metalowo-maszynowy w latach 1879–1913 rozwinął się dynamicznie, wartość produkcji tej gałęzi przemysłu wzrosła w tym czasie ponad czternastokrotnie z 926 tys. rb do 13,1 mln rb, a zatrudnienie zwiększyło się ponad sześciokrotnie z 975 do 6163 osób (tab. 226 i 231).

Czwarte miejsce w 1913 r. zajmował przemysł mineralny, którego udział w stosunku do 1904 r., w produkcji wzrósł z 5,6% do 6,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 12,5% do 13,2% (tab. 230 i 231). W latach 1879–1913 przemysł mineralny Królestwa Polskiego poza głównymi okręgami rozwijał się w dość szybkim tempie, wartość produkcji wzrosła w tym czasie ponad jedenastokrotnie z 907 tys. rb do 10,2 mln rb, a zatrudnienie zwiększyło się ponad sześciokrotnie z 1471 do 9510 osób (tab. 226 i 231).

Wśród pozostałych gałęzi produkcji istotną rolę odgrywały w całym badanym okresie przemysł skórzany i drzewny.

4. Rozwój przemysłu w poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Kolejnym zagadnieniem badawczym jest rozwój przemysłu w poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego. Oczywiście w wypadku pięciu guberni: kaliskiej, kieleckiej, piotrkowskiej, radomskiej i warszawskiej z obszaru tych guberni zostaną wyłączone powiaty, które wchodziły w skład czterech głównych okręgów przemysłowych Królestwa Polskiego, a więc okręgu łódzkiego, warszawskiego, sosnowiecko-częstochowskiego oraz staropolskiego. Rozwój przemysłu w 10 guberniach Królestwa Polskiego zostanie przedstawiony w tabelach statystycznych opisujących następujące problemy: tempo rozwoju przemysłu, strukturę gałęziową oraz w miarę możliwości również strukturę wielkościową zakładów przemysłowych w sześciu przekrojach chronologicznych za lata 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913. Podstawą kolejności omawiania rozwoju przemysłu w guberniach Królestwa Polskiego jest zasada alfabetyczna. Tak więc kolejno zaprezentowano rozwój przemysłu w guberniach: kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, siedleckiej, suwalskiej i warszawskiej.

4.1. Gubernia kaliska

W guberni kaliskiej dwa powiaty, łączyski i sieradzki wchodziły w skład największego okręgu przemysłowego w Królestwie Polskim, okręgu łódzkiego. W tych powiatach, jak wiadomo funkcjonowały dwa znaczące ośrodki produkcji włókienniczej, Ozorków i Zduńska Wola, bezpośrednio związane z Łodzią. W związku z tym w tabelach zawierających informacje na temat przemysłu guberni kaliskiej dane statystyczne obejmujące powyższe powiaty i ośrodki zostały wyłączone ponieważ informacje te znalazły się w rozdziale drugim w podrozdziale poświęconym okręgowi łódzkiemu.

Tabela 232

Rozwój przemysłu w guberni kaliskiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	25	100,0	1 627	100,0	1 420	100,0	.	.
1884	134	536,0	6 490	398,8	3 632	255,7	.	.
1893	131	524,0	7 434	456,9	3 768	265,3	.	.
1900	133	532,0	5 404	332,1	4 848	341,4	.	.
1904	141	564,0	6 868	422,1	4 842	340,9	1 551	100,0
1913	170	680,0	18 652	1146,4	10 002	704,3	6 096	393,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w guberni kaliskiej przemysł rozwijał się dynamicznie, liczba zakładów wzrosła w tym czasie prawie siedmiokrotnie z 25 do 170 firm, wartość produkcji zwiększyła się w tym okresie ponad jedenastokrotnie z 1,6 mln rb do 18,6 mln rb, a liczba zatrudnionych robotników ponad siedem razy z 1420 do 10 002 osób, natomiast moc energetyczna maszyn napędowych zainstalowanych w przemyśle, tylko w latach 1904–1913 zwiększyła się prawie czterokrotnie z 1551 KM do 6096 KM (tab. 232). Dane z tab. 232 wskazują na niezwykle szybki skok w rozwoju przemysłu w guberni kaliskiej w pięcioleciu 1879–1884. Wydaje się, że skok ten był następstwem wprowadzenia przez Rosję w 1877 r. nowej polityki protekcji celnej, tzw. złotych cel, dzięki której rynek rosyjski stał otworem przed towarami z Królestwa Polskiego. Chłonność rynku rosyjskiego, wolnego od konkurencji produktów z Europy zachodniej, była niewątpliwie przyczyną intensywnych inwestycji w przemyśle Królestwa Polskiego, w tym także w guberni kaliskiej.

Kolejnym, ważnym zagadnieniem jest struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej, dzięki której możemy wskazać na branże i gałęzie produkcji

dzięki którym następował dynamiczny rozwój produkcji przemysłowej na tym obszarze.

W 1879 r. w przemyśle guberni kaliskiej funkcjonowało osiem gałęzi przemysłu, wśród których najważniejszą rolę odgrywały: przemysł włókienniczy oraz przemysł spożywczy. W przemyśle tekstylnym funkcjonowały jedynie trzy zakłady, które jednak skupiały 31,8% globalnej wartości produkcji oraz 49,6% ogólnej liczby robotników. Natomiast przemysł spożywczy skupiał 41,2% produkcji oraz 19,9% zatrudnienia. Poza wyżej omówionymi gałęziami produkcji przemysłowej, należy jeszcze wskazać na istotną rolę przemysłu papierniczego, który skupiał 15,3% globalnej wartości produkcji oraz 2,8% ogólnego zatrudnienia. Istotną rolę odgrywał również przemysł mineralny (produkcja naczyń fajansowych), który skupiał 4,9% produkcji oraz 16,8% zatrudnienia. Pozostałe gałęzie przemysłu funkcjonujące w guberni kaliskiej, a mianowicie przemysł górniczy (w tym wypadku chodzi o kamieniołomy), metalowy i skórzany, nie odgrywały ważnej roli skupiając niewielki procent produkcji i zatrudnienia (tab. 233).

Tabela 233

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	4	.	.	89	6,2
Metalowy	1	35	2,1	15	1,1
Tekstylny	3	518	31,8	705	49,6
Papierniczy	1	250	15,3	40	2,8
Mineralny	4	81	4,9	238	16,8
Skórzany	2	28	1,7	22	1,5
Spożywczy	8	670	41,2	283	19,9
Inne	2	45	2,7	28	1,9
Razem	25	1 627	100,0	1 420	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne

W 1884 r. w stosunku do sytuacji z 1879 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kaliskiej nastąpiły istotne zmiany. W dalszym ciągu najważniejszą rolę odgrywały przemysł spożywczy i włókienniczy. Jednak w stosunku do 1879 r. udział przemysłu spożywczego w globalnej wartości produkcji zdecydowanie wzrósł z 41,2% do 67,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 19,9% do 40,2%. Tak więc produkcja zakładów spożywczych zdecydowanie zdominowała produkcję całego przemysłu tej guberni. Przemysł tekstylny, mimo iż zajmował podobnie jak w 1879 r. drugą pozycję, to jednak

zdecydowanie obniżył swój udział w produkcji z 31,8% do 12,7%, a w zatrudnieniu z 49,6% do 27,7%. Kolejne miejsce w dalszym ciągu zajmował przemysł papierniczy, którego udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 15,3% do 10,8%, a w ogólnej liczbie robotników zdecydowanie wzrósł z 2,8% do 15,6%. Kolejne czwarte miejsce zajął przemysł skórzany, który zdystansował produkcję zakładów mineralnych, a jego udział w produkcji wzrósł z 1,7% do 3,6%, a w zatrudnieniu z 1,5% do 5,2%. Piątą pozycję zajmował przemysł metalowy, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 2,1% do 1,7%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 1,1% do 5,1%. Poważne straty poniósł przemysł mineralny, którego udział w produkcji spadł z 4,9% do 1,6%, a w zatrudnieniu z 16,8% do 2,8% (tab. 233 i 234).

Tabela 234

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	10	7,4	111	1,7	186	5,1
Tekstylny	10	7,4	825	12,7	1 006	27,7
Papierniczy	1	0,7	700	10,8	568	15,6
Drzewny	8	5,9	82	1,2	90	2,5
Chemiczny	5	3,7	19	0,3	19	0,5
Mineralny	7	5,2	106	1,6	102	2,8
Skórzany	21	15,7	235	3,6	188	5,2
Spożywczy	70	52,2	4 401	67,8	1 460	40,2
Inne	2	1,5	11	0,1	13	0,3
Razem	134	100,0	6 490	100,0	3 632	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kaliskiej w stosunku do sytuacji z 1884 r. w zasadzie nie nastąpiły istotne zmiany. W dalszym ciągu przodował przemysł spożywczy, który w produkcji umocnił swoją pozycję, a jego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 67,8% do 77,6%, natomiast w ogólnej liczbie robotników udział tej gałęzi produkcji nieco się obniżył z 40,2% do 39,2%. Drugą pozycję, tak jak poprzednio zajmował przemysł tekstylny, którego udział w produkcji zmniejszył się z 12,7% do 10,7%, a w zatrudnieniu wzrósł z 27,7% do 30,6%. Przemysł papierniczy w dalszym ciągu zajmował trzecie miejsce, ale jego udział w globalnej wartości produkcji spadł z 10,8% do 5,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 15,6% do 10,8%. Kolejną czwartą pozycję zajmował przemysł skórzany, którego udział

w produkcji obniżył się z 3,6% do 2,7%, a w zatrudnieniu z 5,2% do 4,9%. Przemysł mineralny w globalnej wartości produkcji poniósł dalsze straty, a jego udział zmniejszył się z 1,6% do 1,2%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu nastąpił zdecydowany wzrost z 2,8% do 7,7%. Pozostałe gałęzie produkcji przemysłowej w guberni kaliskiej, a więc przemysł metalowy, drzewny i chemiczny nie odgrywały istotnej roli (tab. 234 i 235).

Tabela 235

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	9	6,9	67	0,9	137	3,6
Tekstylny	11	8,4	798	10,7	1 152	30,6
Papierniczy	1	0,7	420	5,6	407	10,8
Drzewny	6	4,6	40	0,5	70	1,8
Chemiczny	6	4,6	41	0,5	45	1,2
Mineralny	9	6,9	93	1,2	292	7,7
Skórzany	19	14,5	203	2,7	186	4,9
Spożywczy	70	53,4	5 772	77,6	1 479	39,2
Razem	131	100,0	7 434	100,0	3 768	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 236

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	5	3,8	18	0,3	233	4,8
Metalowy	9	6,8	295	5,4	279	5,7
Tekstylny	28	21,0	1 801	33,3	2 392	49,3
Papierniczy	3	2,2	30	0,5	40	0,8
Drzewny	14	10,5	284	5,2	208	4,3
Chemiczny	1	0,7	38	0,7	12	0,2
Mineralny	6	4,5	205	3,8	383	7,9
Skórzany	7	5,2	405	7,5	169	3,5
Spożywczy	60	45,1	2 328	43,1	1 132	23,3
Razem	133	100,0	5 404	100,0	4 848	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. w stosunku do sytuacji z 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kaliskiej zaszły dość istotne zmiany. Przemysł spożywczy, mimo że w dalszym ciągu w produkcji zajmował pierwszą pozycję, to jednak jego udział w globalnej wartości produkcji zdecydowanie się obniżył z 77,6% do 43,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 39,2% do 23,3%. Włókiennictwo w latach 1893–1900 było tą gałęzią przemysłu, w której nastąpiły wyraźne inwestycje, bowiem liczba zakładów wzrosła z 11 do 28 firm. Udział przemysłu tekstylnego w produkcji zdecydowanie wzrósł z 10,7% do 33,3%, a w zatrudnieniu z 30,6% do 49,3%. Trzecie miejsce w 1900 r. zajął przemysł skórzany, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 2,7% do 7,5%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych zmniejszył się z 4,9% do 3,5%. Zdecydowanie zwiększył się udział przemysłu metalowego, w produkcji z 0,9% do 5,4%, a w zatrudnieniu z 3,6% do 5,7%. Poważny rozwój miał także miejsce w przemyśle drzewnym, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 0,5% do 5,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 1,8% do 4,3%. Kolejna zmiana to zwiększenie udziału w produkcji w przemyśle mineralnym z 1,2% do 3,8%, a w ogólnym zatrudnieniu z 7,7% do 7,9%. Natomiast najpoważniejsze straty poniósł przemysł papierniczy, którego udział w globalnej wartości produkcji spadł z 5,6% do 0,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,8% do 0,8% (tab. 235 i 236).

Tabela 237

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kaliskiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	4	2,8	.		88	1,8	.	
Metalowy	9	6,4	317	4,6	284	5,9	56	3,6
Tekstylny	24	17,0	1 468	21,4	1 946	40,2	170	10,9
Papierniczy	4	2,8	53	0,8	56	1,2	5	0,3
Drzewny	14	9,9	328	4,8	269	5,5	170	10,9
Chemiczny	2	1,4	99	1,4	24	0,5	4	0,2
Mineralny	9	6,4	295	4,3	509	10,5	25	1,6
Skórzany	6	4,2	709	10,3	223	4,6	142	9,1
Spożywczy	62	44,0	3 355	48,8	1 227	25,3	959	61,8
Konfekcyjny	4	2,8	69	1,0	97	2,0	—	—
Inne	3	2,1	175	2,5	119	2,4	20	1,3
Razem	141	100,0	6 868	100,0	4 842	100,0	1 551	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w stosunku do sytuacji z 1900 r., w przemyśle guberni kaliskiej w zasadzie utrzymała się przewaga dwóch gałęzi przemysłu nad resztą, a mianowicie spożywczego i włókienniczego. Przy czym przemysł spożywczy zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 43,1% do 48,8%, a w zatrudnieniu z 23,3% do 25,3%. Warto dodać, że zakłady spożywcze skupiały największą ilość mocy energetycznej spośród wszystkich gałęzi przemysłu, a mianowicie 61,8% ogólnej liczby KM. Przemysł tekstylny zachował drugą pozycję, ale jego udział w produkcji obniżył się z 33,3% do 21,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 49,3% do 40,2%. Zakłady włókiennicze skupiały ponadto 10,9% ogólnej liczby KM. Trzecie miejsce zajmował przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 7,5% do 10,3%, a w zatrudnieniu z 3,5% do 4,6%, ponadto firmy skórzane skupiały 9,1% ogólnej liczby KM. Czwartą pozycję w miejsce przemysłu metalowego w 1900 r., zajęły zakłady przemysłu drzewnego, których udział w produkcji nieco się obniżył z 5,2% do 4,8%, a w ogólnej liczbie robotników nastąpił wzrost z 4,3% do 5,5%. Przemysł drzewny ponadto skupiał 10,9% ogólnej liczby KM. Kolejne piąte miejsce zajmował przemysł metalowy, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 5,4% do 4,6%, a w zatrudnieniu wzrósł z 5,7% do 5,9%. Wzrosło również znaczenie przemysłu mineralnego, którego udział w produkcji wzrósł z 3,8% do 4,3%, a w zatrudnieniu z 7,9% do 10,5% (tab. 236 i 237).

Tabela 238

Struktura gałęziowa przemysłu w guberni kaliskiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	10	5,9	443	2,4	410	4,1	195	3,2
Tekstylny	35	20,6	6 345	34,0	4 247	42,4	968	15,8
Papierniczy	3	1,7	43	0,2	44	0,4	36	0,6
Drzewny	17	10,0	326	1,7	281	2,8	378	6,2
Chemiczny	5	2,9	497	2,7	215	2,1	138	2,2
Mineralny	13	7,6	517	2,8	642	6,4	138	2,2
Skórzany	5	2,9	750	4,0	205	2,0	176	2,9
Spożywczy	74	43,5	9 026	48,4	3 396	33,9	3 913	64,2
Konfekcyjny	5	2,9	375	2,0	352	3,5	47	0,8
Inne	3	1,7	330	1,8	210	2,1	107	1,7
Razem	170	100,0	18 652	100,0	10 002	100,0	6 096	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kaliskiej utrzymała się dominacja dwóch gałęzi przemysłu: spożywczego i włókienniczego. Przemysł spożywczy w stosunku do sytuacji z 1904 r., nieco obniżył swój udział w globalnej wartości produkcji z 48,8% do 48,4%, a w ogólnej liczbie robotników ten udział zdecydowanie wzrósł z 25,3% do 33,9%, podobnie w ogólnej mocy energetycznej z 61,8% do 64,2%. Przemysł włókienniczy poważnie zwiększył udział w produkcji z 21,4% do 34%, w zatrudnieniu z 40,2% do 42,4% oraz w ogólnej liczbie KM z 10,9% do 15,8%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej, właściwie wszystkie poza przemysłem chemicznym, poniosły straty. Przemysł skórzański pozostał na trzeciej pozycji, ale jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 10,3% do 4%, w ogólnym zatrudnieniu z 4,6% do 2%, a w ogólnej mocy energetycznej z 9,1% do 2,9%. Na czwartym miejscu znalazł się przemysł mineralny, ale jego udział w produkcji spadł z 4,3% do 2,8%, a w zatrudnieniu z 10,5% do 6,4%. Piątą pozycję w 1913 r. zajmował przemysł chemiczny, którego udział w ogólnej wartości produkcji wzrósł z 1,4% do 2,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 0,5% do 2,1%. Kolejne, szóste miejsce zajmował przemysł metalowy, którego udział w produkcji obniżył się z 4,6% do 2,4%, a w zatrudnieniu z 5,9% do 4,1%. Poważne straty poniósł przemysł drzewny, którego udział w globalnej produkcji spadł z 4,8% do 1,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 5,5% do 2,8%, a w ogólnej mocy energetycznej z 10,9% do 6,2% (tab. 237 i 238). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli. Generalnie można stwierdzić, że w guberni kaliskiej najważniejszą rolę w całym badanym okresie odgrywał przemysł spożywczy, a drugą pozycję zajmowało włókiennictwo.

W badaniach nad historią przemysłu ważnym zagadnieniem są zmiany w strukturze wielkości zakładów. Dla zobrazowania tego problemu w guberni kaliskiej została przedstawiona struktura wielkości zakładów w dwóch przekrojach chronologicznych za 1879 r. i 1913 r.

Tabela 239

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni kaliskiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	11	314	19,3	99	7,0
21–50	4	42	2,6	90	6,3
51–100	5	363	22,3	278	19,6
101–200	1	120	7,4	150	10,5
201–500	4	788	48,4	803	56,5
Razem	25	1 627	100,0	1 420	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w przemyśle guberni kaliskiej funkcjonowało łącznie 25 zakładów, wśród których 15 firm to zakłady małe, które skupiały 21,9% globalnej wartości produkcji oraz 13,3% ogólnej liczby robotników. Zaledwie sześć zakładów średniej wielkości skupiało 29,7% produkcji oraz 30,1% ogólnego zatrudnienia. Natomiast cztery przedsiębiorstwa duże skupiały 48,4% globalne wartości produkcji oraz 56,5% ogólnej liczby robotników. Dane z tab. 239 wskazują na dość zaawansowany proces koncentracji produkcji w zakładach dużych.

Tabela 240

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni kaliskiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	91	53,5	3 158	16,9	992	9,9	2 475	40,6
21–50	40	23,5	2 476	13,3	1 242	12,4	628	10,3
51–100	15	8,8	1 928	10,3	1 155	11,5	357	5,9
101–200	11	6,5	1 640	8,8	1 590	15,9	310	5,1
201–500	12	7,1	7 850	42,1	4 288	42,9	1 971	32,3
501–1000	1	0,6	1 600	8,6	735	7,4	355	5,8
Razem	170	100,0	18 652	100,0	10 002	100,0	6 096	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W okresie następnych 34 lat od 1879 r. struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni kaliskiej w niewielkim stopniu uległa zmianom. Zakłady małe wyraźnie zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji z 21,9% do 30,2%, w ogólnej liczbie robotników z 13,3% do 22,3%. Ponadto firmy małe w 1913 r. skupiały 50,9% ogólnej mocy energetycznej zainstalowanej w przemyśle guberni kaliskiej. Z kolei firmy średniej wielkości zmniejszyły udział w produkcji z 29,7% do 19,1%, w zatrudnieniu z 30,1% do 27,4%. Ponadto zakłady średnie skupiały 11% ogólnej liczby KM. Przedsiębiorstwa duże, mimo wzrostu ich liczby z 4 do 12 firm, obniżyły w 1913 r. udział w globalnej wartości produkcji z 48,4% do 42,1%, w ogólnej liczbie robotników z 56,5% do 42,9%. Zakłady te w 1913 r. skupiały 32,3% ogólnej mocy energetycznej. W 1913 r., w przemyśle guberni kaliskiej funkcjonował tylko jeden zakład wielki, który skupiał 8,6% wartości produkcji, 7,4% ogólnego zatrudnienia oraz 5,8% ogólnej liczby KM (tab. 239 i 240). Dane statystyczne z tab. 240 świadczą o stosunkowo powolnym procesie koncentracji produkcji w zakładach dużych i wielkich w przemyśle guberni kaliskiej.

Kończąc rozważania na temat statystyki przemysłu w guberni kaliskiej, warto zauważyć, że wartość produkcji przemysłu tej guberni w 1879 r., stanowiła zaledwie 1,4% wartości produkcji całego przemysłu Królestwa Polskiego, a w 1913 r., 2% wartości produkcji przemysłu Królestwa (obliczono na podstawie danych z tab. 1 i tab. 232).

4.2. Gubernia kielecka

Przemysł guberni kieleckiej został statystycznie opracowany z pominięciem powiatu kieleckiego, który należał do okręgu staropolskiego oraz bez powiatu olkuskiego, który z kolei wchodził w skład okręgu sosnowiecko-częstochowskiego.

Tabela 241

Rozwój przemysłu w guberni kieleckiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	82	100,0	889	100,0	1 529	100,0	.	.
1884	173	210,9	3 550	399,3	2 092	136,8	.	.
1893	118	143,9	3 998	449,7	1 681	109,9	.	.
1900	100	121,9	2 888	324,8	1 926	125,9	.	.
1904	64	78,0	2 504	281,6	1 884	123,2	392	100,0
1913	53	64,6	4 287	482,2	1 942	127,0	1 079	275,2

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu w guberni kieleckiej w latach 1879–1913 był raczej powolny, w tym czasie doszło do przejściowego zwiększenia liczby zakładów w latach 1884–1900, ale w końcu badanego okresu liczba firm zmniejszyła się z 82 w 1879 r. do 53 zakładów w 1913 r. Globalna wartość produkcji przemysłu guberni kieleckiej w latach 1879–1913 wzrosła blisko pięciokrotnie z 889 tys. rb do 4,2 mln rb. Liczba robotników pracujących w przemyśle guberni zwiększyła się prawie o 37% w 1884 r., w końcu okresu tylko o 27%. Moc maszyn energetycznych w latach 1904–1913 (dla pozostałych lat brak danych) zwiększyła się o ponad 175% (tab. 241). Powyższe dane statystyczne wskazują na fakt, iż w guberni kieleckiej (poza obszarami, które wchodziły w skład okręgów przemysłowych: staropolskiego i sosnowiecko-częstochowskiego) w latach 1879–1913, a więc w okresie intensywnej industrializacji Królestwa Polskiego, proces uprzemysłowienia przebiegał bardzo wolno.

Kolejnym istotnym zagadnieniem badawczym jest ukazanie zmian, w badanym okresie 1879–1913, w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kieleckiej. Dane te mogą wyjaśnić przyczyny powolnego rozwoju przemysłu na tym obszarze.

Tabela 242

Struktura gałęziowa przemysłu w guberni kieleckiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	1	40	4,5	112	7,3
Metalowy	3	25	2,8	36	2,3
Papierniczy	2	335	37,7	165	10,8
Drzewny	3	57	6,4	23	1,5
Chemiczny	2	25	2,8	120	7,8
Mineralny	7	70	7,9	126	8,2
Skórzany	1	2	0,2	5	0,3
Spożywczy	63	335	37,7	942	61,6
Razem	82	889	100,0	1 529	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kieleckiej, zdecydowanie przeważał przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości wynosił 37,7%, a w ogólnej liczbie robotników 61,6%. Drugą pozycję zajmował przemysł papierniczy z udziałem w produkcji 37,7%, a w zatrudnieniu 10,8%. Na trzecim miejscu był przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 7,9%, a w ogólnym zatrudnieniu 8,2%. Kolejną, czwartą pozycję zajmował przemysł drzewny z udziałem w produkcji 6,4%, a w zatrudnieniu jedynie 1,5%. Wyróżniał się również przemysł górniczy (jeden zakład), który skupiał 4,5% globalnej wartości produkcji oraz 7,3% ogólnego zatrudnienia. Przemysł chemiczny, którego udział w produkcji był niewielki – 2,8%, posiadał znaczny udział w ogólnej liczbie robotników 7,8%. Z kolei zakłady metalowe skupiały 2,8% globalnej wartości produkcji oraz 2,3% zatrudnienia (tab. 242). Dane statystyczne z tab. 242 świadczą o dużej przewadze przemysłu spożywczego w guberni kieleckiej (gorzelnie, cukrownie, młyny i krochmalnie), bowiem większość robotników była zatrudniona w zakładach tej gałęzi produkcji przemysłowej.

Kolejne dane statystyczne opisujące strukturę gałęziową przemysłu guberni kieleckiej za 1884 r., zdecydowanie potwierdzają przewagę przemysłu spożywczego, tak w globalnej wartości produkcji, jak również w poziomie zatrudnienia.

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kieleckiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	1	1,1	26	0,7	110	5,2
Metalowy	5	2,9	140	3,9	136	6,5
Tekstylny	1	0,5	27	0,7	20	0,9
Papierniczy	2	1,1	155	4,3	254	12,1
Drzewny	14	8,1	183	5,1	128	6,1
Chemiczny	2	1,1	21	0,6	8	0,4
Mineralny	9	5,2	87	2,4	145	6,9
Skórzany	4	2,3	26	0,7	16	0,8
Spożywczy	135	78,0	2 885	81,2	1 275	60,9
Razem	173	100,0	3 550	100,0	2 092	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W okresie pięciu lat między 1879 r. a 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kieleckiej zaszły istotne zmiany. Przemysł spożywczy zdecydowanie zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 37,7% do 81,2%, w ogólnej liczbie robotników udział tej gałęzi produkcji przemysłowej nieznacznie się obniżył z 61,6% do 60,9%. Jednak wytwórczość zakładów spożywczych zdominowała pozostałe gałęzie przemysłu. Na drugiej pozycji znalazł się przemysł drzewny, którego udział w produkcji w stosunku do 1879 r. się zmniejszył z 6,4% do 5,1%, a w zatrudnieniu zwiększył z 1,5% do 6,1%. Największa zmiana miała miejsce w przemyśle papierniczym, który w 1879 r. pod względem udziału w produkcji znajdował się na drugim miejscu po produkcji spożywczej. W 1884 r. przemysł papierniczy zajmował dopiero trzecie miejsce, a jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się w stosunku do 1879 r. z 37,7% do 4,3%, a w ogólnej liczbie robotników zwiększył się z 10,8% do 12,1%. Czwartą pozycję zajmował przemysł metalowy, a jego udział w produkcji zwiększył się z 2,8% do 3,9%, a w zatrudnieniu z 2,3% do 6,5%. Kolejne miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 7,9% do 2,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 8,2% do 6,9% (tab. 243). Pozostałe gałęzie przemysłu: górnictwo, chemiczne, tekstylne i skórzanym nie odgrywały istotnej roli.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kieleckiej zaznaczyła się całkowita dominacja przemysłu spożywczego, którego udział w produkcji wzrósł z 81,2% w 1884 r., do 96,3%, a w zatrudnieniu z 60,9% do 84,7%. Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli.

Tabela 244

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kieleckiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	5	51	1,3	74	4,4
Tekstylny	1	2	0,05	14	0,8
Drzewny	10	45	1,1	66	3,9
Chemiczny	1	4	0,1	5	0,3
Mineralny	8	36	0,9	78	4,6
Skórzany	5	11	0,2	20	1,2
Spożywczy	88	3 849	96,3	1 424	84,7
Razem	118	3 998	100,0	1 681	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 245

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kieleckiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnicy	34	88	3,0	410	21,3
Metalowy	3	180	6,2	135	7,0
Tekstylny	1	8	0,3	17	0,9
Papierniczy	1	1	0,03	15	0,8
Drzewny	19	361	12,5	267	13,8
Chemiczny	1	1	0,03	4	0,2
Mineralny	8	105	3,6	135	7,0
Spożywczy	33	2 144	74,2	943	48,9
Razem	100	2 888	100,0	1 926	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. sytuacja w strukturze gałęziowej przemysłu guberni kieleckiej zmieniła się w niewielkim stopniu w stosunku do stanu z 1893 r. W globalnej wartości produkcji w dalszym ciągu przeważał przemysł spożywczy, a jego udział obniżył się z 96,3% do 74,2%, a w zatrudnieniu z 84,7% do 49%. Ten ogromny spadek udziału przemysłu spożywczego był spowodowany znacznym rozwojem czterech innych gałęzi produkcji. Największy przyrost udziału w stosunku do 1893 r. należy odnotować w przemyśle drzewnym, w produkcji z 1,1% do 12,5%, a ogólnej liczbie robotników z 3,9% do 13,8%. Także przemysł metalowy zwiększył udział w ogólnej wartości produkcji z 1,3% do 6,2%, a w zatrudnieniu z 4,4% do 7%. Przemysł mineralny również odnotował

wzrost udziału w produkcji z 0,9% do 3,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 4,6% do 7%. Jeszcze przemysł górniczy zwiększył udział w produkcji z 0,7% w 1884 r. do 3% w 1900 r., a w zatrudnieniu z 5,2% do 21,3% (tab. 244 i 245).

Tabela 246

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kieleckiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	12	.		88	4,7
Metalowy	2	35	1,4	42	2,2
Tekstylny	2	8	0,3	31	1,6
Papierniczy	2	2	0,08	20	1,0
Drzewny	17	435	17,4	377	20,0
Chemiczny	1	1	0,04	4	0,2
Mineralny	2	25	1,0	17	0,9
Spożywczy	26	1 998	79,8	1 305	69,2
Razem	64	2 504	100,0	1 884	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w stosunku do stanu z 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu w guberni kieleckiej w zasadzie pewną rolę w produkcji i zatrudnieniu odgrywały jedynie dwie gałęzie produkcji, a mianowicie przemysł spożywczy i przemysł drzewny. Przemysł spożywczy zwiększył udział w globalnej wartości produkcji z 74,2% do 79,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 48,9% do 69,2%. Przemysł drzewny również zwiększył swój udział w produkcji z 12,5% do 17,4%, a w zatrudnieniu z 13,8% do 20%. Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli (tab. 245 i 246).

Tabela 247

Struktura gałęziowa przemysłu guberni kieleckiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	1	28	0,6	75	3,9	.	
Papierniczy	2	100	2,3	41	2,1	100	9,2
Drzewny	6	110	2,5	90	4,6	111	10,3
Mineralny	3	65	1,5	226	11,6	61	5,6
Spożywczy	41	3 984	92,9	1 510	77,7	807	74,8
Razem	53	4 287	100,0	1 942	100,0	1 079	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w guberni kieleckiej (poza okręgiem staropolskim) odnotowano funkcjonowanie zakładów przemysłowych w pięciu gałęziach produkcji (w 1904 r. było osiem gałęzi przemysłu). Podobnie jak w poprzednich latach dominował przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1904 r. wzrósł z 79,8% do 92,9%, w ogólnej liczbie robotników z 69,2% do 77,7%. Zakłady spożywcze ponadto skupiały 74,8% ogólnej mocy maszyn i urządzeń energetycznych. Na drugim miejscu podobnie jak poprzednio był przemysł drzewny, którego udział obniżył się w produkcji z 17,4% do 2,5%, a w zatrudnieniu z 20% do 4,6%. Zakłady drzewne ponadto skupiały 10,3% ogólnej liczby KM.

Przemysł papierniczy zwiększył swój udział w ogólnej wartości produkcji z 0,08% do 2,3%, a w ogólnej liczbie robotników z 1% do 2,1%. Zakłady papiernicze skupiały ponadto 9,2% ogólnej mocy energetycznej. Spośród pozostałych gałęzi przemysłu jeszcze przemysł mineralny odgrywał w 1913 r. pewną rolę, a jego udział w produkcji zwiększył się z 1% do 1,5%, a w zatrudnieniu z 0,9% do 11,6%. Przemysł ten skupiał też 5,6% ogólnej liczby KM (tab. 246 i 247).

Kolejnym ważnym problemem w badaniach nad dziejami przemysłu jest ukazanie zmian w strukturze wielkości zakładów. Dla zobrazowania tego zagadnienia przedstawiono strukturę wielkości zakładów w guberni kieleckiej za lata 1879 i 1913.

Tabela 248

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni kieleckiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	75	318	35,7	355	23,2
21–50	1	6	0,7	22	1,4
51–100	1	34	3,8	90	5,9
101–200	3	335	37,7	389	25,4
201–500	2	196	22,0	673	44,0
Razem	82	889	100,0	1 529	100,0

Źródło : UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w guberni kieleckiej w latach 1879–1913 były zauważalne. W 1879 r. zakłady małe skupiały 36,4% globalnej wartości produkcji, a w 1913 r. już tylko 17,3%. Natomiast w zatrudnieniu ich udział pozostał właściwie na zbliżonym poziomie, w 1879 r. było to 24,6%, a w 1913 r. 24,3%. W 1913 r. firmy małe posiadały znaczny udział w ogólnej

mocy energetycznej, sięgający 49,6%, a więc prawie połowę ogólnej liczby KM. Zakłady średniej wielkości zdecydowanie obniżyły swój udział w produkcji z 41,5% do 5,7%, w ogólnej liczbie robotników z 31,3% do 19,1%. Firmy średniej wielkości w 1913 r. skupiały tylko 7,9% ogólnej mocy energetycznej. Zakłady duże w badanym okresie zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 22% do 42%, a w zatrudnieniu ich udział spadł z 44% do 25,7%. W 1913 r. firmy duże skupiały 19,4% ogólnej liczby KM. W 1879 r. w guberni kieleckiej nie było przedsiębiorstw wielkich, natomiast w 1913 r. funkcjonował tylko jeden wielki zakład, którego udział w produkcji wynosił 35%, w zatrudnieniu 30,9%, a w ogólnej liczbie KM 23,1% (tab. 248 i 249).

Tabela 249

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni kieleckiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	46	614	14,3	424	21,8	415	38,5
21–50	2	130	3,0	48	2,5	120	11,1
51–100	2	208	4,9	170	8,8	60	5,6
101–200	1	35	0,8	200	10,3	25	2,3
201–500	1	1 800	42,0	500	25,7	209	19,4
501–1000	1	1 500	35,0	600	30,9	250	23,1
Razem	53	4 287	100,0	1 942	100,0	1 079	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Generalnie można zauważyć, że w guberni kieleckiej (poza okręgiem staropolskim) rozwój przemysłu był bardzo powolny, w zdecydowanej większości ograniczał się do przemysłu spożywczego, drzewnego i mineralnego. Warto dodać, że w 1879 r. wartość produkcji przemysłu tej guberni stanowiła zaledwie 0,7% globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego, a w 1913 r. jeszcze mniej, bo tylko niespełna 0,5% (tab. 1 i 241).

4.3. Gubernia lubelska

Przemysł guberni lubelskiej w latach 1879–1913 rozwijał się, w porównaniu z gubernią kaliską i kielecką, dość dynamicznie. Wartość produkcji przemysłu tej guberni wzrosła w tym czasie prawie dziewięciokrotnie z 3,7 mln rb do 33,1 mln rb, a liczba zatrudnionych robotników zwiększyła się ponad trzy i pół razy z 4125 o 14 598 osób. Moc energetyczna zainstalowanych maszyn napędowych, tylko w latach 1904–1913 wzrosła prawie czterokrotnie z 3449 KM do 13 596 KM (tab. 250).

Tabela 250

Rozwój przemysłu w guberni lubelskiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	233	100,0	3 775	100,0	4 125	100,0	.	.
1884	296	127,0	6 726	178,1	4 709	114,1	.	.
1893	251	107,7	8 198	217,1	3 789	91,8	.	.
1900	107	45,9	12 915	342,1	7 214	174,8	.	.
1904	173	74,2	16 414	434,8	8 830	214,0	3 449	100,0
1913	230	98,7	33 116	877,2	14 598	353,9	13 596	394,2

Źródło: UFZ za lata 1879–1893; GPR za lata 1879–1884; SSSGPR za lata 1893–1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 251

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Hutniczy	1	0,4	680	18,0	280	6,8
Metalowy	6	2,6	368	9,7	492	11,9
Tekstylny	1	0,4	6	0,1	12	0,3
Papierniczy	2	0,8	11	0,3	22	0,5
Drzewny	12	5,1	361	9,5	313	7,6
Chemiczny	13	5,6	155	4,1	86	2,0
Mineralny	14	6,0	68	1,8	160	3,9
Skórzany	17	7,3	141	3,7	81	1,9
Spożywczy	167	71,7	1 985	52,6	2 679	64,9
Razem	233	100,0	3 775	100,0	4 125	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni lubelskiej pierwszoplanową rolę odgrywał przemysł spożywczy, który skupiał 71,7% ogólnej liczby zakładów, 52,6% globalnej wartości produkcji oraz 64,9% ogólnej liczby zatrudnionych. Drugą pozycję w produkcji zajmował przemysł hutniczy, który reprezentowany był przez jedno duże przedsiębiorstwo. Udział hutnictwa w produkcji sięgał 18%, a w zatrudnieniu 6,8%. Na trzecim miejscu był przemysł metalowy, który skupiał 9,7% globalnej wartości produkcji oraz 11,9% ogólnej liczby robotników. Kolejną, czwartą pozycję zajmował przemysł drzewny, którego udział w produkcji wynosił 9,5%, a w zatrudnieniu 7,6%. Na

piątym miejsc był przemysł chemiczny, który skupiał 4,1% ogólnej wartości produkcji oraz 2% ogólnej liczby robotników. Kilkuprocentowy udział w produkcji posiadał jeszcze przemysł skórzany, pozostałe gałęzie produkcji przemysłowej, a więc przemysł mineralny, papierniczy i tekstylny, nie odgrywały istotnej roli (tab. 251).

Tabela 252

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Hutniczy	1	0,3	240	3,5	252	5,3
Metalowy	7	2,3	171	2,5	186	3,9
Tekstylny	3	1,0	17	0,2	34	0,7
Papierniczy	1	0,3	8	0,1	15	0,3
Drzewny	18	6,0	270	4,0	436	9,2
Chemiczny	7	2,3	34	0,5	28	0,6
Mineralny	21	7,1	256	3,8	515	10,9
Skórzany	10	3,4	106	1,6	83	1,7
Spożywczy	228	77,0	5 624	83,6	3 160	67,1
Razem	296	100,0	6 726	100,0	4 709	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni lubelskiej w stosunku do stanu z 1879 r., zdecydowanie zwiększył swój udział przemysł spożywczy, w ogólnej liczbie zakładów z 71,7% do 77%, w globalnej wartości produkcji z 52,6% do 83,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 64,9% do 67,1%. Na drugim miejscu w 1884 r. znalazł się przemysł drzewny, którego udział w produkcji spadł z 9,5% do 4%, a w zatrudnieniu wzrósł z 7,6% do 9,2%. Trzecią pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 1,8% do 3,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,9% do 10,9%. Przemysł hutniczy, który w 1879 r., zajmował drugie miejsce spadł na czwartą pozycję, a jego udział w produkcji obniżył się zdecydowanie z 18% do 3,5%, a w zatrudnieniu z 6,8% do 5,3%. Podobnie przemysł metalowy, który w 1879 r. zajmował trzecie miejsce spadł na piątą pozycję, a jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 9,7% do 2,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,9% do 3,9%. Szóste miejsce zajął przemysł skórzany, którego udział w stosunku do 1879 r., w globalnej wartości produkcji spadł z 3,7% do 1,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 1,9% do 1,7%. Przemysł chemiczny, który w 1879 r., zajmował piątą pozycję zdecydowanie obniżył swój udział w produkcji z 4,1% do 0,5%, a w zatrudnieniu z 2% do 0,6% (tab. 251 i 252).

Tabela 253

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	10	4,0	133	1,6	161	4,2
Tekstylny	1	0,4	4	0,05	14	0,3
Papierniczy	3	1,2	12	0,1	33	0,8
Drzewny	15	5,9	554	6,7	442	11,6
Chemiczny	1	0,4	5	0,06	5	0,1
Mineralny	16	6,3	120	1,4	288	7,6
Skórzany	15	5,9	211	2,6	140	3,7
Spożywczy	185	73,7	7 147	87,2	2 664	70,3
Inne	5	1,9	12	0,1	39	1,0
Razem	251	100,0	8 198	100,0	3 789	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r., obliczenia własne.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni lubelskiej w stosunku do sytuacji z 1884 r., zaszły dalsze zmiany, w rezultacie których dominacja przemysłu spożywczego wyraźnie się zwiększyła. Mimo pewnego spadku udziału tej gałęzi przemysłu w liczbie firm z 77% do 73,7%, zdecydowanie zwiększył się udział w globalnej wartości produkcji z 83,6% do 87,2%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 67,1% do 70,3%. Na drugiej pozycji podobnie, jak w 1884 r., był przemysł drzewny, którego udział w produkcji zwiększył się z 4% do 6,7%, a w zatrudnieniu z 9,2% do 11,6%. Trzecie miejsce zajmował przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 1,6% do 2,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 1,7% do 3,7%. Kolejną czwartą pozycję zajął przemysł metalowy, którego udział w produkcji obniżył się z 2,5% do 1,6%, a w zatrudnieniu wzrósł z 3,9% do 4,2%. Dopiero piąte miejsce zajmował przemysł mineralny (w 1884 r. trzecie miejsce), którego udział w globalnej wartości produkcji wyraźnie się obniżył z 3,8% do 1,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,9% do 7,6% (tab. 252 i 253). Pozostałe gałęzie przemysłu: tekstylny, papierniczy, chemiczny i inne nie odgrywały istotnej roli, a ich udział w produkcji, jak również zatrudnieniu wynosił mniej aniżeli 1%.

W 1900 r., w guberni lubelskiej nastąpił wyraźny spadek ilości zakładów przemysłowych, z 251 firm w 1893 r., do 107 w 1900 r. Wskazywałoby to na sytuację kryzysową, chociaż w tym czasie wartość produkcji wzrosła z 8,2 mln rb do 12,9 mln rb, a liczba robotników z 3789 do 7214 osób. Wydaje się więc, że likwidacji uległy zakłady małe, które nie sprostały konkurencji firm średnich i dużych. W strukturze gałęziowej przemysłu guberni lubelskiej

w 1900 r., w stosunku do sytuacji z 1893 r., stosunkowo niewiele się zmieniło, bowiem w dalszym ciągu dominowały zakłady przemysłu spożywczego. Jednak udział tej gałęzi przemysłu w ogólnej liczbie zakładów spadł z 73,7% do 58,8%, a w globalnej wartości produkcji z 87,2% do 82,7%, podobnie w ogólnej liczbie robotników z 70,3% do 67,9%. Na drugim miejscu w 1900 r., znalazł się przemysł metalowy, którego udział w produkcji wzrósł w stosunku do 1893 r. z 1,6% do 5,8%, a w zatrudnieniu z 4,2% do 11%. Trzecią pozycję zajmował przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 6,7% do 5,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,6% do 10,7%. Na kolejnym czwartym miejscu znalazł się przemysł mineralny, którego udział w produkcji wzrósł z 1,4% do 3,4%, a w zatrudnieniu z 7,6% do 7,8%. Piątą pozycję zajmował przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 2,6% do 1,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,7% do 1,6% (tab. 253 i 254). Pozostałe gałęzie przemysłu: włókienniczy i chemiczny nie odgrywały istotnej roli, a ich udział w produkcji i zatrudnieniu był znikomy.

Tabela 254

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	9	8,4	754	5,8	793	11,0
Tekstylny	2	1,8	42	0,3	47	0,6
Drzewny	23	21,5	755	5,8	772	10,7
Chemiczny	1	0,9	37	0,3	17	0,2
Mineralny	6	5,6	444	3,4	567	7,8
Skórzany	3	2,8	202	1,5	115	1,6
Spożywczy	63	58,8	10 681	82,7	4 903	67,9
Razem	107	100,0	12 915	100,0	7 214	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w stosunku do danych z 1900 r., nastąpił dalszy spadek udziału w produkcji i zatrudnieniu przemysłu spożywczego, mimo iż nadal był to udział dominujący. W ogólnej liczbie zakładów należy odnotować spadek udziału przemysłu spożywczego z 58,8% w 1900 r. do 39,8% w 1904 r. W globalnej wartości produkcji przemysłu guberni lubelskiej udział zakładów spożywczych obniżył się z 82,7% do 75,2%, w ogólnej liczbie robotników z 67,9% do 54,6%. Ponadto przemysł spożywczy w 1904 r. skupiał 64% ogólnej mocy maszyn i silników napędowych zainstalowanych w przemyśle guberni lubelskiej. Drugą pozycję w 1904 r., zajmował przemysł metalowy, którego udział w produkcji

w stosunku do 1900 r. wzrósł z 5,8% do 9,4%, a w zatrudnieniu z 11% do 17,1%. Zakłady metalowe skupiały 8,2% ogólnej liczby KM. Na trzecim miejscu znajdował się przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji nieco wzrósł z 5,8% do 5,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,7% do 11,1%. Firmy drzewne skupiały ponadto 7,4% ogólnej mocy energetycznej. Na czwartej pozycji w 1904 r. był przemysł mineralny, którego udział w produkcji wzrósł z 3,4% do 5,9%, a w zatrudnieniu z 7,8% do 10,9%. Przemysł ten skupiał ponadto 16,6% ogólnej liczby KM. W przemyśle skórzanym, który zajmował piąte miejsce należy odnotować niewielki wzrost udziału w produkcji z 1,5% do 1,7%, a w zatrudnieniu spadek z 1,6% do 1,1%. Ponadto zakłady skórzane skupiały 1,7% ogólnej mocy energetycznej (tab. 254 i 255).

Tabela 255

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	33	19,1	20	0,1	182	2,0	.	.
Metalowy	17	9,8	1 550	9,4	1 508	17,1	283	8,2
Tekstylny	3	1,7	130	0,8	107	1,2	70	2,0
Papierniczy	6	3,4	47	0,3	75	0,8	.	.
Drzewny	24	13,8	975	5,9	986	11,1	256	7,4
Chemiczny	2	1,1	62	0,4	26	0,3	.	.
Mineralny	13	7,6	972	5,9	968	10,9	574	16,6
Skórzany	2	1,1	280	1,7	100	1,1	58	1,7
Spożywczy	69	39,8	12 348	75,2	4 827	54,6	2 208	64,0
Konfekcyjny	3	1,7	22	0,1	43	0,5	.	.
Inne	1	0,6	8	0,04	8	0,09	.	.
Razem	173	100,0	16 414	100,0	8 830	100,0	3 449	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni lubelskiej właściwie utrwały się tendencje zaobserwowane w 1904 r. W dalszym ciągu pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, którego udział w ogólnej liczbie zakładów wzrósł z 39,8% do 63,9%, natomiast w globalnej wartości produkcji udział tej gałęzi przemysłu wyraźnie się obniżył z 75,2% do 66,1%, a z kolei w ogólnej liczbie robotników nastąpił wzrost z 54,6% do 57,1%, a w ogólnej mocy energetycznej spadek z 64% do 56,4%. Powyższe zmiany były spowodowane zdecydowanym wzrostem znaczenia przemysłu metalowego i mineralnego. Udział zakładów metalowych w produkcji wzrósł z 9,4% do 15,2%, w zatrudnieniu z kolei nieco się obniżył z 17,1% do 16,5%, a w ogólnej

liczbie KM także się obniżył z 8,2% do 8%. Natomiast przemysł mineralny wyraźnie zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 5,9% do 11,2%, w ogólnej liczbie robotników z 10,9% do 14,2%, a w ogólnej mocy energetycznej z 16,6% do 23,5%. Czwartą pozycję zajmował przemysł drzewny, którego udział w produkcji obniżył się z 5,9% do 4%, w zatrudnieniu z 11,1% do 7,5%, a w ogólnej liczbie KM z 10,9% do 8,1% (tab. 255 i 256). Pozostałe gałęzie produkcji przemysłowej nie odgrywały istotnej roli.

Kolejnym ważnym zagadnieniem są zmiany w strukturze wielkości zakładów, które są wskaźnikiem przemian wielkoprzemysłowych. Dla zobrazowania tego problemu przedstawiono strukturę wielkości zakładów w guberni lubelskiej za lata 1879 i 1913.

Tabela 256

Struktura gałęziowa przemysłu guberni lubelskiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	16	6,9	5 048	15,2	2 414	16,5	1 087	8,0
Tekstylny	4	1,7	310	0,9	190	1,3	295	2,1
Papierniczy	8	3,5	136	0,4	160	1,1	2	0,01
Drzewny	25	10,8	1 332	4,0	1 101	7,5	1 107	8,1
Chemiczny	6	2,6	336	1,0	121	0,8	130	0,9
Mineralny	17	7,4	3 728	11,2	2 077	14,2	3 202	23,5
Skórzany	4	1,7	285	0,8	125	0,8	102	0,7
Spożywczy	147	63,9	21 882	66,1	8 340	57,1	7 671	56,4
Inne	3	1,3	59	0,2	70	0,5	.	.
Razem	230	100,0	33 116	100,0	14 598	100,0	13 596	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 257

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni lubelskiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	210	90,1	1 709	45,3	1 141	27,6
21–50	8	3,4	114	3,0	214	5,2
51–100	6	2,6	366	9,7	449	10,9
101–200	3	1,3	329	8,7	432	10,5
201–500	5	2,1	1 157	30,6	1 382	33,5
501–1000	1	0,4	100	2,6	507	12,3
Razem	233	100,0	3 775	100,0	4 125	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r. w strukturze wielkości zakładów największy odsetek firm stanowiły zakłady małe, łącznie 93,5% ogólnej liczby. Ponadto zakłady małe skupiały 48,3% globalnej wartości produkcji oraz 32,8% ogólnej liczby zatrudnionych robotników. Firmy średniej wielkości skupiały 3,9% ogólnej liczby zakładów, 18,4% wartości produkcji oraz 21,4% zatrudnienia. Poważną rolę odgrywały przedsiębiorstwa duże, które skupiając zaledwie 2,1% ogólnej liczby firm, w globalnej wartości produkcji miały udział 30,6%, a w ogólnej liczbie robotników 33,5%. Jeden zakład wielki miał nieznaczny udział w produkcji, zaledwie 2,6%, a w ogólnej liczbie robotników 12,3% (tab. 257). Należy zaznaczyć, że w 1879 r. w strukturze wielkości zakładów w przemyśle guberni lubelskiej pierwszoplanową rolę w produkcji odgrywały firmy małe, na drugim miejscu były zakłady duże. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu największy odsetek robotników skupiały przedsiębiorstwa duże, a na drugiej pozycji były firmy małe.

Tabela 258

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni lubelskiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	148	64,3	3 638	11,0	1 376	9,4	1 870	13,8
21–50	33	14,4	2 958	8,9	1 098	7,5	1 734	12,8
51–100	18	7,8	2 577	7,8	1 431	9,8	1 211	8,9
101–200	12	5,2	5 336	16,1	1 813	12,4	3 898	28,6
201–500	13	5,7	9 100	27,5	4 748	32,6	2 583	19,0
501–1000	5	2,2	4 657	14,1	2 932	20,1	1 700	12,5
Ponad 1000	1	0,4	4 850	14,6	1 200	8,2	600	4,4
Razem	230	100,0	33 116	100,0	14 598	100,0	13 596	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w stosunku do sytuacji z 1879 r., w strukturze wielkości zakładów zaszły istotne zmiany, firmy małe mimo, iż skupiały 78,7% ogółu zakładów, to jednak ich udział w globalnej wartości produkcji obniżył się 48,3% do 19,9%, a w ogólnej liczbie zakładów z 32,8% do 16,9%. Ponadto zakłady małe skupiały 26,6% ogólnej liczby KM. Zakłady średniej wielkości zwiększyły swój udział w produkcji z 18,4% do 23,9%, a w zatrudnieniu z 21,4% do 22,2%. Firmy średniej wielkości w 1913 r. skupiały 37,5% ogólnej mocy energetycznej. Przedsiębiorstwa duże zmniejszyły udział w globalnej wartości produkcji z 30,6% do 27,5%, w ogólnej liczbie robotników z 33,5% do 32,6%. Ponadto skupiały one w 1913 r. 19% ogólnej liczby KM. Zakłady wielkie zdecydowanie zwiększyły udział w produkcji z 2,6% do 28,7%, a w zatrudnieniu z 12,3% do

28,3%. Ich udział w ogólnej mocy energetycznej w 1913 r. wynosił 16,9% (tab. 257 i 258). Powyższe dane wskazują, że w 1913 r. w przemyśle guberni lubelskiej nastąpił wyraźny proces koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach dużych i wielkich, które łącznie skupiały 56,2% globalnej wartości produkcji i 60,9% ogólnej liczby robotników (tab. 258). Wartość produkcji przemysłu guberni lubelskiej w 1879 r., stanowiła 3,2% globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego, a w 1913 r. już 3,7% (tab. 1 i 250).

4.4. Gubernia łomżyńska

Rozwój przemysłu w guberni łomżyńskiej w latach 1879–1913, jak na obszar wybitnie rolniczy, był dość dynamiczny. W tym czasie liczba zakładów była zmienna, największa ich liczba funkcjonowała w 1900 r., ogółem 151 firm. Wartość produkcji w latach 1879–1913 zwiększyła się prawie sześciokrotnie z 631 tys. rb do 3,7 mln rb, a liczba robotników w latach 1879–1900 wzrosła o 580,5% z 370 do 2518 osób. Liczba KM w latach 1904–1913 (nie mamy danych za pozostałe lata) wzrosła ponad trzy i pół razy z 471 KM do 1663 KM (tab. 259).

Tabela 259

Rozwój przemysłu w guberni łomżyńskiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	62	100,0	631	100,0	370	100,0	.	.
1884	78	125,8	3 103	491,7	952	257,3	.	.
1893	101	162,9	3 679	583,0	1 419	383,5	.	.
1900	151	243,5	2 580	408,8	2 518	680,5	.	.
1904	143	230,6	2 747	435,3	2 449	661,9	471	100,0
1913	92	148,3	3 757	595,4	2 092	565,4	1 663	353,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym ważnym problemem badawczym jest struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej. Otóż w 1879 r., w przemyśle tej guberni funkcjonowały tylko cztery gałęzie produkcji przemysłowej: przemysł drzewny, mineralny i skórzany. Najważniejszą rolę w strukturze gałęziowej odgrywał przemysł spożywczy, który skupiał 80,6% ogólnej liczby zakładów, 87,8% globalnej wartości produkcji oraz 89,4% ogólnej liczby robotników. Na drugim

miejscu był przemysł skórzany z udziałem w produkcji 8,5% oraz w zatrudnieniu 5,4%.

Z kolei na trzeciej pozycji był przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 2%, a w ogólnej liczbie robotników 2,7%. Na ostatnim, czwartym miejscu był jeden zakład drzewny, którego udział w produkcji wynosił 1,5%, a w zatrudnieniu 2,4% (tab. 260).

Tabela 260

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Drzewny	1	10	1,5	9	2,4
Mineralny	2	13	2,0	10	2,7
Skórzany	9	54	8,5	20	5,4
Spożywczy	50	554	87,8	331	89,4
Razem	62	631	100,0	370	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 261

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	1	4	0,1	6	0,6
Tekstylny	6	102	3,3	137	14,4
Drzewny	3	44	1,4	26	2,7
Chemiczny	3	7	0,2	15	1,6
Mineralny	3	9	0,3	32	3,3
Skórzany	6	66	2,1	34	3,6
Spożywczy	56	2 871	92,5	702	73,7
Razem	78	3 103	100,0	952	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r. w przemyśle guberni łomżyńskiej funkcjonowało siedem gałęzi produkcji: przemysł metalowy, tekstylny, drzewny, chemiczny, mineralny, skórzany i spożywczy. W dalszym ciągu jednak dominującą gałęzią był przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1879 r., wzrósł z 87,8% do 92,5%, natomiast w ogólnej liczbie robotników udział tego przemysłu się obniżył z 89,4% do 73,7%. Drugą pozycję w produkcji

zajmował przemysł tekstylny z udziałem 3,3%, a w zatrudnieniu 14,4%. Na trzecim miejscu był przemysł skórzański, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1879 r., obniżył się z 8,5% do 2,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 5,4% do 3,6%. Na czwartej pozycji był przemysł drzewny, którego udział w produkcji się obniżył z 1,5% do 1,4%, a w zatrudnieniu wzrósł z 2,4% do 2,7% (tab. 260 i 261).

Tabela 262

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	2	14	0,4	10	0,7
Tekstylny	1	25	0,7	52	3,6
Drzewny	6	49	1,3	53	3,7
Chemiczny	1	5	0,1	5	0,3
Mineralny	9	180	4,9	368	25,9
Skórzański	11	116	3,1	107	7,5
Spożywczy	71	3 290	89,4	824	58,0
Razem	101	3 679	100,0	1 419	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni łomżyńskiej zaszły kolejne zmiany. Mimo że w dalszym ciągu dominował przemysł spożywczy, to jednak jego udział, szczególnie w zatrudnieniu poważnie się obniżył, z 73,7% w 1884 r., do 58% w 1893 r. Niewielki spadek odnotowujemy także w udziale przemysłu spożywczego w globalnej wartości produkcji z 92,5% do 89,4%. Na drugim miejscu w 1893 r., znalazł się przemysł mineralny, którego udział w produkcji wzrósł z 0,3% do 4,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,3% do 25,9%. Trzecią pozycję zajmował przemysł skórzański, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 2,1% do 3,1%, a w zatrudnieniu z 3,6% do 7,5%. Kolejne czwarte miejsce zajmował przemysł drzewny, którego udział w produkcji nieco się obniżył z 1,4% do 1,3%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 2,7% do 3,7% (tab. 261 i 262). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli.

W 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni łomżyńskiej w stosunku do stanu z 1893 r., zaszły kolejne zmiany. Największe straty poniósł przemysł spożywczy, który mimo iż dalej zajmował pierwszą pozycję to jednak jego udział w globalnej wartości produkcji spadł z 89,4% do 65,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 58% do 42,7%. Na drugiej pozycji znalazł się przemysł skórzański, którego udział w produkcji wzrósł z 3,1% do 12,3%, a w zatrudnieniu z 7,5% do 10,1%. Trzecie miejsce zajmował w 1900 r., przemysł tekstylny,

którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 0,7% do 7,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,6% do 17,2%. Przemysł mineralny zajmował czwartą pozycję, a jego udział w stosunku do 1893 r., w produkcji nieco się obniżył z 4,9% do 4,8%, a w zatrudnieniu z 25,9% do 18,4%. Na piątym miejscu znalazł się przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 1,3% do 5,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,7% do 5,8%. Znaczny wzrost miał miejsce także w przemyśle metalowym, którego udział w produkcji wzrósł z 0,4% do 2,5%, a w zatrudnieniu z 0,7% do 2,6% (tab. 262 i 263).

Tabela 263

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	2	1,3	65	2,5	65	2,6
Tekstylny	17	11,2	206	7,9	433	17,2
Papierniczy	6	3,9	34	1,3	64	2,5
Drzewny	7	4,6	133	5,1	147	5,8
Chemiczny	1	0,6	1	0,03	11	0,4
Mineralny	28	18,5	124	4,8	465	18,4
Skórzany	16	10,6	319	12,3	256	10,1
Spożywczy	74	49,0	1 698	65,8	1 077	42,7
Razem	151	100,0	2 580	100,0	2 518	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 264

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	2	1,4	16	0,6	65	2,6	.	.
Tekstylny	8	5,6	156	5,6	243	9,9	.	.
Papierniczy	6	4,2	22	0,8	46	1,8	.	.
Drzewny	8	5,6	188	6,8	138	5,6	45	9,5
Chemiczny	5	3,5	19	0,7	83	3,4	.	.
Mineralny	27	18,9	131	4,7	464	18,9	6	1,3
Skórzany	11	7,7	163	5,9	156	6,3	.	.
Spożywczy	69	48,2	1 957	71,2	1 097	44,8	420	89,2
Konfekcyjny	7	4,9	95	3,4	157	6,4	.	.
Razem	143	100,0	2 747	100,0	2 449	100,0	471	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni łomżyńskiej doszło do kolejnych zmian, w rezultacie których przemysł spożywczy umocnił swoją pozycję. Udział tej gałęzi przemysłu w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1900 r., wzrósł z 65,8% do 71,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 42,7% do 44,8%. Ponadto zakłady spożywcze skupiały 89,2% ogólnej mocy energetycznej. Na drugiej pozycji znalazł się przemysł drzewny, który w 1900 r., zajmował piąte miejsce. Jego udział w produkcji wzrósł z 5,1% do 6,8%, a w zatrudnieniu nieco się obniżył z 5,8% do 5,6%. Przemysł ten skupiał ponadto 9,5% ogólnej liczby KM. Kolejne trzecie miejsce zajmował przemysł skórzany, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 12,3% do 5,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,1% do 6,3%. Czwartą pozycję w 1904 r., zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w produkcji obniżył się z 7,9% do 5,6%, a w zatrudnieniu z 17,2% do 9,9%. Przemysł mineralny zajmował piąte miejsce, a jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 4,8% do 4,7%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 18,4% do 18,9%. Przemysł ten skupiał również 1,3% ogólnej mocy energetycznej. W 1904 r., pojawił się także przemysł konfekcyjny, który skupiał 3,4% produkcji i 6,4% zatrudnienia (tab. 263 i 264).

Tabela 265

Struktura gałęziowa przemysłu guberni łomżyńskiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	3	200	5,3	154	7,3	27	1,6
Tekstylny	9	882	23,4	412	19,7	359	21,6
Papierniczy	2	38	1,0	39	1,8	.	.
Drzewny	6	146	3,9	123	5,8	124	7,4
Chemiczny	3	47	1,2	31	1,5	.	.
Mineralny	12	186	4,9	414	19,8	118	7,1
Skórzany	6	99	2,6	123	5,8	10	0,6
Spożywczy	51	2 159	57,4	796	38,0	1 025	61,6
Razem	92	3 757	100,0	2 092	100,0	1 663	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni łomżyńskiej doszło do kolejnych zmian, w rezultacie których przemysł spożywczy poniósł pewne straty. Udział zakładów spożywczych w globalnej wartości produkcji zdecydowanie się obniżył w stosunku do stanu z 1904 r., z 71,2% do 57,4%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 44,8% do 38%, natomiast w ogólnej mocy energetycznej z 89,2% do 61,6%. Wyraźne obniżenie udziału we wszystkich

wskaźnikach przemysłu spożywczego było spowodowane wzrostem znaczenia innych gałęzi produkcji przemysłowej. Poważny rozwój miał miejsce w przemyśle włókienniczym, którego udział w produkcji osiągnął 23,4%, w zatrudnieniu 19,7%, a w ogólnej liczbie KM 21,6%. Trzecie miejsce zajmował przemysł metalowy z udziałem w globalnej wartości produkcji 5,3%, w ogólnej liczbie robotników 7,3%, a w ogólnej mocy energetycznej 1,6%. Kolejną czwartą pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w produkcji wynosił 4,9%, w zatrudnieniu 19,8%, a w ogólnej liczbie KM 7,1%. Na piątej pozycji znalazł się przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji wyniósł 3,9%, w ogólnej liczbie robotników 5,8% oraz w liczbie KM 7,4%. Szóste miejsce zajmował przemysł skórzaný, który w poprzednich latach był na trzeciej lub drugiej pozycji, a jego udział w produkcji w 1913 r., osiągnął 2,6%, w zatrudnieniu 5,8%, a w ogólnej mocy energetycznej 0,6%. Ponadto przemysł papierniczy i chemiczny w udziale w produkcji przekroczyły 1% (tab. 264 i 265). Powyższe dane statystyczne wskazują, że w guberni łomżyńskiej dopiero na początku XX wieku doszło do rozwoju, poza przemysłem spożywczym (w większości były to folwarczne gorzelnie i inne przetwórnictwo płodów rolnych), innych gałęzi produkcji.

Ważnym problemem badawczym jest również ukazanie przemian w strukturze wielkościowej zakładów, która była wskaźnikiem przeobrażeń wielkoprzemysłowych.

Tabela 266

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni łomżyńskiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	60	96,8	592	93,8	322	87,0
21–50	2	3,2	39	6,2	48	13,0
Razem	62	100,0	631	100,0	370	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w przemyśle guberni łomżyńskiej w okresie 34 lat, między 1879 r. a 1913 r., były bardzo wyraźne. W 1879 r. wszystkie 62 firmy przemysłowe należały do dwóch grup zakładów małych, przy czym grupa od 5–20 robotników skupiała 93,8% globalnej wartości produkcji i 87% zatrudnionych. W 1913 r. struktura wielkości zakładów uległa zmianie, bowiem obok zakładów małych funkcjonowały firmy średniej wielkości oraz jedno przedsiębiorstwo duże. Mimo tych zmian w strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu dominowały firmy małe, które w 1913 r.

skupiały 91,3% ogólnej liczby zakładów, 53,6% globalnej wartości produkcji, 61% ogółu zatrudnionych robotników oraz 73,2% ogólnej mocy energetycznej (tab. 266 i 267).

Tabela 267

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni łomżyńskiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	66	71,7	1 258	33,5	772	36,9	796	47,9
21–50	18	19,6	755	20,1	504	24,1	420	25,3
51–100	6	6,5	344	9,2	376	18,0	97	5,8
101–200	1	1,1	600	15,9	200	9,6	100	6,0
201–500	1	1,1	800	21,3	240	11,4	250	15,0
Razem	92	100,0	3 757	100,0	2 092	100,0	1 663	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Powyższe dane wskazują, iż w guberni łomżyńskiej rozwój przemysłu był bardzo powolny, w życiu gospodarczym dominowało tam rolnictwo. Potwierdzają to dane o udziale wartości produkcji przemysłu guberni łomżyńskiej w globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego, w 1879 r. było to 0,5%, a w 1913 r. 0,4 % (tab. 1 i 259).

4.5. Gubernia piotrkowska

W związku z tym iż większość powiatów guberni piotrkowskiej wchodziło w skład dwóch okręgów przemysłowych, łódzkiego (powiaty: brzeziński, łódzki, łaski, piotrkowski) oraz sosnowiecko-częstochowskiego (powiaty będziński i częstochowski), dane statystyczne obejmujące gub. piotrkowską poza okręgami będą dotyczyły dwóch powiatów – rawskiego i radomszczańського (noworadomskiego wg nazwy z początku XX w.).

Rozwój przemysłu w guberni piotrkowskiej poza okręgami łódzkim i sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913 był bardzo dynamiczny. W tym czasie wartość produkcji zwiększyła się prawie czternastokrotnie z 561 tys. rb do 13,7 mln rb, a liczba robotników wzrosła ponad pięciokrotnie z 758 do 4139 osób. Moc energetyczna maszyn napędowych w latach 1904–1915 zwiększyła się ponad pięciokrotnie z 762 KM do 4049 KM (tab. 268).

Tabela 268

Rozwój przemysłu w guberni piotrkowskiej (poza okręgami) w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	8	561	100,0	758	100,0	.	.
1884	21	693	123,5	1 266	167,0	.	.
1893	78	3 131	558,1	2 277	300,4	.	.
1900	74	2 253	401,6	2 652	349,8	.	.
1904	51	2 872	511,9	3 425	451,8	762	100,0
1913	39	7 718	1 375,7	4 139	546,0	4 049	531,3

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; GPR za lata 1879, 1884; SSSGPR za lata 1893, 1900; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 269

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami) w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Hutniczy	1	19	3,4	30	3,9
Tekstylny	1	171	30,5	148	19,5
Drzewny	1	40	7,1	15	1,9
Mineralny	3	141	25,1	190	25,0
Spożywczy	2	190	33,8	375	49,5
Razem	8	561	100,0	758	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami przemysłowymi) najwyższy odsetek wartości produkcji skupiał przemysł spożywczy – 33,8%, podobnie w ogólnej liczbie robotników udział tej gałęzi przemysłu sięgał 49,5%. Na drugim miejscu był przemysł włókienniczy, który skupiał 30,5% produkcji oraz 19,5% zatrudnienia. Znaczny udział miał także przemysł mineralny, w ogólnej wartości produkcji 25,1% i w ogólnym zatrudnieniu 25%. Ponadto udział przemysłu drzewnego w globalnej wartości produkcji wynosił 7,1%, a w ogólnej liczbie robotników 1,9%. Na ostatnim miejscu był przemysł hutniczy z udziałem w produkcji 3,4% i w zatrudnieniu 3,9% (tab. 269).

W 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej w stosunku do 1879 r., zaszły pewne zmiany. Przede wszystkim pojawiły się nowe gałęzie przemysłu: metalowy, papierniczy i chemiczny. Jednak w dalszym

ciągu na pierwszym miejscu był przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji nawet wzrósł z 33,8% do 34,3%, natomiast w ogólnej liczbie robotników wyraźnie się obniżył z 49,5% do 28,7%. Drugie miejsce zajmował przemysł drzewny, który zdecydowanie zwiększył swój udział w ogólnej wartości produkcji z 7,1% do 25,9%, a w ogólnym zatrudnieniu z 1,9% do 41,4%. Na trzeciej pozycji znalazł się przemysł mineralny, którego udział w produkcji obniżył się z 25,1% do 17,6%, a w zatrudnieniu z 25% do 12,8%. Czwarte miejsce zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w globalnej wartości produkcji spadł z 30,5% do 14,4%, natomiast w ogólnej liczbie robotników z 19,5% do 11,3% (tab. 269 i 270). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli.

Tabela 270

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami) w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Hutniczy	2	16	2,3	23	1,8
Metalowy	1	25	3,6	31	2,4
Tekstylny	2	100	14,4	143	11,3
Papierniczy	4	9	1,3	13	1,0
Drzewny	4	180	25,9	525	41,4
Chemiczny	1	3	0,4	4	0,3
Mineralny	4	122	17,6	163	12,8
Spożywczy	3	238	34,3	364	28,7
Razem	21	693	100,0	1 266	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 271

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami) w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Tekstylny	2	110	3,5	180	7,9
Papierniczy	3	73	2,3	88	3,8
Drzewny	4	462	14,7	1 207	53,0
Mineralny	4	67	2,1	153	6,7
Skórzany	1	4	0,1	4	0,2
Spożywczy	64	2 415	77,1	645	28,3
Razem	78	3 131	100,0	2 277	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami przemysłowymi) doszło do kolejnych zmian. Dynamiczny przyrost udziału w globalnej wartości produkcji należy odnotować w stosunku do 1884 r., w przemyśle spożywczym z 34,3% do 77,1%, natomiast w ogólnej liczbie robotników nastąpiło niewielkie obniżenie udziału z 28,7% do 28,3%. Na drugiej pozycji pozostawał przemysł drzewny, którego udział w produkcji zmniejszył się z 25,9% do 14,7%, a w zatrudnieniu nastąpił wzrost z 41,4% do 53%. Kolejne, trzecie miejsce zajmował przemysł włókienniczy, którego udział w globalnej wartości produkcji zdecydowanie się obniżył z 14,4% do 3,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,3% do 7,9%. Bardzo poważnie obniżył się udział przemysłu mineralnego, w produkcji z 17,6% do 2,1%, a w zatrudnieniu z 12,8% do 6,7%. Wzrosło natomiast znaczenie przemysłu papierniczego, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 1,3% do 2,3%, a w ogólnym zatrudnieniu z 1% do 3,8% (tab. 270 i 271).

Tabela 272

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami)
w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	33	7	0,3	72	2,7
Metalowy	1	1	0,04	8	0,3
Papierniczy	3	63	2,8	59	2,2
Drzewny	5	1 308	58,0	2 007	75,6
Mineralny	6	110	4,9	186	7,0
Spożywczy	26	764	33,9	320	12,0
Razem	74	2 253	100,0	2 652	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r. nastąpiły dalsze zmiany, w rezultacie których pierwszą pozycję w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami) zajął przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1893 r., wzrósł z 14,7% do 58%, a w ogólnej liczbie robotników z 53% do 75,6%. Pierwsze miejsce przemysł drzewny zawdzięczał rozwojowi w Radomsku dwóch wielkich zakładów meblarskich, Braci Thonet i Tow. Ake. Jakub i Józef Kohn. Drugą pozycję zajmował przemysł spożywczy, którego udział w produkcji obniżył się z 77,1% do 33,9%, a w zatrudnieniu z 28,3% do 12%. Na trzecim miejscu był przemysł mineralny, który zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 2,1% do 4,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 6,7% do 7% (tab. 271 i 272).

Tabela 273

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami)
w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnicy	2	.	.	29	0,8	.	.
Metalowy	2	13	0,4	20	0,6	6	0,7
Papierniczy	4	73	2,5	65	1,9	150	19,7
Drzewny	6	1 868	65,0	2 584	75,4	318	41,7
Mineralny	6	108	3,7	197	5,7	12	1,6
Spożywczy	31	810	28,2	530	15,5	276	36,2
Razem	51	2 872	100,0	3 425	100,0	762	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami), przemysł drzewny potwierdził swoją dominację, a jego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 58% do 65%, w zatrudnieniu nastąpił minimalny spadek z 75,6% do 75,4%. Zakłady drzewne ponadto skupiały największy odsetek mocy energetycznej – 41,7%. Drugą pozycję zajmował przemysł spożywczy, którego udział w produkcji obniżył się z 33,9% do 28,2%, a w ogólnej liczbie robotników zwiększył z 12% do 15,5%. Zakłady spożywcze skupiały również 36,2% ogólnej liczby KM. Kolejne miejsca zajmowały: przemysł mineralny, papierniczy, metalowy i górniczy z niewielkim udziałem w produkcji. Jedynie zakłady papiernicze posiadały znaczny odsetek mocy energetycznej sięgający 19,7% (tab. 272 i 273).

Tabela 274

Struktura gałęziowa przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami)
w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	3	4 060	52,6	1 145	27,6	2 022	49,9
Tekstylny	1	200	2,6	150	3,6	70	1,7
Papierniczy	3	180	2,3	95	2,3	264	6,5
Drzewny	4	2 055	26,6	2 040	49,3	1 055	26,0
Spożywczy	28	1 223	15,8	709	17,1	638	15,7
Razem	39	7 718	100,0	4 139	100,0	4 049	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r. w strukturze gałęziowej przemysłu guberni piotrkowskiej (poza okręgami) nastąpiły istotne zmiany. W globalnej wartości produkcji pierwszą pozycję uzyskał przemysł metalowo-maszynowy, którego udział w stosunku do 1904 r., zdecydowanie wzrósł z 0,4% do 52,6%, a w ogólnej liczbie zakładów z 0,6% do 27,6%, a w ogólnej mocy energetycznej z 0,7% do 49,9%. Na drugiej pozycji znalazł się przemysł spożywczy, którego udział w produkcji obniżył się z 65% do 26,6%, w zatrudnieniu z 75,4% do 49,3%, a w ogólnej liczbie KM z 41,7% do 26%. Kolejne trzecie miejsce zajął przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 28,2% do 15,8%, a w ogólnej liczbie robotników nastąpił wzrost z 15,5% do 17,1%, a w ogólnej mocy energetycznej spadek z 36,2% do 15,7%. Pozostałe gałęzie, przemysł tekstylny i papierniczy odgrywały niewielką rolę skupiając nieco ponad 2% produkcji (tab. 273 i 274).

Kolejnym ważnym zagadnieniem jest ukazanie zmian w strukturze wielkości zakładów, która jest wskaźnikiem zmian wielkoprzemysłowych.

Tabela 275

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni piotrkowskiej (poza okręgami)
w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	4	96	17,1	40	5,3
21–50	1	19	3,4	30	3,9
101–200	2	296	52,7	322	42,5
201–500	1	150	26,7	366	48,3
Razem	8	561	100,0	758	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; GPR za 1879 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów przemysłu guberni piotrkowskiej w roku 1879, najważniejszą rolę odgrywały zakłady średniej wielkości oraz firmy duże. Zakłady średniej wielkości skupiały 52,7% globalnej wartości produkcji oraz 42,5% ogólnej liczby robotników. Na drugiej pozycji były zakłady duże, których udział w produkcji wynosił 26,7%, a w zatrudnieniu 48,3%. Firmy małe skupiały 20,5% globalnej wartości produkcji oraz 9,2% ogólnego zatrudnienia (tab. 275).

W 1913 r., po 34 latach w strukturze wielkości zakładów nastąpiły zasadnicze zmiany. Dzięki rozwojowi wielkich zakładów w przemyśle meblarskim i metalowo-maszynowym w Radomsku w strukturze wielkości zakładów w guberni piotrkowskiej (poza okręgami) pierwszoplanową rolę

odgrywały przedsiębiorstwa wielkie. Ich udział w globalnej wartości produkcji wynosił 75,8%, w ogólnej liczbie robotników 74,4% oraz w ogólnej liczbie KM 73% (tab. 276). Powyższe dane statystyczne wskazują, że na tym obszarze doszło do zdecydowanej koncentracji produkcji i zatrudnienia w zakładach wielkich.

Tabela 276

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni piotrkowskiej (poza okręgami)
w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	28	753	9,8	249	6,0	362	8,9
21–50	5	425	5,5	180	4,3	346	8,5
51–100	1	140	1,8	80	1,9	30	0,7
101–200	1	200	2,6	150	3,6	70	1,7
201–500	1	350	4,5	400	9,7	286	7,1
501–1000	2	1 850	24,0	1 980	47,8	955	23,6
Ponad 1000	1	4 000	51,8	1 100	26,6	2 000	49,4
Razem	39	7 718	100,0	4 139	100,0	4 049	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Mimo zdecydowanych przemian wielkoprzemysłowych przemysł guberni piotrkowskiej (poza okręgami) w skali Królestwa Polskiego skupiał zaledwie w 1879 r., 0,48% produkcji, a w 1913 r. 0,85% (tab. 1 i 268).

4.6. Gubernia płocka

Kolejnym obszarem, którego poziom uprzemysłowienia w latach 1879–1913 zostanie statystycznie opisany, była gubernia płocka. Gubernia ta należała do terenów głównie rolniczych, gdzie rozwój przemysłu związany był z przetwórstwem płodów rolnych, jak również produkcją na rzecz rolnictwa.

W latach 1879–1913 przemysł guberni płockiej rozwijał się dość dynamicznie. W tym czasie liczba zakładów była zmienna, największa ich liczba 124 firmy funkcjonowała w 1893 r. Jednak wartość produkcji przemysłu tej guberni, poza 1900 r., systematycznie rosła, w sumie prawie siedmiokrotnie z 1,3 mln rb do 9,2 mln rb. Liczba robotników w latach 1879–1913 zwiększyła się z 1444 do 3858 osób, a moc energetyczna tylko w latach 1904–1913 z 1878 KM do 2988 KM (tab. 277).

Tabela 277

Rozwój przemysłu w guberni płockiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	85	100,0	1 371	100,0	1 444	100,0	.	.
1884	98	115,3	2 990	218,1	2 509	173,7	.	.
1893	124	145,8	5 018	366,0	1 859	128,7	.	.
1900	42	49,4	4 033	294,1	2 089	144,6	.	.
1904	63	74,1	6 246	455,6	3 081	213,3	1 878	100,0
1913	73	85,8	9 256	675,1	3 858	267,1	2 988	159,1

Źródło: UFZ za lata 1879,1884,1893; GPR za 1884 r.; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 278

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	2	2,3	355	25,8	226	15,6
Papierniczy	1	1,2	2	0,1	4	0,3
Drzewny	12	14,1	172	12,5	154	10,6
Chemiczny	5	5,9	56	4,1	56	3,8
Mineralny	10	11,7	68	4,9	134	9,3
Skórzany	3	3,5	10	0,7	30	2,1
Spożywczy	52	61,1	708	51,6	840	58,1
Razem	85	100,0	1 371	100,0	1 444	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W strukturze gałęziowej w 1879 r., w przemyśle guberni płockiej dominował przemysł spożywczy, który skupiał 61,1% ogólnej liczby firm, 51,6% globalnej wartości produkcji oraz 58,1% ogółu zatrudnionych. Drugą pozycję zajmował przemysł metalowy, którego udział w produkcji wynosił 25,8%, a w zatrudnieniu 15,6%. Na trzecim miejscu był przemysł drzewny z udziałem w globalnej wartości produkcji 12,5% oraz w ogólnej liczbie robotników 10,6%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji jeszcze przemysł mineralny miał pewne znaczenie skupiając 4,9% produkcji oraz 9,3% zatrudnionych oraz przemysł chemiczny, który skupiał 4,1% globalnej wartości produkcji i 3,8% ogółu robotników (tab. 278).

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Hutniczy	1	1,0	100	3,3	158	6,3
Metalowy	4	4,1	222	7,4	222	8,8
Drzewny	19	19,4	196	6,5	164	6,5
Chemiczny	7	7,1	59	1,9	46	1,8
Mineralny	18	18,3	116	3,8	482	19,2
Skórzany	4	4,1	13	0,4	13	0,5
Spożywczy	45	45,9	2 284	76,4	1 424	56,7
Razem	98	100,0	2 990	100,0	2 509	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; GPR za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni płockiej zaszły niewielkie zmiany. W dalszym ciągu zdecydowanie pierwszą pozycję zajmował przemysł spożywczy, którego udział w ogólnej liczbie firm się wyraźnie obniżył z 61,1% do 45,9%, ale w globalnej wartości produkcji udział tej gałęzi produkcji wzrósł z 51,6% do 76,4%, w ogólnej liczbie robotników nieco się zmniejszył z 58,1% do 56,7%. Na drugim miejscu był przemysł metalowy, którego udział w produkcji zdecydowanie spadł z 25,8% do 7,4%, a w zatrudnieniu z 15,6% do 8,8%. Przemysł drzewny, podobnie jak w 1879 r., znalazł się na trzecim miejscu, a jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 12,5% do 6,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,6% do 6,5%. Czwartą pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w produkcji obniżył się z 4,9% do 3,8%, a w zatrudnieniu zdecydowanie wzrósł z 9,3% do 19,2% (tab. 278 i 279).

Tabela 280

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	7	5,6	53	1,0	63	3,4
Drzewny	15	12,1	140	2,7	146	7,8
Chemiczny	6	4,8	25	0,5	27	1,4
Mineralny	13	10,5	55	1,0	233	12,5
Skórzany	5	4,0	15	0,3	15	0,8
Spożywczy	78	62,9	4 730	94,2	1 375	73,9
Razem	124	100,0	5 018	100,0	1 859	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni płockiej, w stosunku do stanu z 1884 r., zdecydowanie wzrosła dominacja przemysłu spożywczego. W ogólnej liczbie firm udział zakładów spożywczych zwiększył się z 45,9% do 62,9%, a w globalnej wartości produkcji z 76,4% do 94,2%, w ogólnym zatrudnieniu z 56,7% do 73,9%. Na drugiej pozycji znalazł się przemysł drzewny, jednak jego udział w produkcji wyraźnie się obniżył z 6,5% do 2,7%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 6,5% do 7,8%. Kolejne trzecie miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 3,8% do 1%, a w zatrudnieniu z 19,2% do 12,5%. Poważne straty poniósł przemysł metalowy, którego udział w produkcji obniżył się z 7,4% do 1%, a w ogólnej liczbie robotników z 8,8% do 3,4%. Wyraźny spadek udziału w produkcji i zatrudnieniu miał także miejsce w przemyśle chemicznym, w ogólnej wartości produkcji z 1,9% do 0,5%, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 1,8% do 1,4% (tab. 279 i 280).

Tabela 281

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	3	107	2,6	114	5,4
Papierniczy	2	4	0,09	32	1,5
Drzewny	7	152	3,7	180	8,6
Mineralny	4	59	1,4	107	5,1
Spożywczy	26	3 711	92,0	1 656	79,3
Razem	42	4 033	100,0	2 089	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r., liczba gałęzi przemysłu funkcjonujących w guberni płockiej zmniejszyła się do pięciu, były to: przemysł metalowy, papierniczy, drzewny, mineralny i spożywczy (tab. 281).

W strukturze gałęziowej w 1900 r., nadal dominował przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji nieco się obniżył z 94,2% do 92%, a w zatrudnieniu wzrósł z 73,9% do 79,3%. Przemysł drzewny zajął drugie miejsce, a jego udział w produkcji zwiększył się z 2,7% do 3,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 7,8% do 8,6%. Także przemysł metalowy zwiększył swój udział w produkcji z 1% do 2,6%, a w zatrudnieniu z 3,4% do 5,4%. Podobnie przemysł mineralny zwiększył udział ogólnej wartości produkcji z 1% do 1,4%, a w ogólnej liczbie robotników nastąpił spadek udziału z 12,5% do 5,1% (tab. 280 i 281).

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	5	207	3,3	175	5,6	50	2,6
Papierniczy	7	37	0,6	89	2,9	.	.
Drzewny	10	215	3,4	167	5,4	71	3,8
Chemiczny	1	.	.	4	0,1	.	.
Mineralny	6	79	1,2	116	3,7	.	.
Skórzany	2	12	0,2	13	0,4	.	.
Spożywczy	31	5 680	90,9	2 477	80,4	1 757	93,5
Konfekcyjny	1	16	0,2	40	1,3	.	.
Razem	63	6 246	100,0	3 081	100,0	1 878	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni płockiej w stosunku do stanu z 1900 r., zaszły niewielkie zmiany. W dalszym ciągu dominował przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 92% do 90,9%, natomiast w zatrudnieniu wzrósł z 79,3% do 80,4%. Zakłady spożywcze ponadto skupiały 93,5% ogólnej mocy energetycznej. Drugą pozycję zajmował przemysł drzewny, którego udział w produkcji nieco się zmniejszył z 3,7% w 1900 r., do 3,4%, a w ogólnej liczbie robotników z 8,6% do 5,4%. Zakłady drzewne skupiały także 3,8% ogólnej liczby KM. Na trzecim miejscu był przemysł metalowy, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 2,6% do 3,3%, a w zatrudnieniu z 5,4% do 5,6%. Ponadto przemysł metalowy skupiał 2,6% ogólnej mocy energetycznej. Przemysł mineralny w stosunku do 1900 r., poniósł straty i jego udział w produkcji obniżył się z 1,4% do 1,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 5,1% do 3,7% (tab. 281 i 282).

W 1913 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni płockiej w stosunku do stanu z 1904 r., nastąpiły pewne istotne zmiany. Mimo że przemysł spożywczy nadal był gałęzią produkcji skupiającą najwyższy odsetek wartości produkcji, zatrudnienia oraz mocy energetycznej, to jednak miał miejsce wyraźny spadek udziału zakładów spożywczych we wszystkich wskaźnikach. W globalnej wartości produkcji przemysł spożywczy obniżył swój udział z 90,9% do 88%, w zatrudnieniu z 80,4% do 76,7% oraz w liczbie KM z 93,5% do 79,1%. Na drugim miejscu był przemysł drzewny, którego udział w produkcji zwiększył się z 3,4% do 4,2%, w ogólnej liczbie robotników z 5,4% do 6,8%, w liczbie KM z 3,8% do 12,3%. Przemysł metalowy znalazł się na trzeciej pozycji, a jego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 3,3% do

3,6%, w zatrudnieniu z 5,6% do 7,2%, a w ogólnej mocy energetycznej z 2,6% do 4,3%. Czwarte miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w produkcji wzrósł z 1,2% do 3,2%, w ogólnej liczbie robotników z 3,7% do 8,1%. Przemysł ten skupiał również 4% ogólnej liczby KM (tab. 282 i 283). Generalnie należy jednak zaznaczyć, że w całym, badanym okresie w guberni płockiej dominował przemysł spożywczy związany bezpośrednio z rolnictwem (gorzelnie, cukrownie, młyny, krochmalnie itp.).

Tabela 283

Struktura gałęziowa przemysłu guberni płockiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	5	6,8	335	3,6	280	7,2	128	4,3
Drzewny	14	19,2	394	4,2	264	6,8	368	12,3
Chemiczny	1	1,3	25	0,3	8	0,2	.	.
Mineralny	10	13,7	297	3,2	314	8,1	120	4,0
Spożywczy	42	57,5	8 145	88,0	2 962	76,7	2 364	79,1
Inne	1	1,3	60	0,6	30	0,7	8	0,2
Razem	73	100,0	9 256	100,0	3 858	100,0	2 988	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Następnym, ważnym zagadnieniem badawczym są zmiany w strukturze wielkościowej zakładów przemysłowych, które są wskaźnikiem przemian wielkoprzemysłowych.

Tabela 284

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni płockiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5-20	72	84,7	582	42,5	401	27,8
21-50	10	11,8	200	14,6	263	18,2
201-500	3	3,5	589	42,9	780	50,4
Razem	85	100,0	1 371	100,0	1 444	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w przemyśle guberni płockiej zdecydowana większość zakładów należała do dwóch grup firm małych, których udział w ogólnej liczbie zakładów wynosił 96,5%, w globalnej wartości produkcji 57,1%, a w ogólnej liczbie robotników 49,6%. Ponadto tylko trzy przedsiębiorstwa należały do grupy

zakładów dużych, których udział w produkcji wynosił 42,9%, a w zatrudnieniu 50,4% (tab. 284). Powyższe dane statystyczne wskazują iż w guberni płockiej w końcu lat siedemdziesiątych XIX w., o poziomie produkcji przemysłowej decydowały zakłady małe.

Tabela 285

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni płockiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	49	68,1	1 245	13,5	532	13,9	861	28,9
21–50	14	18,0	558	5,4	431	10,5	211	6,8
51–100	2	2,8	175	1,9	165	4,3	85	2,9
101–200	1	1,4	160	1,7	120	3,1	52	1,7
201–500	6	8,3	5 918	64,4	2 060	53,8	1 495	50,2
501–1000	1	1,4	1 200	13,1	550	14,4	284	9,5
Razem	73	100,0	9 256	100,0	3 858	100,0	2 988	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze wielkości zakładów w guberni płockiej zaszły istotne zmiany. Mimo że nadal w liczbie firm przeważały zakłady małe stanowiąc 86,1% ogółu przedsiębiorstw, to jednak w stosunku do 1879 r., ich udział w globalnej wartości produkcji spadł z 57,1% do 18,9%, w ogólnej liczbie robotników z 49,6% do 24,4%. Ponadto zakłady małe skupiały w 1913 r., 35,7% ogólnej mocy energetycznej. W 1913 r., funkcjonowały także zakłady średniej wielkości, których nie było w 1879 r., jednak ich udział w produkcji wynosił zaledwie 3,6%, w zatrudnieniu 7,4%, a w ogólnej liczbie KM 4,6%. Najważniejszą rolę w 1913 r., odgrywały przedsiębiorstwa duże, których udział w stosunku do 1879 r., wzrósł w globalnej wartości produkcji z 42,9% do 64,4%, w ogólnej liczbie robotników z 50,4% do 53,8%. Skupiały one ponadto 50,2% ogólnej mocy energetycznej. W 1913 r., w guberni płockiej funkcjonowało jedno przedsiębiorstwo wielkie, którego udział w produkcji wynosił 13,1%, w zatrudnieniu 14,4%, w ogólnej liczbie KM 9,5% (tab. 284 i 285). Generalnie jednak należy zaznaczyć, że w okresie 34 lat między 1879 r., a 1913 r., w przemyśle guberni płockiej zachodziły powolne procesy koncentracji produkcji w zakładach dużych i wielkich.

Produkcja przemysłu guberni płockiej w skali całego przemysłu Królestwa Polskiego w 1879 r. stanowiła zaledwie 1,17%, a w 1913 r., tylko 1,03% globalnej wartości produkcji (tab. 1 i 277). Powyższe dane statystyczne wskazują, że w latach 1879–1913 przemysł guberni płockiej rozwijał się wolniej aniżeli przemysł całego Królestwa Polskiego.

4.7. Gubernia radomska

Statystyka przemysłu guberni radomskiej obejmuje obszar tej guberni z wyłączeniem następujących powiatów: iłżeckiego, koneckiego, opatowskiego oraz południowej części (poniżej prawego brzegu rzeki Radomki) powiatów opoczyńskiego i radomskiego, które wchodziły w skład staropolskiego okręgu przemysłowego.

Tabela 286

Rozwój przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	52	100,0	1 306	100,0	1 201	100,0	.	.
1884	58	111,5	2 497	191,2	1 220	101,6	.	.
1893	44	84,6	1 828	139,9	872	72,6	.	.
1900	88	169,3	4 476	342,7	2 760	229,8	.	.
1904	95	182,7	6 294	481,9	3 275	272,7	1 113	100,0
1913	90	173,0	12 107	927,0	4 991	415,5	2 233	200,6

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w guberni radomskiej (poza obszarem okręgu staropolskiego) przemysł rozwijał się dynamicznie. W tym czasie liczba zakładów zwiększyła się o 73%, globalna wartość produkcji wzrosła ponad dziewięciokrotnie z 1,3 mln rb do 12,1 mln rb, a liczba robotników ponad czterokrotnie z 1201 do 4991 osób. Tylko w latach 1904–1913 (za pozostałe lata brak danych) moc energetyczna maszyn napędowych zwiększyła się ponad dwukrotnie z 1113 KM do 2233 KM (tab. 286).

Tabela 287

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	4	14	1,1	33	2,7
Mineralny	4	87	6,6	78	6,5
Skórzany	6	463	35,4	238	19,8
Spożywczy	38	742	56,8	852	70,9
Razem	52	1 306	100,0	1 201	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Dynamiczny rozwój produkcji przemysłowej w guberni radomskiej był następstwem inwestycji w dwóch gałęziach przemysłu, spożywczym i skórzanym. W 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni radomskiej dominującą pozycję zajmował przemysł spożywczy, który skupiał ponad połowę zakładów, a jego udział w globalnej wartości produkcji wynosił 56,8%, natomiast w ogólnej liczbie robotników 70,9%. Na drugi miejscu plasował się przemysł skórzany, który mimo stosunkowo niewielkiej liczby firm, skupiał 35,4% ogólnej wartości produkcji oraz 19,8% ogólnego zatrudnienia. Trzecią pozycję zajmował przemysł mineralny z udziałem w globalnej wartości produkcji 6,6% oraz w zatrudnieniu 6,5%. Na czwarty miejscu był przemysł metalowy, a jego udział w produkcji był niewielki 1,1%, a w ogólnej liczbie robotników 2,7% (tab. 287).

Tabela 288

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	4	12	0,5	25	2,0
Tekstylny	1	7	0,3	5	0,4
Drzewny	3	12	0,5	25	2,0
Chemiczny	1	1	0,04	5	0,4
Mineralny	3	29	1,1	70	5,7
Skórzany	4	291	11,6	183	15,0
Spożywczy	42	2 145	85,9	907	74,3
Razem	58	2 497	100,0	1 220	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r., w stosunku do 1879 r., nastąpiły istotne zmiany. Przemysł spożywczy wyraźnie zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 56,8% do 85,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 70,9% do 74,3%. Przemysł skórzany, podobnie jak w 1879 r., zajmował drugą pozycję, jednak jego udział w produkcji obniżył się z 35,4% do 11,6%, a w zatrudnieniu z 19,8% do 15%. Wśród pozostałych gałęzi przemysł mineralny zmniejszył udział w globalnej wartości produkcji z 6,6% do 1,1%, a w ogólnym zatrudnieniu z 6,5% do 5,7% (tab. 287 i 288). Pozostałe gałęzie przemysłu nie odgrywały istotnej roli.

W 1893 r., w dalszym ciągu dominującą gałęzią produkcji przemysłowej w guberni radomskiej był przemysł spożywczy. Jednak jego udział w globalnej wartości produkcji obniżył się z 85,9% do 77,7%, a w ogólnej liczbie robotników spadł z 74,3% do 54,9%. Na drugiej pozycji był, jak poprzednio przemysł skórzany, ale jego udział w produkcji wzrósł z 11,6% do 18,8%,

a w zatrudnieniu z 15% do 30%. Pewien wzrost udziału miał miejsce także w przemyśle mineralnym, w globalnej wartości produkcji z 1,1% do 1,3%, a w zatrudnieniu z 5,7% do 11,7% (tab. 288 i 289). Pozostałe gałęzie przemysłu miały minimalny udział w produkcji i zatrudnieniu.

Tabela 289

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	2	23	1,2	16	1,8
Chemiczny	1	15	0,8	13	1,5
Mineralny	7	24	1,3	102	11,7
Skórzany	9	345	18,8	262	30,0
Spożywczy	25	1 421	77,7	479	54,9
Razem	44	1 828	100,0	872	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 290

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Górnictwo	17	36	0,8	310	11,2
Metalowy	5	200	4,4	154	5,6
Tekstylny	1	2	0,04	35	1,2
Papierniczy	4	65	1,4	148	5,3
Drzewny	4	115	2,5	75	2,7
Chemiczny	3	68	1,5	32	1,1
Mineralny	14	494	11,0	984	35,6
Skórzany	15	2 247	50,2	490	17,7
Spożywczy	25	1 249	27,9	532	19,3
Razem	88	4 476	100,0	2 760	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; SSSGPR za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r., w stosunku do stanu z 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni radomskiej nastąpiły bardzo poważne zmiany. Pierwszą pozycję w globalnej wartości produkcji, dzięki inwestycjom w Radomiu, uzyskał przemysł skórzany, a jego udział wzrósł z 18,8% do 50,2%, natomiast w zatrudnieniu wyraźnie się obniżył z 30% do 17,7%. Drugie miejsce

w produkcji zajmował przemysł spożywczy, którego udział w stosunku do 1893 r., obniżył się z 77,7% do 27,9%, a w ogólnym zatrudnieniu z 54,9% do 19,3%. Trzecią pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w ogólnej wartości produkcji wzrósł z 1,3% do 11%, a w ogólnej liczbie robotników z 11,7% do 35,6% (tab. 289 i 290). Pozostałe gałęzie produkcji przemysłowej nie odgrywały istotnej roli.

Tabela 291

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	14	.	.	110	3,3	.	.
Metalowy	6	288	4,5	191	5,8	63	5,6
Papierniczy	5	80	1,3	171	5,2	6	0,5
Drzewny	7	325	5,1	429	13,1	135	12,1
Chemiczny	5	130	2,0	127	3,8	26	2,3
Mineralny	14	908	14,4	934	28,5	140	12,6
Skórzany	15	3 327	52,8	611	18,6	140	12,6
Spożywczy	29	1 236	19,6	702	21,4	603	54,2
Razem	95	6 294	100,0	3 275	100,0	1 113	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w stosunku do sytuacji z 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni radomskiej przemysł skórzany w globalnej wartości produkcji zwiększył swój udział z 50,2% do 52,8%, a w ogólnej liczbie robotników z 17,7% do 18,6%. Ponadto zakłady skórzane skupiały 12,6% ogólnej mocy energetycznej maszyn napędowych. Drugą pozycję nadal zajmował przemysł spożywczy, ale jego udział w produkcji obniżył się z 27,9% do 19,6%, a w zatrudnieniu nieco wzrósł z 19,3% do 21,4%. Zakłady spożywcze skupiały w 1904 r., najwyższy odsetek liczby KM, 54,2%. Trzecie miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 11% do 14,4%, a w ogólnej liczbie robotników spadł z 35,6% do 28,5%. Przemysł ten skupiał ponadto 12,6% ogólnej mocy energetycznej. W 1904 r. nastąpił wyraźny rozwój przemysłu drzewnego, który zajął czwartą pozycję, a jego udział w produkcji wzrósł z 2,5% do 5,1%, a zatrudnieniu z 2,7% do 13,1%. Zakłady drzewne skupiały w 1904 r., 12,1% ogólnej liczby KM. Na piątym miejscu znalazł się przemysł metalowy, którego udział w ogólnej wartości produkcji zwiększył się z 4,4% do 4,5%, a w ogólnym zatrudnieniu z 5,6% do 5,8%. Zakłady metalowe skupiały ponadto 5,6% ogólnej liczby KM (tab. 290 i 291).

Tabela 292

Struktura gałęziowa przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	8	825	6,8	530	10,6	144	6,4
Papierniczy	2	105	0,8	70	1,4	6	0,2
Drzewny	6	1 155	9,5	1 104	22,1	477	21,3
Chemiczny	1	70	0,6	30	0,6	2	0,09
Mineralny	14	1 447	11,9	1 221	24,4	335	15,0
Skórzany	22	7 007	57,8	1 044	20,9	458	20,5
Spożywczy	35	1 466	12,1	962	19,3	811	36,3
Inne	2	32	0,2	30	0,6	.	.
Razem	90	12 107	100,0	4 991	100,0	2 233	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) na pierwszym miejscu umocnił się przemysł skórzaný, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 52,8% do 57,8%, w ogólnej liczbie robotników z 18,6% do 20,9%, a w ogólnej liczbie KM z 12,6% do 20,5%. Na drugim miejscu w produkcji był przemysł spożywczy, którego udział się obniżył z 19,6% do 12,1%, a w zatrudnieniu zakłady spożywcze zajmowały czwarte miejsce, a ich udział zmniejszył się z 21,4% do 19,3%. Z kolei w ogólnej mocy energetycznej przemysł spożywczy zajmował pierwszą pozycję, jednak jego udział w stosunku do 1904 r., spadł z 54,2% do 36,3%. Trzecią pozycję w globalnej wartości produkcji zajmował, tak jak poprzedni przemysł mineralny, jednak jego udział się obniżył z 14,4% do 11,9%, a w ogólnym zatrudnieniu, gdzie zajmował pierwsze miejsce nastąpił spadek udziału z 28,5% do 24,4%. Z kolei w ogólnej liczbie KM przemysł mineralny odnotował wzrost z 12,6% do 15%. Czwarte miejsce w produkcji zajął przemysł drzewny, a jego udział wzrósł z 5,1% do 9,5%, a w zatrudnieniu zajmował drugie miejsce, a jego udział zwiększył się z 13,1% do 22,1%, podobnie w ogólnej mocy energetycznej, nastąpił wzrost z 12,1% do 21,3%. Dynamiczny rozwój przemysłu drzewnego był następstwem inwestycji w przemyśle meblarskim rodziny Kohnów w Ustroniu koło Radomia. Piątą pozycję w 1913 r., zajmował przemysł metalowy, którego udział w ogólnej wartości produkcji wzrósł z 4,5% do 6,8%, w zatrudnieniu z 5,8% do 10,6%, a w ogólnej liczbie KM z 5,6% do 6,4% (tab. 291 i 292).

Kolejnym problemem badawczym jest struktura wielkości zakładów, będąca wskaźnikiem koncentracji produkcji i zatrudnienia oraz przeobrażeń wielkoprzemysłowych.

Tabela 293

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni radomskiej (bez okręgu) w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	43	381	29,3	240	20,0
21–50	3	84	6,4	69	5,7
51–100	3	450	34,4	233	19,4
101–200	1	150	11,5	147	12,2
201–500	2	241	18,4	512	42,7
Razem	52	1 306	100,0	1 201	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W strukturze wielkości zakładów w 1879 r., w guberni radomskiej funkcjonowało pięć grup firm, dwie grupy zakładów małych, dwie średniej wielkości oraz grupa przedsiębiorstw dużych. Największy udział w globalnej wartości produkcji miały dwie grupy firm średnich – 45,9%, na drugim miejscu były zakłady małe z udziałem 35,7%, a na trzecim przedsiębiorstwa duże – 18,4%. Z kolei w zatrudnieniu największy odsetek robotników skupiały firmy duże – 42,7%, na drugim miejscu były zakłady średniej wielkości z udziałem 41,6%, a na trzecim zakłady małe – 25,7% (tab. 293).

Tabela 294

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni radomskiej (bez okręgu) w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	50	55,6	1 240	10,2	570	11,4	565	25,3
21–50	22	24,4	2 352	19,4	781	15,6	182	8,2
51–100	12	13,3	5 165	42,7	1 000	20,0	488	21,9
101–200	3	3,3	1 250	10,3	440	8,8	66	2,9
501–1000	3	3,3	2 100	17,4	2 200	44,1	932	41,7
Razem	90	100,0	12 107	100,0	4 991	100,0	2 233	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze wielkości zakładów w guberni radomskiej (bez okręgu) w stosunku do 1879 r., nastąpiły stosunkowo niewielkie zmiany. W dalszym ciągu w globalnej wartości produkcji na pierwszej pozycji były firmy średniej wielkości, a ich udział w latach 1879–1913 wzrósł z 45,9% do 53%. W ogólnej liczbie robotników największy udział miały zakłady wielkie

44,1%, firmy wielkie skupiały również największy odsetek mocy energetycznej – 41,7%. Zakłady małe nieco zmniejszyły swój udział w produkcji z 35,7% do 29,6%, a w zatrudnieniu zwiększyły z 25,7% do 27,1%. Firmy małe w 1913 r., skupiały ponadto 33,5% ogólnej liczby KM (tab. 293 i 294). Generalnie jednak w przemyśle guberni radomskiej procesy koncentracji produkcji przebiegały bardzo wolno.

Produkcja przemysłu guberni radomskiej (bez okręgu) w 1879 r., stanowiła zaledwie 1,1% globalnej wartości produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego, a w 1913 r., już 1,3% (obliczono na podstawie danych z tab. 1 i 286). Powyższe dane wskazują na wyższe tempo rozwoju przemysłu w guberni radomskiej aniżeli na obszarze całego Królestwa Polskiego.

4.8. Gubernia siedlecka

Gubernia siedlecka należała do obszarów wybitnie rolniczych, gdzie rozwój przemysłu był bezpośrednio związany z przetwórstwem płodów rolnych, produkcją na rzecz rolnictwa, jak również z przemysłem szklarskim i drzewnym.

Tabela 295

Rozwój przemysłu guberni siedleckiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	122	100,0	1 118	100,0	1 370	100,0	.	.
1884	201	164,7	4 296	384,2	2 233	162,9	.	.
1893	143	117,2	4 877	436,2	2 048	149,5	.	.
1900	130	106,5	3 052	272,9	2 925	213,5	.	.
1904	147	120,5	4 521	404,4	4 037	294,6	1 284	100,0
1913	140	114,7	6 346	567,6	3 411	248,9	2 673	208,2

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W latach 1879–1913 w guberni siedleckiej liczba zakładów przemysłowych była zmienna od 122 firm w 1879 r., do 201 firm w 1884 r., a ostatecznie w 1913 r., 140 przedsiębiorstw. Wartość produkcji przemysłu tej guberni zwiększyła się w tym czasie ponad pięć i pół razy z 1,1 mln rb do 6,3 mln rb. Natomiast liczba robotników wzrosła do 1904 r., prawie trzykrotnie z 1370 do 4037 osób. Moc energetyczna maszyn napędowych tylko w latach 1904–1913 zwiększyła się ponad dwukrotnie z 1284 KM do 2673 KM (tab. 295).

Kolejnym problemem badawczym jest analiza struktury gałęziowej przemysłu w guberni siedleckiej, która umożliwi wskazanie gałęzi produkcji przemysłowej mające najważniejszy wpływ na rozwój procesu industrializacji na tym obszarze. Analiza struktury gałęziowej zostanie przedstawiona oddzielnie dla sześciu przekrojów chronologicznych: 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913. Podobnie, jak w wypadku poprzednich guberni analizie poddano liczbę zakładów, wartość produkcji, liczbę robotników oraz moc energetyczną liczoną w KM.

Tabela 296

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	2	26	2,3	22	1,6
Drzewny	3	56	5,0	26	1,9
Mineralny	6	241	21,5	371	27,1
Skórzany	5	11	0,9	27	1,9
Spożywczy	106	784	70,1	924	67,4
Razem	122	1 118	100,0	1 370	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni siedleckiej dominującą gałęzią produkcji był przemysł spożywczy, który skupiał prawie 87% ogółu zakładów, 70,1% globalnej wartości produkcji oraz 67,4% ogólnej liczby robotników. Na drugim miejscu był przemysł mineralny, którego udział w produkcji wynosił 21,5%, a w zatrudnieniu 27,1%. Pewne znaczenie miał również przemysł drzewny, który skupiał 5% wartości produkcji i 1,9% ogólnego zatrudnienia (tab. 296).

W 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni siedleckiej w stosunku do stanu z 1879 r., zaszły pewne zmiany. W dalszym ciągu przemysł spożywczy dominował w globalnej wartości produkcji, bowiem jego udział wzrósł z 70,1% do 85,5%. Natomiast w ogólnej liczbie robotników odsetek pracowników zakładów spożywczych zdecydowanie spadł z 67,4% do 52,6%. Drugą pozycję nadal zajmował przemysł mineralny, jednak jego udział w wartości produkcji obniżył się z 21,5% do 8,5%, a w zatrudnieniu wzrósł z 27,1% do 31,7%. Podobnie przemysł drzewny, który zajmował trzecie miejsce, jego udział w produkcji obniżył się z 5% do 2,8%, a w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 1,9% do 8,9% (tab. 296 i 297).

Tabela 297

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	5	27	0,6	40	1,8
Tekstylny	18	30	0,7	53	2,3
Drzewny	8	121	2,8	200	8,9
Chemiczny	4	14	0,3	18	0,8
Mineralny	13	369	8,5	708	31,7
Skórzany	11	62	1,4	40	1,8
Spożywczy	142	3 673	85,5	1 174	52,6
Razem	201	4 296	100,0	2 233	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

Tabela 298

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	4	28	0,5	44	2,1
Tekstylny	2	6	0,1	13	0,6
Papierniczy	1	2	0,04	36	1,7
Drzewny	12	137	2,8	275	13,4
Chemiczny	7	29	0,6	69	3,3
Mineralny	11	334	6,8	516	25,2
Skórzany	15	40	0,8	52	2,5
Spożywczy	94	4 301	88,2	1 043	50,9
Razem	146	4 877	100,0	2 048	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni siedleckiej w porównaniu do sytuacji z 1884 r., zaszły niewielkie zmiany. W dalszym ciągu na pierwszej pozycji był przemysł spożywczy, którego udział procentowy w globalnej wartości produkcji wzrósł z 85,5% do 88,2%, natomiast w ogólnej liczbie robotników odnotowano dalszy spadek udziału z 52,6% do 50,9%. Drugie miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w wartości produkcji nadal spadał z 8,5% do 6,8%, podobnie w zatrudnieniu z 31,7% do 25,2%. Na trzeciej pozycji, tak jak w 1884 r., znajdował się przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji się nie zmienił osiągając 2,8%, ale

w ogólnej liczbie robotników wzrósł z 8,9% do 13,4% (tab. 297 i 298). Pozostałe gałęzie produkcji nie odgrywały istotnej roli, a ich udział w produkcji nie przekraczał 1%.

Tabela 299

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	4	184	6,0	209	7,1
Papierniczy	6	26	0,8	132	4,5
Drzewny	20	338	11,1	448	15,3
Mineralny	11	476	15,6	960	32,8
Skórzany	13	84	2,7	166	5,6
Spożywczy	76	1 944	63,7	1 010	34,5
Razem	130	3 052	100,0	2 925	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni siedleckiej w stosunku do stanu z 1893 r., zaszły ważne zmiany. Przemysł spożywczy, mimo że nadal zajmował pierwszą pozycję, to jednak poniósł znaczne straty. W globalnej wartości produkcji jego udział spadł z 88,2% do 63,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 50,9% do 34,5%. Wyraźny wzrost udziału miał miejsce w przemyśle mineralnym, który zajmował drugie miejsce. Udział zakładów mineralnych w produkcji wzrósł z 6,8% do 15,6%, a w zatrudnieniu z 25,2% do 32,8%. Podobna sytuacja miała miejsce w przemyśle drzewnym, który nadal zajmował trzecią pozycję. Udział zakładów drzewnych w globalnej wartości produkcji zdecydowanie się zwiększył z 2,8% do 11,1%, a w ogólnej liczbie robotników z 13,4% do 15,3%. Poza tymi trzema gałęziami produkcji przemysłowej, które od 1879 r., decydowały o produkcji i zatrudnieniu w przemyśle guberni siedleckiej, w 1900 r., nastąpił wyraźny wzrost udziału również innych gałęzi przemysłu. I tak w przemyśle metalowym, który zajmował czwarte miejsce udział w wartości produkcji powiększył się w latach 1893–1900 z 0,5% do 6%, a w zatrudnieniu z 2,1% do 7,1%. Kolejną gałęzią produkcji, której udziały w produkcji i zatrudnieniu wzrosły, był przemysł skórzany, gdzie nastąpiło zwiększenie udziału w globalnej wartości produkcji z 0,8% do 2,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 2,5% do 5,6% (tab. 298 i 299).

Tabela 300

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnicy	7	36	0,8	153	3,8	38	2,9
Metalowy	6	304	6,7	427	10,6	10	0,8
Papierniczy	6	29	0,6	140	3,4	.	.
Drzewny	23	594	13,1	576	14,2	420	32,7
Mineralny	11	835	18,4	1 266	31,3	92	7,2
Skórzany	13	87	1,9	292	7,2	.	.
Spożywczy	81	2 636	58,3	1 183	29,3	724	56,4
Razem	147	4 521	100,0	4 037	100,0	1 284	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni siedleckiej zachodziły procesy rozpoczęte w 1900 r. Przemysł spożywczy, mimo iż nadal dominował w produkcji, to jednak jego udział w globalnej wartości produkcji wyraźnie się obniżył z 63,7% do 58,3%. Natomiast w ogólnej liczbie robotników zakłady spożywcze straciły pierwsze miejsce, a ich udział zmniejszył się z 34,5% do 29,3%. Przemysł spożywczy skupiał w 1904 r., najwyższy odsetek ogólnej mocy energetycznej maszyn napędowych – 56,4%. Zajmujący drugą pozycję w produkcji przemysł mineralny zwiększył udział w ogólnej wartości produkcji z 15,6% do 18,4%. Przemysł mineralny zajął w 1904 r., pierwsze miejsce w ogólnym zatrudnieniu, chociaż jego udział się nieco zmniejszył w stosunku do 1900 r., z 32,8% do 31,3%. Zakłady przemysłu mineralnego skupiały stosunkowo niewielki odsetek ogólnej liczby KM, bo tylko 7,2%. Przemysł drzewny, który zajmował trzecie miejsce, zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 11,1% do 13,1%, a w ogólnej liczbie robotników jego udział obniżył się z 15,3% do 14,2%. Zakłady przemysłu drzewnego w 1904 r. skupiały znaczny odsetek ogólnej mocy energetycznej – 32,7%, zajmując pod tym względem drugą pozycję po przemyśle spożywczym. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej wzrost udziału w produkcji i zatrudnieniu można odnotować w odniesieniu do przemysłu metalowego. Zakłady metalowe zwiększyły swój udział w produkcji z 6% do 6,7%, a w ogólnym zatrudnieniu z 7,1% do 10,6% (tab. 299 i 300).

W 1913 r., w strukturze gałęziowej guberni siedleckiej procesy rozpoczęte w 1900 r., były kontynuowane. Przemysł spożywczy utrzymał pierwszą pozycję w globalnej wartości produkcji, ale jego udział w stosunku do 1904 r., wyraźnie się obniżył z 58,3% do 55,9%. Podobnie w ogólnej mocy energetycznej zakłady

spożywcze utrzymały pierwsze miejsce, a ich udział wzrósł z 56,4% do 57,7%. Natomiast w ogólnej liczbie robotników przemysł spożywczy zajmował drugą pozycję po przemyśle mineralnym, a jego udział obniżył się z 29,3% do 25,6%. Drugie miejsce w produkcji zajmował, podobnie jak w 1904 r., przemysł mineralny, a jego udział wzrósł z 18,4% do 19,3%. Natomiast w ogólnym zatrudnieniu zakłady przemysłu mineralnego zajęły pierwszą pozycję, a ich udział zdecydowanie się powiększył z 31,3% do 42,6%. Przemysł mineralny zajmował trzecie miejsce pod względem udziału w ogólnej liczbie KM, w stosunku do 1904 r., udział ten się zwiększył z 7,2% do 10,7%. Kolejne, trzecie miejsce w globalnej wartości produkcji zajmował przemysł drzewny, którego udział w stosunku do 1904 r., wzrósł z 13,1% do 13,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 14,2% do 19,9%. Zakłady drzewne zajmowały drugą pozycję po przemyśle spożywczym w udziale w ogólnej mocy energetycznej, w latach 1904–1913 ich udział nieco się zmniejszył z 32,7% do 27,5%. Wśród innych gałęzi produkcji przemysłowej w guberni siedleckiej jeszcze przemysł metalowy zwiększył swój udział w ogólnej wartości produkcji z 6,7% do 7,4% (tab. 300 i 301).

Tabela 301

Struktura gałęziowa przemysłu guberni siedleckiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	3	470	7,4	180	5,3	67	2,5
Papierniczy	3	32	0,5	45	1,3	.	.
Drzewny	21	859	13,5	682	19,9	735	27,5
Chemiczny	2	120	1,9	70	2,0	40	1,5
Mineralny	9	1 227	19,3	1 453	42,6	287	10,7
Skórzany	5	90	1,4	108	3,1	.	.
Spożywczy	97	3 548	55,9	873	25,6	1 544	57,7
Razem	140	6 346	100,0	3 411	100,0	2 673	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Kolejnym zagadnieniem badawczym są zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłowych. Zmiany te są wskaźnikiem przemian w koncentracji produkcji i zatrudnienia.

W 1879 r., w strukturze wielkości zakładów w przemyśle guberni siedleckiej pierwszoplanową rolę odgrywały firmy małe, zatrudniające od 5–20 robotników, ich udział procentowy w globalnej wartości produkcji wynosił 70,6%, a w zatrudnieniu 46,9% (tab. 302).

Tabela 302

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni siedleckiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	118	789	70,6	641	46,9
51–100	2	104	9,3	157	11,4
101–200	1	108	9,6	166	12,1
201–500	1	117	10,5	406	29,6
Razem	122	1 118	100,0	1 370	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 303

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni siedleckiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	117	3 192	50,5	1 127	33,5	1 770	66,2
21–50	16	1 404	21,9	506	13,6	465	17,4
51–100	3	390	6,2	198	5,9	47	1,8
101–200	1	200	3,1	150	4,5	16	0,6
201–500	2	660	10,4	830	24,7	285	10,7
501–1000	1	500	7,9	600	17,8	90	3,3
Razem	140	6 346	100,0	3 411	100,0	2 673	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze wielkościowej zakładów w stosunku do stanu z 1879 r., mimo rozwoju przemysłu w guberni siedleckiej nie nastąpiły daleko idące zmiany. W dalszym ciągu w globalnej wartości produkcji dominowały firmy małe, których udział wzrósł z 70,6% do 72,4%, w ogólnym zatrudnieniu z 46,9% do 47,1%. Zakłady małe skupiały ponadto w 1913 r. 66,2% ogólnej mocy energetycznej (tab. 302 i 303). Przewaga zakładów małych jest dowodem na brak w przemyśle guberni siedleckiej przemian wielkoprzemysłowych. Zacofanie guberni siedleckiej w procesie uprzemysłowienia potwierdza udział przemysłu tego obszaru w globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego. Otóż w 1879 r. było to 0,9%, a w 1913 r., zaledwie 0,7% (obliczono na podstawie danych z tab. 1 i 295).

4.9. Gubernia suwalska

Gubernia suwalska, podobnie jak siedlecka należała do obszarów wybitnie rolniczych, gdzie przemysł obejmował gałęzie produkcji głównie związane z przetwórstwem płodów rolnych i leśnych.

Tabela 304

Rozwój przemysłu guberni suwalskiej w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	43	100,0	424	100,0	377	100,0	.	.
1884	106	246,5	1 807	426,1	758	201,0	.	.
1893	91	211,6	1 013	238,9	782	207,4	.	.
1900	65	151,1	1 718	405,2	1 017	269,7	.	.
1904	64	148,8	2 416	569,8	1 096	290,7	215	100,0
1913	82	190,7	3 132	738,6	1 594	422,8	1 261	586,5

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Tabela 305

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	3	61	14,4	78	20,7
Drzewny	2	14	3,3	57	15,1
Chemiczny	1	4	0,9	4	1,1
Mineralny	4	66	15,5	20	5,3
Skórzany	7	30	7,1	32	8,5
Spożywczy	26	249	58,7	186	49,3
Razem	43	424	100,0	377	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Rozwój przemysłu w guberni suwalskiej w latach 1879–1913 był dość dynamiczny. W okresie tych 34 lat liczba zakładów była zmienna, ostatecznie w 1913 r. funkcjonowało ich 82. Wartość produkcji w tym czasie zwiększyła się ponad siedmiokrotnie z 424 tys. rb do 3,1 mln rb, a zatrudnienie ponad czterokrotnie z 377 do 1594 osób. Moc maszyn napędowych liczona w KM tylko w latach 1904–1913 zwiększyła się prawie sześciokrotnie z 215 KM do

1261 KM (tab. 304). Ten dynamiczny rozwój, co prawda z niskiego poziomu z 1879 r., był rezultatem inwestycji w niektórych gałęziach przemysłu guberni suwalskiej.

W 1879 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni suwalskiej na pierwszej pozycji był przemysł spożywczy, który skupiał ponad połowę zakładów, 58,7% wartości produkcji oraz 49,3% ogółu robotników. Drugie miejsce w produkcji zajmował przemysł mineralny, z udziałem 15,5%, a trzecie przemysł metalowy, którego udział wynosił 14,4%. Z kolei w zatrudnieniu drugą pozycję miał przemysł metalowy, z udziałem 20,7%, a trzecią przemysł drzewny, którego udział wynosił 15,1% (tab. 305).

Tabela 306

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	12	68	3,7	125	16,5
Drzewny	3	517	28,6	174	22,9
Chemiczny	1	1	0,05	4	0,5
Mineralny	2	50	2,7	75	9,9
Skórzany	3	11	0,6	33	4,3
Spożywczy	85	1 160	64,2	347	45,8
Razem	106	1 807	100,0	758	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r., w dalszym ciągu, podobnie jak w 1879 r., dominującą pozycję w produkcji przemysłowej guberni suwalskiej miał przemysł spożywczy, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 58,7% do 64,2%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się obniżył z 49,3% do 45,8%. Drugą pozycję w produkcji, jak i w zatrudnieniu zajmował przemysł drzewny, a jego udział w wartości produkcji wzrósł z 3,3% do 28,6%, a w ogólnej liczbie robotników z 15,1% do 22,9%. Poważne straty poniósł przemysł mineralny, którego udział w produkcji spadł z 15,5% do 2,7%, a w zatrudnieniu wzrósł z 5,3% do 9,9%. Wyraźnie obniżył się udział w ogólnej wartości produkcji przemysłu metalowego z 14,4% do 3,7%, a w ogólnej liczbie robotników z 20,7% do 16,5% (tab. 305 i 306).

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni suwalskiej zaszły kolejne zmiany. Jedynie przemysł spożywczy utrzymał pierwszą pozycję w produkcji, jednak jego udział obniżył się z 64,2% do 61,6%, w ogólnej liczbie robotników nastąpił poważny spadek udziału z 45,8% do 34,5%. Na drugim

miejscu w 1893 r., znalazł się przemysł skórzany, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1884 r., wzrósł z 0,6% do 29,4%, a w zatrudnieniu z 4,3% do 42,4%. Ten gwałtowny wzrost udziału procentowego w produkcji i zatrudnieniu świadczy o inwestycjach, które miały miejsce przed 1893 r. Trzecie miejsce zajmował przemysł mineralny, a jego udział w produkcji wzrósł z 2,7% do 3,7%, a w zatrudnieniu z 9,9% do 10,6%. Natomiast poważne straty poniósł przemysł drzewny, którego udział w globalnej wartości produkcji w latach 1884–1893 gwałtownie się obniżył z 28,6% do 1,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 22,9% do 5,6%. Pewne straty miały miejsce również w przemyśle metalowym, którego udział w produkcji obniżył się z 3,7% do 3,2%, a w zatrudnieniu z 16,5% do 3,6% (tab. 306 i 307).

Tabela 307

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	3	33	3,2	28	3,6
Drzewny	2	12	1,2	44	5,6
Chemiczny	1	8	0,7	25	3,2
Mineralny	6	38	3,7	83	10,6
Skórzany	24	298	29,4	332	42,4
Spożywczy	55	624	61,6	270	34,5
Razem	91	1 013	100,0	782	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

Tabela 308

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	6	104	6,0	111	10,9
Drzewny	3	71	4,1	85	8,3
Mineralny	6	86	5,0	144	14,1
Skórzany	16	761	44,3	427	42,0
Spożywczy	34	696	40,5	250	24,6
Razem	65	1 718	100,0	1 017	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

W 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni suwalskiej zaszły dalsze zmiany, w rezultacie których w produkcji i zatrudnieniu pierwsze miejsce zajął przemysł skórzany, którego udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1893 r., wzrósł z 29,4% do 44,3%, a w ogólnym zatrudnieniu nieco się obniżył z 42,4% do 42%. Przemysł spożywczy, który w produkcji dominował w latach poprzednich znalazł się na drugim miejscu, a jego udział w wartości produkcji spadł z 61,6% do 40,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 34,5% do 24,6%. Na trzeciej pozycji w produkcji znalazł się przemysł metalowy, a jego udział wzrósł z 3,2% w 1893 r., do 6% w 1900 r., a w zatrudnieniu z 3,6% do 10,9%. Kolejne, czwarte miejsce zajmował przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 3,7% do 5%, a w ogólnej liczbie robotników z 10,6% do 14,1%. Ponadto wzrost udziału w produkcji i w zatrudnieniu nastąpił w przemyśle drzewnym. W ogólnej wartości produkcji zakłady drzewne zwiększyły swój udział z 1,2% do 4,1%, a w ogólnym zatrudnieniu z 5,6% do 8,3% (tab. 307 i 308).

Tabela 309

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnictwo	1	.	.	40	3,6	10	4,6
Metalowy	6	224	9,3	111	10,1	15	6,9
Drzewny	2	58	2,4	26	2,4	.	.
Chemiczny	1	8	0,3	5	0,4	.	.
Mineralny	5	100	4,1	214	19,5	10	4,6
Skórzany	15	754	31,2	422	38,5	.	.
Spożywczy	34	1 272	52,6	278	25,4	180	83,7
Razem	64	2 416	100,0	1 096	100,0	215	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni suwalskiej doszło do kolejnych zmian. Przemysł spożywczy odzyskał w produkcji pierwszą pozycję, a jego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł w stosunku do 1900 r., z 40,5% do 52,6%, a w ogólnej liczbie robotników, gdzie zakłady spożywcze zajmowały drugie miejsce, ich udział wzrósł z 24,6% do 25,4%. Przemysł spożywczy ponadto skupiał w 1904 r., 83,7% ogólnej mocy energetycznej. Pierwszą pozycję w ogólnej liczbie robotników zajmował przemysł skórzany, jednak w stosunku do 1900 r., jego udział spadł z 42% do 38,5%, a w ogólnej wartości produkcji zakłady skórzane zajmowały drugie miejsce, a ich udział obniżył się z 44,3% do 31,2%. Trzecią pozycję w produkcji zajmował przemysł

metalowy, a jego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł w stosunku do 1900 r., z 6% do 9,3%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu udział tej gałęzi produkcji przemysłowej nieco się obniżył z 10,9% do 10,1%. Zakłady metalowe skupiały ponadto 6,9% ogólnej liczby KM. Przemysł mineralny znalazł się na czwartym miejscu, a jego udział w wartości produkcji obniżył się z 5% do 4,1%, natomiast w zatrudnieniu wzrósł z 14,1% do 19,5%. Przemysł ten skupiał ponadto 4,6% ogólnej mocy energetycznej (tab. 308 i 309).

Tabela 310

Struktura gałęziowa przemysłu guberni suwalskiej w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	3	191	6,1	90	5,6	115	9,1
Papierniczy	1	40	1,3	30	1,8	3	0,2
Drzewny	10	249	7,9	205	12,8	283	22,4
Chemiczny	1	7	0,2	8	0,5	8	0,6
Mineralny	6	165	5,2	222	13,9	140	11,1
Skórzany	16	1 014	32,4	494	31,0	50	3,9
Spożywczy	45	1 466	46,8	545	34,2	662	52,5
Razem	82	3 132	100,0	1 594	100,0	1 261	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni suwalskiej w stosunku do stanu z 1904 r., nastąpiły dalsze zmiany. Przede wszystkim przemysł spożywczy wrócił na pierwszą pozycję nie tylko w produkcji i liczbie KM ale także w zatrudnieniu. Udział tej gałęzi przemysłu w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1904 r., obniżył się z 52,6% do 46,8%, w ogólnej liczbie robotników zdecydowanie wzrósł z 25,4% do 34,2%, a w ogólnej mocy energetycznej spadł z 83,7% do 52,5%. Na drugim miejscu był przemysł skórzany, którego udział w produkcji zwiększył się z 31,2% do 32,4%, a w zatrudnieniu się obniżył z 38,5% do 31%. Kolejną trzecią pozycję w 1913 r., zajął przemysł drzewny, a jego udział w ogólnej wartości produkcji zwiększył się z 2,4% do 7,9%, w ogólnej liczbie zatrudnionych z 2,4% do 12,8%. Zakłady drzewne skupiały ponadto 22,4% ogólnej liczby KM. Miejsce czwarte zajmował przemysł metalowy, którego udział w produkcji obniżył się z 9,3% do 6,1%, a w zatrudnieniu z 10,1% do 5,6%, jedynie udział tej gałęzi przemysłu w ogólnej mocy energetycznej w stosunku do 1904 r., zwiększył się z 4,6% do 9,1%. Na piątym miejscu znalazł się przemysł mineralny, którego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 4,1% do 5,2%, a w ogólnej liczbie robotników

wyraźnie się obniżył z 19,5% do 13,9%. Udział zakładów mineralnych w ogólnej liczbie KM zwiększył się z 4,6% do 11,1% (tab. 309 i 310).

W całym okresie 1879–1913 o poziomie produkcji i zatrudnienia w przemyśle guberni suwalskiej decydowały dwie gałęzie produkcji, przemysł spożywczy i skórzany.

Opis statystyczny przemysłu guberni suwalskiej należy uzupełnić zmianami w strukturze wielkości zakładów w latach 1879 i 1913.

Tabela 311

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni suwalskiej w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	38	330	77,9	186	49,5
21–50	4	69	16,2	119	31,5
51–100	1	25	5,9	72	19,0
Razem	43	424	100,0	377	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W 1879 r., w strukturze wielkości zakładów występowały tylko trzy grupy firm: dwie grupy małych i jedna zakładów średniej wielkości. W produkcji firmy małe skupiały 94,1% ogólnej wartości produkcji, a w zatrudnieniu 81% ogółu robotników (tab. 311).

Tabela 312

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni suwalskiej w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	63	1 009	32,2	622	39,0	858	68,0
21–50	13	483	15,4	402	25,2	152	12,1
51–100	3	390	12,5	175	11,0	95	7,5
101–200	3	1 250	39,9	395	24,8	156	12,4
Razem	82	3 132	100,0	1 594	100,0	1 261	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., a więc po 34 latach w strukturze wielkości zakładów w przemyśle guberni suwalskiej nie zaszły zbyt istotne zmiany. Wśród czterech grup wielkości (dwie grupy zakładów małych i dwie średnich) jedynie w ogólnej wartości produkcji firmy małe straciły swoją dominującą pozycję, a ich udział

w porównaniu z 1879 r., obniżył się z 94,1% do 47,6%. Natomiast w zatrudnieniu mimo spadku udziału z 81% do 64,2%, dalej miały pozycję dominującą. Z kolei udział zakładów małych w ogólnej mocy energetycznej maszyn napędowych w 1913 r., wynosił 80,1% (tab. 311 i 312). Powyższe dane świadczą o stagnacji w rozwoju przemysłu w guberni suwalskiej w latach 1879–1913. Potwierdzeniem tej opinii jest udział procentowy wartości produkcji przemysłu guberni suwalskiej w globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego. W 1879 r., udział ten wynosił 0,36%, a w 1913 r., 0,34% (tab. 1 i 304).

4.10. Gubernia warszawska

Z obszaru guberni warszawskiej wyłączono warszawski okręg przemysłowy wraz z Warszawą. Warszawski okręg przemysłowy obejmuje Warszawę i powiat warszawski.

Tabela 313

Rozwój przemysłu w guberni warszawskiej (bez okręgu) w latach 1879–1913

Lata	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	76	100,0	8 801	100,0	14 058	100,0	.	.
1884	144	189,4	17 526	199,1	19 380	137,8	.	.
1893	153	201,3	22 872	259,8	20 193	143,6	.	.
1900	189	248,7	27 888	316,8	19 945	141,8	.	.
1904	192	252,6	36 312	412,6	21 820	155,2	10 638	100,0
1913	256	336,8	60 788	690,7	25 355	180,3	19 681	185,0

Źródło: UFZ za lata 1879, 1884, 1893; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

Przemysł guberni warszawskiej (bez okręgu) w latach 1879–1913 rozwijał się bardzo dynamicznie. W tym czasie liczba zakładów przemysłowych zwiększyła się ponad trzykrotnie z 76 do 256 firm. Wartość produkcji całego przemysłu wzrosła prawie siedmiokrotnie z 8,8 mln rb do 60,7 mln rb, a liczba robotników o ponad 80% z 14 058 do 25 355 osób. Moc energetyczna maszyn napędowych tylko w latach 1904–1913 zwiększyła się o 85% z 10 638 KM do 19 681 KM (tab. 313).

Tak dynamiczny rozwój przemysłu w guberni warszawskiej (bez okręgu) był możliwy dzięki inwestycjom w niektórych gałęziach produkcji przemysłowej. W związku z tym prześledzimy zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu w latach 1879–1913.

Tabela 314

Struktura gałęziowa przemysłu w guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1879 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	4	42	0,5	73	0,5
Tekstylny	2	2 057	23,4	5 030	35,8
Papierniczy	1	15	0,2	5	0,03
Drzewny	5	76	0,8	30	0,2
Chemiczny	1	13	0,1	5	0,03
Mineralny	3	72	0,8	145	1,0
Skórzany	16	106	1,2	41	0,3
Spożywczy	44	6 420	72,9	8 729	62,1
Razem	76	8 801	100,0	14 058	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

W strukturze gałęziowej guberni warszawskiej (bez okręgu) dominowały zakłady spożywcze i włókiennicze. Przemysł spożywczy skupiał ponad połowę wszystkich zakładów, 72,9% globalnej wartości produkcji i 62,1% ogólnej liczby robotników. Natomiast przemysł włókienniczy reprezentowany tylko przez dwa zakłady (w tym Zakłady Żyrardowskie) skupiał 23,4% produkcji i 35,8% zatrudnienia (tab. 314).

Tabela 315

Struktura gałęziowa przemysłu w guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1884 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	6	38	0,2	58	0,3
Tekstylny	4	3 541	20,2	7 715	39,8
Papierniczy	1	470	2,7	485	2,5
Drzewny	7	90	0,5	72	0,4
Chemiczny	12	95	0,5	56	0,3
Mineralny	7	133	0,7	315	1,6
Skórzany	3	15	0,08	15	0,07
Spożywczy	103	13 144	75,0	10 664	55,0
Razem	144	17 526	100,0	19 380	100,0

Źródło: UFZ za 1884 r.; obliczenia własne.

W 1884 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej, w stosunku do stanu z 1879 r. nie zaszły istotne zmiany. W dalszym ciągu przemysłem dominującym były zakłady spożywcze, których udział procentowy w globalnej wartości produkcji wzrósł z 72,9% do 75%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się obniżył z 62,1% do 55%. Na drugim miejscu znajdował się przemysł tekstylny, którego udział w produkcji obniżył się z 23,4% do 20,2%, a w zatrudnieniu wzrósł z 35,8% do 39,8%. Wśród pozostałych gałęzi produkcji przemysłowej jedynie przemysł papierniczy zwiększył swój udział w ogólnej wartości produkcji z 0,2% do 2,7%, a w ogólnym zatrudnieniu z 0,03% do 2,5% (tab. 314 i 315).

Tabela 316

Struktura gałęziowa przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1893 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	6	49	0,2	79	0,4
Tekstylny	6	6 634	29,0	8 018	39,7
Papierniczy	1	611	2,6	631	3,1
Drzewny	3	32	0,1	31	0,1
Chemiczny	7	123	0,5	117	0,6
Mineralny	9	304	1,3	691	3,4
Skórzany	12	43	0,2	34	0,1
Spożywczy	108	14 996	65,5	10 544	52,2
Razem	153	22 872	100,0	20 193	100,0

Źródło: UFZ za 1893 r.; obliczenia własne.

W 1893 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w stosunku do 1884 r., nastąpiły pewne zmiany. Otóż przemysł spożywczy poniósł znaczne straty, w globalnej wartości produkcji udział tej gałęzi produkcji zdecydowanie się obniżył z 75% do 65,5%, a w ogólnym zatrudnieniu z 55,0% do 52,2%. Nadal jednak miał pozycję dominującą. Natomiast przemysł włókienniczy zwiększył swój udział w produkcji z 20,2% do 29%, a w ogólnej liczbie robotników w zasadzie pozostał na tym samym poziomie z 39,8% do 39,7% (tab. 315 i 316).

W 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) zaszły kolejne zmiany. W dalszym ciągu udział procentowy w produkcji i zatrudnieniu przemysłu spożywczego wyraźnie się zmniejszał. W 1900 r., w stosunku do stanu z 1893 r., udział przemysłu spożywczego w globalnej wartości produkcji obniżył się z 65,5% do 55,5%, a w ogólnej liczbie robotników z 52,2% do 33%, a więc w tym wypadku zakłady spożywcze straciły

swoje pierwsze miejsce. Natomiast przemysł włókienniczy w produkcji stracił zaledwie 0,5% z 29% do 28,5%, natomiast w zatrudnieniu z 39,7% do 48,7%. W 1900 r., także inne gałęzie produkcji przemysłowej wyraźnie zaznaczyły swój udział w produkcji i zatrudnieniu. Przede wszystkim przemysł papierniczy (Jeziorna i Soczewka) zwiększył udział w globalnej wartości produkcji z 2,6% do 5,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 3,1% do 5,4%. Podobnie przemysł chemiczny, jego udział w produkcji wzrósł z 0,5% do 4,7%, a w zatrudnieniu z 0,6% do 2%. Ponadto przemysł mineralny zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 1,3% do 3,9%, zaś w ogólnym zatrudnieniu z 3,4% do 8,6% (tab. 316 i 317).

Tabela 317

Struktura gałęziowa przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1900 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Metalowy	5	183	0,6	196	0,9
Tekstylny	4	7 959	28,5	9 708	48,7
Papierniczy	5	1 450	5,2	1 073	5,4
Drzewny	13	295	1,0	220	1,1
Chemiczny	6	1 309	4,7	402	2,0
Mineralny	31	1 105	3,9	1 715	8,6
Skórzany	2	116	0,4	35	0,2
Spożywczy	123	15 471	55,5	6 596	33,0
Razem	189	27 888	100,0	19 945	100,0

Źródło: SFZ za 1900 r.; obliczenia własne.

Tabela 318

Struktura gałęziowa przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1904 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Metalowy	13	995	2,7	743	3,4	207	1,9
Tekstylny	4	9 479	26,1	9 351	42,8	5 016	47,1
Papierniczy	4	1 238	3,4	623	2,8	1 385	13,0
Drzewny	15	602	1,6	261	1,2	130	1,2
Chemiczny	8	1 695	4,6	460	2,1	291	2,7
Mineralny	27	1 415	3,9	2 142	9,8	472	4,4
Skórzany	3	219	0,6	66	0,3	4	0,03
Spożywczy	118	20 669	56,9	8 174	37,4	3 133	29,4
Razem	192	36 312	100,0	21 820	100,0	10 638	100,0

Źródło: KAP za 1904 r.; obliczenia własne.

W 1904 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w stosunku do stanu z 1900 r., proporcje udziału procentowego poszczególnych gałęzi przemysłu, zmieniły się w niewielkim stopniu. Przemysł spożywczy nieco zwiększył swój udział w globalnej wartości produkcji z 55,5% do 56,9%, a w ogólnej liczbie robotników z 33% do 37,4%. Zakłady spożywcze skupiały ponadto 29,4% ogólnej mocy energetycznej. Przemysł włókienniczy, który nadal zajmował w produkcji drugą pozycję, nieco obniżył udział w ogólnej wartości produkcji z 28,5% do 26,1%, a w zatrudnieniu, gdzie był na pierwszym miejscu z 48,7% do 42,8%. Natomiast w ogólnej liczbie KM zakłady włókiennicze zajmowały pierwszą pozycję z udziałem 47,1%. Trzecie miejsce w globalnej wartości produkcji zajął w 1904 r., przemysł chemiczny, a jego udział się zmniejszył z 4,7% do 4,6%, a w ogólnej liczbie robotników nieco się zwiększył z 2% do 2,1%. Zakłady chemiczne w 1904 r., skupiały 2,7% ogólnej mocy energetycznej. Kolejną, czwartą pozycję zajmował przemysł mineralny, którego udział w produkcji pozostał na poziomie 3,9%, a w zatrudnieniu wzrósł z 8,6% do 9,8%, ponadto skupiał w 1904 r., 4,4% ogólnej liczby KM. Na piątym miejscu był przemysł papierniczy, którego udział w globalnej wartości produkcji wyraźnie spadł z 5,2% do 3,4%, w ogólnej liczbie robotników z 5,4% do 2,8%. Zakłady papiernicze skupiały ponadto 13% ogólnej mocy energetycznej (tab. 317 i 318).

Tabela 319

Struktura gałęziowa przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1913 r.

Gałęzie	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
Górnicy	2	40	0,06	88	0,3	85	0,4
Metalowy	15	1 587	2,6	885	3,5	362	1,8
Tekstylny	5	12 755	20,9	9 472	37,3	6 383	32,4
Papierniczy	8	2 233	3,6	1 004	3,9	2 180	11,0
Drzewny	30	1 471	2,4	488	1,9	980	4,9
Chemiczny	8	2 686	4,4	472	1,8	498	2,5
Mineralny	34	2 643	4,3	3 002	11,8	1 199	6,0
Skórzany	4	120	0,2	108	0,4	40	0,2
Spożywczy	147	37 205	61,2	9 761	38,5	7 931	40,3
Konfekcyjny	2	37	0,06	55	0,2	18	0,09
Inne	1	12	0,02	20	0,07	5	0,02
Razem	256	60 788	100,0	25 355	100,0	19 681	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) zaszły dalsze zmiany. W produkcji przodował nadal przemysł spożywczy, a jego udział w globalnej wartości produkcji wzrósł z 56,9% do 61,2%, a w ogólnej liczbie robotników z 37,4% do 38,5%. Natomiast w ogólnej mocy energetycznej w stosunku do 1904 r. nastąpiło zwiększenie udziału z 29,4% do 40,3%. Przemysł włókienniczy, który zajmował drugą pozycję poniósł straty, w produkcji jego udział obniżył się z 26,1% do 20,9%, w zatrudnieniu z 42,8% do 37,3%, podobnie w ogólnej liczbie KM z 47,1% do 32,4%. Na trzecim miejscu był przemysł chemiczny, którego udział w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 4,6% do 4,4%, w ogólnym zatrudnieniu z 2,1% do 1,8%, a w ogólnej mocy energetycznej z 2,7% do 2,5%. Przemysł mineralny nieco zwiększył swój udział w produkcji z 3,9% do 4,3%, a w zatrudnieniu z 9,8% do 11,8%. Wzrost udziału zakładów przemysłu mineralnego miał miejsce także w ogólnej liczbie KM z 4,4% do 6%. Przemysł papierniczy zajmujący piątą pozycję również zwiększył udział w globalnej wartości produkcji z 3,4% do 3,6%, w ogólnej liczbie robotników z 2,8% do 3,9%, natomiast w ogólnej mocy energetycznej nastąpił spadek udziału z 13% do 11% (tab. 318 i 319).

W całym badanym okresie, w latach 1879–1913 w strukturze gałęziowej przemysłu guberni warszawskiej (bez okręgu) dominowały dwie gałęzie, przemysł spożywczy i włókienniczy. Dominacja tych gałęzi przemysłu wynikała z faktu, iż na obszarze guberni warszawskiej funkcjonował największy region przemysłu cukrowniczego w okolicy Kutna, a w przemyśle tekstylnym ośrodek żyrardowski z największym przedsiębiorstwem przemysłu lnianego – Zakładami Żyrardowskimi.

Kolejnym zagadnieniem badawczym są zmiany w strukturze wielkości zakładów. W odniesieniu do guberni warszawskiej (bez okręgu) przedstawimy ten problem za lata 1879 i 1913 co umożliwi analizę zmian w okresie badanych 34 lat.

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni warszawskiej (bez okręgu) już w 1879 r., wskazywała na daleko idącą koncentrację produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwach wielkich. Mimo że zakłady małe stanowiły prawie 70% ogólnej liczby firm, to ich udział w ogólnej wartości produkcji wynosił zaledwie 6,2%, a w ogólnym zatrudnieniu 2%. Zakłady średniej wielkości skupiały 7,4% produkcji oraz 5,4% ogólnej liczby robotników. Wyróżniały się natomiast firmy duże, których udział w produkcji wynosił 22,8%, a w zatrudnieniu 20,3%. Dominującą pozycję zajmowały przedsiębiorstwa wielkie, które skupiały 63,6% globalnej wartości produkcji i 72,3% ogólnej liczby robotników (tab. 320).

Tabela 320

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1879 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
5–20	51	521	5,9	221	1,6
21–50	2	30	0,3	70	0,4
51–100	2	222	2,5	88	0,6
101–200	4	434	4,9	671	4,8
201–500	8	2 009	22,8	2 850	20,3
501–1000	8	3 585	40,8	5 158	36,7
Ponad 1000	1	2 000	22,8	5 000	35,6
Razem	76	8 801	100,0	14 058	100,0

Źródło: UFZ za 1879 r.; obliczenia własne.

Tabela 321

Struktura wielkości zakładów w przemyśle guberni warszawskiej (bez okręgu) w 1913 r.

Grupy wielkości zakładów	Liczba firm	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
5–20	165	64,5	4 146	6,8	1 521	6,0	2 765	14,0
21–50	42	16,4	2 478	4,1	1 370	5,4	1 122	5,7
51–100	17	6,6	3 815	6,3	1 326	5,2	750	3,8
101–200	7	2,7	1 951	3,2	928	3,7	736	3,7
201–500	17	6,6	19 062	31,4	6 829	26,9	4 508	22,9
501–1000	7	2,7	17 336	28,5	4 381	17,3	3 722	18,9
Ponad 1000	1	0,4	12 000	19,7	9 000	35,5	6 078	30,9
Razem	256	100,0	60 788	100,0	25 355	100,0	19 681	100,0

Źródło: FZPR za 1913 r.; PH za 1913 r.; obliczenia własne.

W 1913 r., w strukturze wielkości zakładów w przemyśle guberni warszawskiej (bez okręgu) nastąpiły raczej zmiany w kierunku dekoncentracji przemysłu. Wzrosła liczba zakładów małych do 81%, a ich udział w produkcji zwiększył się z 6,2% do 10,9%, w zatrudnieniu z 2% do 11,4%. Firmy małe skupiały ponadto 19,7% ogólnej liczby KM. Zakłady średniej wielkości również zwiększyły udział w globalnej wartości produkcji z 7,4% do 9,5%, w ogólnej liczbie robotników z 5,4% do 8,9%. Natomiast ich udział w 1913 r., w ogólnej mocy energetycznej wynosił 7,5%. Zdecydowanie zwiększyły swój udział w produkcji zakłady duże z 22,8% do 31,4%, w zatrudnieniu z 20,3% do 26,9%, ponadto skupiały 22,9% KM. W sytuacji wzrostu udziału w produkcji

i zatrudnieniu firm małych, średnich i dużych, przedsiębiorstwa wielkie zmniejszyły swój udział. W globalnej wartości produkcji zakłady wielkie obniżyły udział z 63,6% do 48,2%, w ogólnej liczbie robotników z 72,3% do 52,8%. Przedsiębiorstwa wielkie w 1913 r. skupiały 49,8% ogólnej mocy energetycznej (tab. 320 i 321).

Gubernia warszawska (bez okręgu) w całym badanym okresie odgrywała istotną rolę w procesie industrializacji Królestwa Polskiego. Udział przemysłu tego obszaru w globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego w 1879 r., wynosił 7,5%, a w 1913 r., 6,7%. Był to najwyższy udział wśród wszystkich guberni (poza okręgami przemysłowymi) Królestwa Polskiego, na drugim miejscu była gubernia lubelska z udziałem w 1879 r., 3,2%, w 1913 r., 3,7%, na trzecim gubernia kaliska 1,4% i 2%, na czwartym gubernia radomska 1,1% i 1,3% oraz na piątym gubernia płocka 1,1% i 1%. Udział pozostałych guberni był niższy od 1%.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona w 320 tablicach *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913*, jak zaznaczono we wstępie, została opracowana przez autora na podstawie danych z 9 spisów, skorowidzów i ksiąg adresowych (por. wykaz w Bibliografii), które były publikowane w latach 1881–1914, a zawierały dane za lata 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913. W rozdziale pierwszym, który zawiera 76 tabel, znalazły się materiały statystyczne obrazujące tempo rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1879–1913, strukturę wielkości zakładów przemysłowych (przemysłu ogółem), strukturę gałęziową oraz strukturę wielkości zakładów w poszczególnych gałęziach przemysłu w sześciu przekrojach chronologicznych za lata 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913.

W drugim rozdziale, w którym materiał statystyczny zebrano i przedstawiono w 141 tabelach, znalazły się dane charakteryzujące rozwój przemysłu w czterech głównych okręgach przemysłowych Królestwa Polskiego: łódzkim, warszawskim, sosnowiecko-częstochowskim i staropolskim. W odniesieniu do każdego z czterech okręgów przemysłowych przedstawiono materiały statystyczne obrazujące dynamikę rozwoju przemysłu w latach 1879–1913, strukturę wielkości zakładów (przemysłu ogółem), strukturę gałęziową oraz strukturę wielkości zakładów gałęzi przemysłu, które w danym okręgu odgrywały najważniejszą rolę.

W trzecim rozdziale znalazły się materiały statystyczne przedstawione w 102 tabelach, w których scharakteryzowano rozwój przemysłu na obszarze Królestwa Polskiego poza czterema głównymi okręgami przemysłowymi. Kolejno przedstawiono rozwój przemysłu na tym obszarze, przemiany w strukturze wielkości zakładów oraz w strukturze gałęziowej. Następnie zobrazowano rozwój przemysłu w dziesięciu guberniach Królestwa Polskiego (z wyłączeniem obszarów w niektórych guberniach, które wchodziły w skład okręgów przemysłowych). W odniesieniu do każdej guberni oddzielnie przedstawiono w tabelach statystycznych tempo rozwoju przemysłu, strukturę gałęziową za lata 1879, 1884, 1893, 1900, 1904 i 1913. Ponadto przemiany w strukturze wielkości zakładów za lata 1879 i 1913.

Materiał zebrany w 321 tabelach statystycznych został przez autora poddany wnikliwej analizie oraz odpowiednio zinterpretowany. Wydaje się, że prezentowana publikacja może posłużyć badaczom zajmującym się historią gospodarczą ziem polskich do analiz porównawczych. Historykom, którzy zajmują się historią regionalną może być pomocna w ich badaniach nad dziejami niektórych regionów. Może służyć również doktorantom i studentom przy opracowywaniu rozpraw doktorskich i magisterskich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Fabryczno-zawodskije predprijatia Rossijskoj Imperia, opr. D.P. Kandaurow, Piotrograd 1914.

Gornozawodskaja proizwoditielnost Rossii, S. Peterburg, 1881–1886.

Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906.

Przemysł i handel Królestwa Polskiego, A.R. Sroka, Warszawa 1914.

Sbornik statisticzeskich swiedienij o gornozawodskoj promyszlenności Rossii, S. Peterburg 1895–1904.

Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii, opr. W.R. Warzar, S. Peterburg 1903.

Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finlandskim, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1881.

Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1887.

Ukazatel fabrik i zawodow okrain Rossii, Carstwa Polskiego, Kawkaza, Sibirii i srednieazjatskich wladienij, opr. P.A. Orłow, S. Peterburg 1895.

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW

FZPR	– Fabryczno-zawodskije predprijatja Rossii
GPR	– Gornozawodskaja promyszlenost Rossii
KAP	– Księga adresowa przemysłu fabrycznego Królestwa Polskiego
Ł	– łódzki okręg przemysłowy
PH	– Przemysł i handel Królestwa Polskiego
PO	– poza okręgami
SC	– okręg sosnowiecko-częstochowski
SFZ	– Spisok fabrik i zawodow
SSSGPR	– Sbornik statisticzeskich swiedenij o gornozawodskoj promyszlenosti Rossii
ST	– staropolski okręg przemysłowy
UFZ	– Ukazatiel fabrik i zawodow
W	– warszawski okręg przemysłowy

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
Rozdział I	
ROZWÓJ PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO W LATACH 1879–1913.	
STRUKTURA WIELKOŚCIOWA I GAŁĘZIOWA	9
1. Rozwój przemysłu w latach 1879–1913	9
2. Zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłowych	10
3. Struktura gałęziowa przemysłu w latach 1879–1913	15
4. Struktura wielkości zakładów w poszczególnych gałęziach produkcji przemysłowej	21
Rozdział II	
STRUKTURA PRZESTRZENNA PRZEMYSŁU KRÓLESTWA POLSKIEGO I ROZWÓJ	
OKRĘGÓW PRZEMYSŁOWYCH	71
1. Rozmieszczenie przemysłu Królestwa Polskiego ogółem (wszystkie gałęzie produkcji) :	71
2. Rozwój okręgów przemysłowych w Królestwie Polskim	77
2.1. Okręg łódzki	77
2.2. Okręg warszawski	96
2.3. Okręg sosnowiecko-częstochowski	121
2.4. Okręg staropolski	146
Rozdział III	
PRZEMYSŁ KRÓLESTWA POLSKIEGO POZA GŁÓWNYMI OKRĘGAMI	177
1. Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim poza głównymi okręgami w latach	
1879–1913	177
2. Przemiany w strukturze wielkościowej przemysłu na obszarze poza okręgami	178
3. Przemiany w strukturze gałęziowej przemysłu poza głównymi okręgami	183
4. Rozwój przemysłu w poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego w latach	
1879–1913	189
4.1. Gubernia kaliska	190
4.2. Gubernia kielecka	198
4.3. Gubernia lubelska	204
4.4. Gubernia łomżyńska	212
4.5. Gubernia piotrkowska	218
4.6. Gubernia płocka	224
4.7. Gubernia radomska	231
4.8. Gubernia siedlecka	237
4.9. Gubernia suwalska	244
4.10. Gubernia warszawska	250
ZAKOŃCZENIE	259
BIBLIOGRAFIA	261
WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW	263